

POVL JOHS. JENSEN

MADVIG SOM FILOLOG

INDHOLD

I. De klassiske studier i Danmark før Madvig	3
II. Filologiens encyklopædi og metodologi	
1. Idealitet og klassicitet	16
2. Wolf	19
3. Böckh	23
4. Madvig	28
III. Madvig og sprogvidenskaben	
1. Almindelig sprogbetragtning	44
2. Latin	62
3. Græsk	74
IV. Kritikerens Madvig	
1. Blik på kritikkens historie	88
2. Tekstkritik	
a. Cicero	96
b. Andre antikke forfattere	124
c. Konjekturalkritikkens metodologi	127
3. Højere kritik og æstetisk kritik	142
V. Madvig som historiker	
1. Litteraturhistorie og filosofihistorie	145
2. Hegels historiefilosofi og Madvig	152
3. Madvigs mindre afhandlinger om romerske antikviteter	162
4. Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning	177
VI. Slutning	183
Madvigs digt i anledning af prins Ferdinands og arveprinsesse Carolines formæling 1829 . . .	189
Noter	191

I

DE KLASSISKE STUDIER I DANMARK FØR MADVIG

Fra karolingertiden indtog Paris en ledende stilling i europæisk åndsliv, og herfra modtog danskerne deres første inspiration til lærde sysler. Det er kendt nok, at den middelalderlige videnskabs ypperste repræsentant i Danmark, Anders Sunesøn (c. 1167—1228), i sin ungdom studerede teologi i Paris. Også hans samtidige, den største blandt de danske middelalderlige historikere, Saxo Grammaticus, hører til i den internationale, franskrægede tradition. Hans stil vidner om et nøje kendskab til den latinske sølvalderprosa, ikke mindst, som det er påvist af Stephanius, til Valerius Maximus. I det trettende århundrede forfattede en række danske pariserklerke sprogfilosofiske værker, de såkaldte *modi significandi*. En af disse mænd er Erik Menveds kansler Martinus de Dacia. De andre er Simon de Dacia, Johannes de Dacia og Boetius de Dacia. Den sidstnævnte, hvis forfatterskab også omfatter kommentarer til Aristoteles, er ved siden af Siger af Brabant den vigtigste forkæmper for averroismen. Disse forfatters sprogteoretiske undersøgelser, som udelukkende bygger på latinen, kan man godt kalde for den første danske indsats inden for den fagkreds, man nu sammenfatter under betegnelsen klassisk filologi¹.

Antallet af danske studenter i Paris bliver fra midten af det fjortende århundrede mindre, og samtidig begynder unge danskere at søge til de nye tyske universiteter i Prag, Erfurt, Köln, Rostock. Også i Louvain studerede mange danske. Af ærkebiskop Tuve Nielsen, der blev magister i Erfurt 1428, *doctor theologiae* 1439, og derpå i et semester var rektor for universitetet i Erfurt, er bevaret en lille afhandling vedrørende Aristoteles' *Metafysik*².

Middelalderens eksegetiske videnskab er en af de vigtigste forudsætninger for senere tiders filologi; på dette område har man i Danmark ikke præsteret arbejde af videnskabelig betydning, men har nøjedes med at tilegne sig den ude i Europa skabte metode. Fra det femtende århundrede stammer den første danske bibeloversættelse, omfattende de tolv første bøger af Det gamle Testamente og foretaget efter vulgata. Også andre oversættelser fra latin til dansk foretages som bekendt i middelalderens slutning.

Fra første færd har der vistnok ved kapitler og klostre i Danmark været givet undervisning, men om denne undervisning ved man meget lidt. I 1479 oprettedes universitetet i København, hvis statutter efterligner kölneruniversitetets statutter, og hvis første lærere for størstedelen hentedes fra Köln. Det tør formodes, at universitetet overvejende har været præget af thomismen, som netop dengang oplevede en blomstring i Köln. Efter en kort opløsningsperiode under reformationen restitueredes det i 1537 som et luthersk universitet med universitetet i Wittenberg som forbillede³.

Det store navn inden for humanismen nord for alperne var jo Erasmus fra Rotterdam. I fortalen til sin udgave af Det nye Testamente på græsk (1516) giver han en fremstilling af den filologiske metode, som skulde komme til at afløse den gamle systematiske eksegesi. Hans mest fremtrædende discipel i Danmark var karmeliterprovincialen Paulus Helie. Christiern Pedersen, magister artium fra Paris, benyttede Luther ved sin oversættelse af hele Bibelen, den i 1550 efter universitetets revision udgivne Christian III's bibel. Christiern Pedersen udgav i øvrigt i 1510 det første latinsk-danske leksikon: *Vocabularium ad usum Dacorum*, men hans største bedrift var udgivelsen af Saxo, bogen tryktes i 1514 hos Jodocus Badius Ascensius og skaffede straks Saxos latinitet beundring i den lærde verden, således hos Erasmus. Pedersens kommenterede udgave af Peder Låle (1515) blev ligeledes trykt hos Ascensius, men Peder Låle vandt ikke just bifald hos denne lærde bogtrykker og humanist⁴.

En af de virksomste repræsentanter for humanismen var universitetets rektor Christian Thorkelsen Morsing, der gentagne gange i længere tid opholdt sig ved udenlandske universiteter og i tredive år rejste som hovmester for Peder Oxe. Han udarbejdede sammen med Bugenhagen universitetets første *ordinatio lectionum* (1537). Heri nævnes som lærebøger Melanchthons latinske grammatik og Lorenzo Vallas berømte dengang hundrede år gamle *Elegantiae*, hvori der polemiseres imod middelalderens sprogbrug, og de klassiske forfattere opstilles som mønstre. Tillige englænderen Thomas Linacres grammatik. For græsk bruges Melanchthons grammatik⁵.

Medens Melanchthon og hans skole, her i landet hans elev Niels Hemmingsen, fastholdt den aristoteliske logik, og den aristoteliske skolastik i det hele taget, ikke mindst gennem Suarez og Julius Caesar Scaliger, oplevede en blomstring i det sekstende århundrede, førtes der af ramisterne en kamp for en platonisk præget dialektik, idet de sluttede sig til bestræbelser, der var indledt af Lorenzo Valla og Vives. Pierre de la Ramée, der mistede livet i bartholomæusnatten 1572, havde i Danmark

sin mest fremtrædende elev i Anders Krag (1553—1600). Denne var magister fra Wittenberg og havde drevet omfattende studier i Strasbourg, Tübingen, Basel, Orléans, Montpellier og Paris. Af Anders Krag's forfatterskab kan nævnes hans i 1583 trykte udgave af Horats' *Ars poetica*, fortolket efter den nye metode, og den i 1598 udgivne latinske oversættelse af Platons *Parmenides* til brug ved forelæsninger. En anden fremtrædende ramist var Jacob Madsen Aarhus. Han er ikke mindst en fortrinlig fonetiker, kendt for at have indført de ramistiske bogstaver j og v i dansk retskrivning; hans værk *De literis* udkom i Basel 1586. Mænd som Jon Jakobsen Venusinus, Johannes Stephanius og Jens Dinesen Jersin var også påvirkede af ramismen. Den sidste studerede i Wittenberg og Gies-sen og udgav i 1623—24 de første latinske grammatikker på dansk, tænkte som afløsere af Melanchthons⁶.

Historikeren Anders Sørensen Vedel (1542—1616), Tyge Brahes hovmester under hans ophold ved tyske universiteter, udgav i 1575 en oversættelse af Saxo. I 1579 udgav han efter et manuskript i Sorø, som Iver Bertelsen havde fundet, Adam af Bremens for Danmarks historie så betydningsfulde hidtil utrykte værk.

Af stor betydning for de klassiske studier i Danmark blev oprettelsen af universitetet i Leiden 1575. Ved dette nye reformerte universitet virkede en række fremragende filologer, berømtest blandt dem alle Joseph Justus Scaliger, der om sig samlede unge studerende fra mange lande. Også Justus Lipsius virkede nogle år i Leiden, indtil han i 1591 trådte over til romerkirken. Endvidere filologer som D. Heins og J. Meursius⁷. Universitetet var i det hele et strålende midtpunkt for protestantisk forskning. Det er også den hollandske kunsts storhedstid, og intet under, at Holland trak som en magnet. Blandt danske, der studerede i Leiden, var Jesper Brochmand og Ole Worm⁸.

En direkte forbindelse med det fransk-hollandske åndsliv fik Norden gennem den koloni af lærde, som dronning Kristina af Sverige samlede om sig: Descartes, Grotius, Saumaise, Isaac Vossius, N. Heinsius, Freinsheim, Naudé med flere. Et medlem af denne kreds, den udmærkede kender af græsk musik Marcus Meibom, blev kongelig bibliotekar i København og udgav her sin *Dialogus de proportionibus* (1655)⁹.

En anden tilknytning til Leiden ligger deri, at Meursius fra 1625 til sin død i 1639 var professor ved det i 1623 oprettede ridderlige akademi i Sorø og kongelig historiograf. Professor i Sorø var også Stephanus Johannis Stephanius (1599—1650), søn af den ovenfor nævnte Johannes Stephanius. Han havde studeret en årrække i Leiden hos D. Heins og G. J. Vossius, der begge ydede bidrag til hans værk *Breves notae ac*

emendationes in Saxonem Grammaticum (Leiden 1627). I 1642 leverede han en udgave af Svend Aggesen, og i 1645 udkom hans betydeligste værk, en med filologisk metode besørget udgave af Saxo tillige med udførlig kommentar, et hovedværk inden for dansk filologi før Madvig. Hans bogsamling solgtes efter hans død til dronning Kristina og findes nu til dels i universitetsbiblioteket i Uppsala¹⁰.

Omtrent samtidig med Stephanius var Johannes Rhodius (c. 1587—1659), der levede sin meste tid i Padova. Her udsendte han en kommenteret udgave af Scribonius Largus (1655).

Thomas Bang (1600—1661) studerede i Franeker og Wittenberg og blev professor i København. Han omarbejdede Jersins grammatikker, opgav så godt som brugen af det danske sprog og udvidede fremstillingen ved hjælp af Melanchthons grammatik. Hans grammatikker blev brugt i skolerne, indtil Søren Anchersens afløste dem. Som omfattende kommentar til den større udgave af den latinske grammatik, *Praecepta majora*, udgav han 1637—40 sit hovedværk *Observationum philologicarum libri duo*¹¹.

Stoicismen oplevede en renaissance hos lærde som Lipsius og Schoppe; og i samme forbindelse kan nævnes englænderen Gataker. Her i landet har vi et smukt udtryk for den side af tidsånden i Birgitte Thotts monumentale oversættelse af Seneca (1658), hvortil slutter sig hendes oversættelser af Epiktets *Encheiridion* og Kebes' *Table*¹².

I det syttende århundrede var Hamborg den mest levende stad i det hærgede Tyskland. Som repræsentanter for de filologer, der hørte hjemme i grænseområdet imellem dansk og tysk, nævner jeg den gottorpske råd Johan von Wower, der i 1604 udgav en filologisk encyklopædi, og som ledede det af hertug Johan Adolf oprettede gottorpske bibliotek (senere indlemmet i Det kongelige Bibliotek i København); den i Rendsborg fødte Johannes Jonsius, som i 1659 udgav sine *De scriptoribus historiae philosophicae libri IV* og desuden forfattede et par værker om aristotelisk filosofi; og den i Wismar fødte Daniel Georg Morhof, professor ved det i Kiel 1665 oprettede universitet¹³.

Blandt de filologer, der virkede ved Københavns universitet i det syttende århundrede, var Bertel Bartholin, Rasmus Brochmand og Rasmus Vinding, der alle havde studeret i Leiden; sidstnævntes værk *Hellen* blev efter hans død trykt i J. Gronows *Thesaurus Graecarum antiquitatum* XI (1701). Sønnen Poul Vinding studerede i Holland, England, Frankrig og Tyskland, udgav en græsk litteraturhistorie¹⁴.

Betydeligst blandt filologerne var dog Ole Borch (Borrichius, 1626—90). Denne fremragende polyhistor foretog fra 1660 en rejse, der varede i seks

år, og som førte ham til Holland, Frankrig og Italien. I Leiden var dengang J. F. Gronow professor, i Utrecht J. G. Graevius. I Rom omgikkes han dronning Kristina af Sverige. Han har udgivet tillæg til G. J. Vossius' *De vitiis sermonis (De lexicorum Latinorum ieunitate)*, cf. nedenfor p. 92). I det Griffenfeld tilegnede værk *Cogitationes de variis linguae latinae aetatibus* korrigerer han Schoppes periodeinddeling af det latinske sprog og giver yderligere tilføjelser til Vossius' ovennævnte skrift. Nævnes kan også hans i anledning af Kellers (Cellarius') *Curae posteriores de barbarismis et idiotismis sermonis Latini* udgivne dissertation, hans *Dissertationes de poetis*, hans *Dissertationes de causis diversitatis linguarum* og den i Graevius' *Thesaurus* optrykte *De antiqua urbis Romae facie*¹⁵.

Som den sidste filolog fra det syttende århundrede vil jeg anføre Berent Siwers (c. 1646—1696). Han arbejdede for en pædagogisk reform af undervisningen i latin og udsendte i 1675 sin *Grammatica Latina in usum scholarum conscripta*, dediceret Griffenfeldt; i 1684 kom en anden udgave med danske forklaringer.

Torkel Baden (1688—1732) er især kendt for sin *Roma Danica, harmoniam atque affinitatem linguae Danicae cum lingua Romana exhibens* (1699), en noget konfus antibarbarus. Badens oldebarn, den nedenfor p. 9 nævnte Torkel Baden, genudgav dette af sine forbilleder stærkt afhængige værk i 1835, hvad der kritiseredes af C. W. Elberling (se nedenfor p. 14) og Madvigs lærer i Frederiksborg lærde skole F. P. J. Dahl¹⁶.

I det attende århundrede trænger virkningerne af den nye franske og engelske filosofi efterhånden ind i dansk åndsliv. Det store navn, der karakteriserer denne udvikling, er Ludvig Holberg. Kendt nok er det, at han vendte sig imod den skolastiske metode, der takket være Melancthon havde overlevet reformationen. Holberg tegner i det hele taget et temmelig mørkt billede af universitetet på hans tid. Universitetets latinske verden stod i modsætning til den finesse, han havde lært hos Locke, Leibniz, Montesquieu og Voltaire.

Gehejmearkivar, professor Hans Gram (1685—1748), datidens Madvig, som Brandes siger, var en filolog af omfattende lærdom. Han ydede bidrag til græsk leksikografi, skrev også om septuagintas anvendelse i Det nye Testamente. Han korresponderede med mange fremmede lærde, således med J. A. Fabricius¹⁷.

For J. C. Wolfs udgave af Libanios (1738) var det materiale, som Frederik Rostgaard (1671—1745) havde samlet, af betydning. Det findes nu på Det kongelige Bibliotek. Også Gram ydede bidrag til Wolfs Liba-

nios. Rostgaard udgav for øvrigt i 1693 i Leiden *Deliciae quorundam Poetarum Danorum*, en antologi af danskeres latinske digte.

Christian Falster (1690—1752) giver i *Quaestiones Romanae sive idea historiae litterariae Romanorum* (1718) en romersk kulturhistorie, omhandlende sprog og skrift, skolevæsen, biblioteker, videnskabshistorie. Dette værk supplerede han med *Memoriae obscurae* (1722). På samme måde som den romerske behandles den græske litteratur i *Cogitationes variae philologicae* (1719). Specielt studerede han Gellius. I *Vigilia prima noctium Ripensium* (1721) behandler han indholdet af den tabte ottende bog af Gellius' *Noctes Atticae*. Hans omfattende kommentar til Gellius fandt aldrig nogen forlægger, og manuskriptet ligger nu i Det kongelige Bibliotek i København¹⁸.

Søren Anchersen (1698—1781) udgav i 1751 en latinsk grammatik (*Grammaticae Latinae praecepta in compendio*), som tre år efter blev autoriseret som eneste gyldige lærebog på dette område.

Oplysningstiden, slutningen af det attende århundrede, er her i Danmark foruden af fransk og engelsk nu også præget af tysk åndsliv. Den herskende filosofi var Wolffs, en popularisering af Leibniz' tanker, ligesom fransk og engelsk deisme havde stor indflydelse. Samtidig med, at man kritiserede åbenbaringsreligionen, dyrkede man en morallære, der ikke mindst var inspireret af stoikerne. Et sådant livssyn finder man hos Christian Bastholm (1740—1819); hans *Moralske Tanker af Stoikerne bragte i systematisk Orden* (1808) består i oversættelser af Seneca og Epiktet; i 1805 havde han udgivet en oversættelse af Marcus Aurelius.

Mange unge mennesker fra det danske monarki studerede i Göttingen. Universitetet i Göttingen, grundlagt af Georg II i 1734, var det mest blomstrende i Tyskland, ikke mindst på grund af Hannovers forbindelse med England¹⁹. Blandt danske i Göttingen var 1772—73 greverne Christian og Frederik Leopold Stolberg, hvis opdragelse hjemme i Danmark var ledet af Klopstock; de var medlemmer af Göttinger Dichterbund, hvortil også hørte J. H. Voss. I 1773 kom Zoëga. En snes år senere fulgte digteren Schack v. Staffeldt Heynes forelæsninger.

Den første professor i poesi og elokvens, der virkede i Göttingen, var J. N. Gesner. Hos ham studerede Jacob Baden (1735—1804) fra 1756 til 1759. Baden var den første, der herhjemme ved universitetet repræsenterede den nye tyske humanistiske retning. Han var virksom som oversætter, tekstudgiver, ordbogsforfatter, grammatiker og endelig som kritiker af dansk litteratur.

Endnu større betydning for danske filologer end Gesner fik dog efterfølgeren Chr. Gottlob Heyne, der virkede i Göttingen fra 1763 til 1809.

I 1789 kaldte Frederik Christian, hertug af Augustenborg og patron for Københavns universitet, forgæves Heyne til København, en kaldelse, man må se som udtryk for den estime, man her i landet nærede for den berømte filolog²⁰. I Göttingen studerede i Heynes tid en hel række danske teologer og filologer: Herman Treschow, Abraham Kall, Lorentz Ancher, Andreas Christian Hviid, D. G. Moldenhawer, Niels Schow, Zoëga, J. G. C. Adler, Andreas Birch, Jens Bloch, Friederich Münter, Bendt Bendtsen, Torkel Baden, Christian Ramus, W. F. Engelbreth, P. E. Müller.

Teologen Lorentz Ancher (1746—1798) tog magistergraden i Göttingen 1770 og var medudgiver af første bind af Walchs filologiske bibliotek. Hans svage helbred bevirkede, at han ikke nåede så vidt, som man havde håbet, med den udgave af Photios, der skulde trykkes på Suhms bekostning. Hans samlinger til Photios og Aratos findes nu i Det kongelige Bibliotek i København.

Af Heynes nævnte danske elever trådte Hviid, Schow, Zoëga, Adler, Birch, Münter, Baden, Ramus og Engelbreth senere i forbindelse med kardinal Stefano Borgia i Rom. Da franskmændene havde fordrevet Borgia fra Rom, blev han for sine fortjenester af dansk videnskab kongelig dansk pensionær. Zoëga forblev i Rom til sine dages ende, men med dansk professorgage²¹.

Som det hedder hos Gregory i *Textkritik des Neuen Testamentes* II (1902 p. 960): fra Danmark, »das Land der Kunst und Wissenschaft«, udsendtes en hel skare lærde for at udforske den nytestamentlige tekst i bibliotekernes håndskrifter. Det vigtigste resultat af dette arbejde, der nød understøttelse hos Høegh-Guldberg, var Andreas Birchs *Kritisk Beskrivelse over græske Haandskrifter af det Nye Testamente* (1785), hans på regeringens foranledning publicerede udgave af de fire evangelier, *Quatuor evangelia Graece cum variantibus a textu lectionibus* (1788), samt hans *Variae lectiones* til de nytestamentlige skrifter (1798—1801). Birch har, så vidt jeg kan se, mere eller mindre indgående beskrevet 172 håndskrifter i disse værker. Medregnet er de håndskrifter, hvorom han fik oplysninger hos sine medarbejdere Moldenhawer, Münter, Begtrup og Hensler. Størstedelen af oplaget af Birchs evangelieudgave brændte ved Vajsenhusets brand i 1795. Hans varianter indgik i Griesbachs udgave.

Allerede tidligere, i 1773, var udkommet Herman Treschows *Tentamen descriptionis codicum veterum aliquot Graecorum Novi Foederis manuscriptorum*, der bringer læsemåder fra håndskrifter i Wien. Treschow var ven med J. J. Reiske, og han formidlede Suhms køb af Reiskes samling af græske og orientalske håndskrifter efter dennes død i 1774.

Orientalisten J. G. C. Adler hørte til samme kreds af bibelforskere, var Birchs medarbejder. Af hans værker kan jeg nævne *Kurze Uebersicht seiner biblischkritischen Reise nach Rom* (1783). Bendtsen disputerede i Göttingen på afhandlingen *Specimen exercitationum criticarum in Veteris Testamenti libros apocryphos e scriptis patrum et antiquis versionibus* (1789). Hviid, ligeledes orientalist, udgav i 1785 en kritisk beskrivelse af et nytestamentligt håndskrift i Wien. Schow og Zoëga konfereerede i 1789 bibelhåndskrifter i Venedig. I 1790 disputerede Münter i København for doktorgraden på en afhandling om de koptiske oversættelser af Det nye Testamente. Engelbreth udgav i 1811 *Fragmenta Basmurico-coptica Veteris et Novi Testamenti*.

Abraham Kall, Madvigs privatpræceptor, udgav i 1766 *Specimen novae editionis sententiarum Theognidis Megarensis*. Det var ham, der plejede at give studenterne det råd ikke at drikke dus med Rahbek²².

Danmarks betydelige samlinger af klassiske antikviteter har deres oprindelse i det af Frederik III oprettede kunstkammer. Heri indgik Ole Worms museum, og især modtog det væsentlige forøgelser fra Ove Høegh-Guldbergs antikkabinet. Store samlere var endvidere Münter, Thorvaldsen og Christian VIII²³.

Tiden omkring århundredskiftet er i stor udstrækning præget af det dansk-tyske selskab, der mødtes i Friederike Bruns og Ernst Schimmelmanns saloner. Det var en periode, der værdsatte fransk og international dannelse, en ædel, liberal og fordomsfri tidsalder. Karakteristisk for de nære forbindelser med tysk åndsliv er den økonomiske støtte, hertugen af Augustenborg og grev Schimmelmann ydede Schiller.

Den dominerende skikkelse inden for videnskaben var Georg Zoëga (1755—1809), vor eneste klassiske antikvar før Madvig i det helt store format. Zoëga, siger A. D. Jørgensen i sit smukke mindeskrift (1881, p. 88), er »for Danmark hvad Winkelmann havde været for Tyskland, samtidig med at de i videnskabens historie står jævnbyrdige ved hinandens side. Folkenes forskellige karakter fører det med sig, at Winkelmann finder sine ypperste disciple iblandt forfatterne: Lessing, Herder og Goethe; Zoëga derimod i den store billedhugger, hvem det blev forundt af genføde den græske skønhedsverden.« Man kan godt i visse henseender sammenstille Zoëga med Madvig. Han følte sig som Madvig nær knyttet til dansk åndsliv, han var et skarpt kritisk hoved, og han var en hårdnakket modstander af tysk spekulation. Det er karakteristisk, at han i Rom aldrig rigtig kunde slutte sig til Humboldt. I øvrigt lærer man Zoëga godt at kende igennem Friederike Bruns skrifter. Jeg henviser også til professor K. Friis Johansens afhandling om Zoëga i værket

Rom og Danmark gennem Tiderne I (1935). Zoëga skrev i 1791 til Suhm: »Overalt synes mig det hele Alderdoms Studium saa nøie forbunden og forviklet i hinanden, at man ei kand separere det i Brancher, eller forhverve sig klare Indsigter i een Classe naar man udelukker de andre, og derfor saa vidt mig mueligt er søger jeg at omfavne dem alle, og at oplyse een Del ved den anden«. Zoëga vilde i sit arbejde reformere oldtidsstudiet og drage alle sider af antikkens liv, ikke blot dens litteratur, ind under een anskuelse. »Vistnok«, siger professor Friis Johansen (p. 263), »er Zoega i dette store Krav om en Helhedsbetragtning af Oldtidsoverleveringen paavirket af Heyne. Selv gav han det i Arv til Welcker, og Linjen kan føres videre over Otto Jahn til Wilamowitz-Moellendorff, der aldrig trættes af at bekrige den unaturlige Adskillelse mellem Arkæologi og Filologi og oftere i denne Sammenhæng har henvist til Zoega som det lysende Forbillede«²⁴.

Om B. G. Niebuhr (1776—1831), den geniale grundlægger af den kritiske behandling af Roms ældste historie, der i året 1806 efter at have været sekretær hos Schimmellmann og ved Det kongelige Bibliotek gik i preussisk statstjeneste, behøver jeg ikke her at tale.

Islændingen Paul Arnesen (1776—1851) udgav den første græsk-danske ordbog 1830, en latinsk-dansk ordbog 1848.

N. V. Dorph (1783—1858) skrev en latinsk grammatik, har også i skoleprogrammer skrevet om de gamles udsagn om rustsygdom i sæden og om etruskerne. Han var en tid ved skolen i Horsens sammen med Oluf Worm (1757—1830, se nedenfor p. 12) og var ligesom denne virksom som oversætter af antik litteratur.

Hos den generation, der går umiddelbart forud for Madvigs, træder F. A. Wolfs indflydelse ved siden af Heynes. Hos Wolf i Halle studerede således Georg Koës (1782—1811), P. O. Brøndsteds svoger, der er kendt for sine bidrag til Homer-filologien.

Sin første filologiske påvirkning modtog Madvig fra rektoren i Frederiksborg, professor Bendt Bendtsen (1763—1830). Om ham hedder det i Madvigs *Livserindringer* (p. 58): »Denne for mig og mange Andre ufor-glemmelige Mand var vel ikke nogen fremragende Aand, besad ingen strengt videnskabelig philologisk Gjennemdannelse og havde ikke ved et kort Ophold i Göttingen, hvor han promoveredes til *Doctor philosophiæ*, ganske kunnet gennembyrde den Begrændsning af Synskredsen, som befæstedes ved hans Ansættelse i den lille By ved den Skole, hvori han selv var opdragen af sin Fader, hans umiddelbare Forgænger, især da Omsorgen for en talrig Familie i trange Tider hvilede tungt paa ham; men han var en Mand af dygtige og omfattende Kundskaber, hvori

han uden Tvivl overgik de fleste af sine samtidige Kolleger med Undertagelse af O. Worm i Horsens, af Troskab og Iver i sin Embedsgjerning og fremfor Alt af et overordentlig mildt og kærligt Gemyt, der omfattede enhver god og villig Discipel med faderlig Omhu«. Nu var Bendtsens ophold i Göttingen dog ikke så ganske kort, men varede fra marts 1787 til oktober 1789, og Madvigs forbeholdne udtalelse må ses i forbindelse med hans hele kritik af de filologer, som var påvirkede af Heyne. Ingen af disse kunne stå for de krav om filologisk strengthed, som Madvig stillede (cf. nedenfor p. 114 om S. N. J. Bloch).

Den eksamen ved universitetet, som Madvig tog, var den i 1788 indførte embedseksamen for skolelærere i den lempede form fra 1818 (*Livserindringer* p. 77). I 1798 søgte man at få F. A. Wolf til København som leder af det pædagogiske seminarium, man var i færd med at oprette, men forhandlingerne blev afbrudt fra dansk side, og i stedet for blev D. G. Moldenhawer direktør. Dette seminarium henvisnede, som Madvig siger, i den spædeste alder²⁵.

Af Madvigs universitetslærere var den ældste Niels Iversen Schow (1754—1830), Zoëgas ven og biograf, gift med en datter af Tyge Rothe. Han havde studeret i Göttingen 1779—1783 og er især bekendt, fordi han i Rom for kardinal Borgia udgav den første papyrusrulle, der blev fundet i Ægypten. Den lærde og dannede mand er, især i sin egenskab af prins Christian Frederiks guvernør, sympatetisk skildret af Axel Linvald i *Christian VIII, Den unge Prins* (1943). Schow mistede ved Christiansborg slots brand i 1794 sine manuskriptsamlinger, men også bortset derfra vilde han, skriver han i et brev til prins Christian Frederik, kun ved at forsømme højere pligter have været i stand til at fortsætte sine tekststudier over Stobaios. I sin dagbog har prinsen givet Schow det vidnesbyrd, at han anså ham for en af de dueligste mænd i videnskabernes, befriet for alt pedanteri og med et »Blik over det heele;« han havde altid været klar over, det ikke var nok, »at en Prinds var Videnskabsmand, han maatte og være Verdensmand« (dagbog 27. maj 1803)²⁶.

Det er skade, at Madvig ikke fik et rigtigt indtryk af denne repræsentant for det attende århundredes humanitet. I hans *Livserindringer* står der om professor Schow følgende (p. 81 f): »Hos N. Schow, Professor i Græsk og Archæologi, var der tidlig, som der sagdes: af Sorg over Tabet af hans Haandskrifter og litteraire Samlinger fra et langt Ungdomsophold i Udlandet, opstaaet en forunderlig aandelig Forstyrrelse og Forvirring i den hele Kundskabskreds, der ved Siden af et besynderligt Væsen i mange Aar gjorde den ulykkelige Mand til en Gjenstand for de unge Students Latter og Spot. Den Erfaring, jeg selv ved at examineres

af ham ved Examen artium i Pauli Brev til Galaterne gjorde, afkræftede ikke de næsten utrolige Historier, der fortalte om hans Feiltagelser. Jeg foreslog mine philologiske Venner, at vi, da den gamle Mand dog skulde examinere os, burde vise ham den Opmærksomhed at høre Noget hos ham, og vi bad ham da give os en Oversigt over græsk Palæographi og paa Bibliothekerne øve os i at læse græske Haandskrifter, hvormed han i sin Ungdom havde givet sig meget af, men Udfaldet var et saadant, at det kun efterlod en Blanding af Forundring, Spot og dyb Medynk«.

Schow havde, om han i Madvigs studenterår havde været rask, kunnet give ham indtryk både af Heynes Göttingen og af Zoëgas virksomhed i Rom.

Schow var teolog af uddannelse, men tog i 1778, to år efter sin teologiske eksamen, magistergraden. Også Børge Thorlacius (1775—1829) tog den teologiske eksamen, men derefter, i 1797, den i 1788 indførte eksamen for skolelærere. På en treårig udenlandsrejse opholdt han sig en tid i Göttingen, hvor han hørte Heyne. Om ham hedder det i Madvigs *Livs-erindringer* (p. 81): »B. Thorlacius, Professoren i Latin, havde vel efter sin Fader, den nordiske Oldforsker Skule Thorlacius, arvet et anset Navn og selv i sin Ungdom faaet et vist Ry for Lærdom; i Virkeligheden havde han imidlertid kun en temmelig udbredt, men overfladisk og aandløs Læsning i klassisk, især latinsk og islandsk, Litteratur uden nogen-
somhelst sikker og ved skarpere Tænkning ordnet enten sproglig eller historisk Indsigt; af den nyere philologiske Bevægelse i Tydskland ved Wolff og Hermann var han bleven ganske uberørt, og selv Heynes Indflydelse havde kun i ringe Grad paavirket ham. Hans skriftlige Behandling af det latinske Sprog havde aldrig været streng korrekt og var efterhaanden bleven i høi Grad skjødesløs; dertil kom, at der meget tidlig (— han var i 1820 kun 45 Aar gammel —) var indtraadt en Slappelse ogsaa i Hukommelsen, der fremtraadte stærkt i de to eneste Forelæsninger, som jeg og mine fire nævnte Studiefæller hørte hos ham efter anden Examen, hvoraf den ene over Ciceros nys delvis gjenfundne Skrift *de republica*; af de øvrige af ham i hine Aar udenfor Kurset til anden Examen anmeldte Forelæsninger og Øvelser er neppe nogen kommen istand«.

P. O. Brøndsted (1780—1842), som i 1813 var blevet udnævnt til professor extraordinarius i filologi, var i hele Madvigs studietid i udlandet. Også han var teolog af uddannelse, men trådte efter eksamen ind i det af Moldenhawer ledede pædagogiske seminarium og blev i 1806 magister. Brøndsted er især berømt for sin store ungdomsrejse i Grækenland, hvoraf fremgik hans hovedværk *Voyages et recherches dans la Grèce* (1825—30), men han tog overhovedet ikke varigt ophold i København

før i 1832, da han blev ordinarius. Med denne glimrende lærde har Madvig næppe haft synderlig forbindelse. Deres studier lå da også på vidt forskellige felter.

Den sidste af de fire, der i Madvigs studietid var professorer i de klassiske fag, var F. C. Petersen (1786—1859). Han var som de andre teolog, men i modsætning til dem en hjemmefødning. Om ham læser man i Madvigs *Livserindringer* (p. 82) dette: »Der blev derefter kun tilbage min senere mangeaarige trofaste og velvillige Kollega F. C. Petersen, der vel ikke var nogen skarpsindig eller selvstændig Philolog, især ikke i exakt grammatisk Retning, men en flittig, den tydske philologiske Litteratur omhyggelig benyttende Mand med stor Imødekommen mod os Yngre, der, foruden at høre hans mythologiske og archæologiske Forelæsninger, hvert Semester samledes hos ham til Fortolkningsøvelser over græske Forfattere og dér tumlede os med stor Frihed og Iver. Jeg gjorde det til min Opgave ved disse Øvelser, istedetfor Excerpteren af Scholier og nyere Commentarer over Pindar og Tragikerne med tilføjede lidet begrundede Meninger, at trænge paa Uddannelsen af en selvstændig Sprogindsigt og Sprogtakt, bygget på mere omfattende Læsning og egen grammatisk Iagttagelse og ved Siden deraf paa historisk Opfatning, hvorfor ogsaa prosaiske Forfattere inddroges i Kredsen; jeg erindrer endnu, hvor ubarmhertig jeg tvang mine Venner til at følge mig igjennem den græske Syntax og ikke sparede vor taalmodige Præses for Forlegenheder med den ulykkelige Partikel ἄν«.

Af Madvigs samtidige bør Peder Hjort her først og fremmest nævnes for sin bog om Johannes Scotus Erigena (1823). Som et tegn på tidens interesse for middelalderen kan også fremføres, at A. G. Rudelbach i Paris studerede Abailard. Endvidere Thorlacius' tre programmer *De Johanne Sarisberiensis* (1819—20), Martensens bog *Mester Eckehart* (1840) og P. C. Kierkegaards skolaske studier. Endelig Peter Erasmus Müllers og H. M. Velschows udgave af Saxo (1839—1858), hvortil Madvig leverede tekstkritiske bidrag.

H. P. Thrige skrev om Kyrenes historie (1819 og 1828, bogen er genudgivet i Italien 1940). Frederik Lange er kendt for sin 1826 udgivne græske grammatik og for sine studier over almindelig grammatik, således disputatsen *De casuum universis causis et rationibus* (1836). C. A. Thorsen tog i 1827 magistergraden på sin afhandling *De coniunctivo modo eiusque usu in lingua Latina*, der er i samme spekulative tradition. R. J. F. Henrichsen skrev en imod S. N. J. Bloch rettet afhandling *Om den nygræske eller saakaldte Reuchlinske Udtale af det helleniske Sprog* (1836). Kalls arbejde med græsk leksikografi videreførtes af C. W. Elberling. C. F. Wegener

disputerede i 1836 for doktorgraden med den betydningsfulde afhandling *De aula Attalica, literarum artiumque faultrix*. Den fortrinlige filolog E. F. C. Bojesen er kendt for sine studier over græsk musik og over Aristoteles, berømmet i Böckhs *Encyklopädie*. A. S. Wesenberg beskæftigede sig som tekstkritiker med Cicero og Livius og leverede for eksempel bidrag til Madvigs udgave af *De finibus*. Af epigrafikeren Olaus Kellermann, der døde ung, har Otto Jahn givet en levnedsskildring (se nedenfor p. 177). H. K. Whitte skrev om chiernes stat og chiiske forfattere (1838 og 1841). F. W. Wiehe er forfatter af den udmærkede afhandling *De vestigiis et reliquiis synonymicae artis Graecorum* (1856). Jeg nøjes med lige at nævne Søren Kierkegaard, der indtager en så fremtrædende plads i dansk filologi, bl. a. ved sin disputats om Sokrates, og den af filologien og arkæologien højt fortjente J. L. Ussing.

Af den følgende generation kan der være grund til at anføre neogræcisten Jean Pio, V. Pingel, der vendte sig imod madvigianismen i skolen, og den i en ung alder afdøde F. v. Nutzhorn (cf. nedenfor p. 143).

I denne rapide oversigt har jeg naturligvis ikke kunnet yde mit emne retfærdighed. Hvad jeg har villet vise er først og fremmest den vekselvirkning imellem dansk og europæisk filologi, der herhjemme beredte jordbunden for en genius som Madvig. Hans forfatterskab står ikke uden forudsætninger i dansk videnskab²⁷.

II

FILOLOGIENS ENCYKLOPÆDI OG METODOLOGI

1. *Idealitet og klassicitet.*

Fra gammel tid så man op til de antikke forfattere. I middelalderen var Bibelen og kirkefædrene det naturlige grundlag for teologien, ligesom romerretten var udgangspunktet for de juridiske studier, Galenus for de medicinske, og man på det filosofiske område talte om de antikke skribenter som *auctores*, det vil sige autoriteter. I renaissanceen søger man at efterligne oldtiden, således kan historikerne se deres forbillede i Livius. Den kritiske filologi i det syttende århundrede går blandt andet ud på at bringe den gængse latinitet i overensstemmelse med antikke normer. Vurderingen af antikken er i tidens løb svingende, men uanset dette har man overalt en mere eller mindre direkte professionel interesse i de gamle forfattere. De indgår som et selvfølgeligt element i kunstnerisk og videnskabelig dannelse, uden at man derfor just altid behøver at anse dem for uovergængelige eller forbilledlige.

Ingen sinde har man vel agtet antikken ringere end i begyndelsen af det attende århundrede. Den moderne civilisation var nu så frigjort, at man fagligt ikke mere drog nytte af de gamle; de forskellige videnskaber havde efterhånden fjernet sig langt fra deres antikke udgangspunkt. Den genoplivelse af begejstringen for den antikke verden, nu ikke mindst den græske oldtid, man møder i den sidste halvdel af århundredet, må derfor søge sin begrundelse i noget andet end et aktuelt, praktisk behov²⁸.

En god almen introduktion til den nyhumanisme eller hellenisme, som i Tyskland udgik fra Winckelmann og Lessing, er madame de Staëls bøger, især *Corinne* (1807) og *De l'Allemagne* (1810, publiceret 1813). I det sidstnævnte værk må man ganske vist prøve at se bort fra de skævheder, der skyldes dets politiske tendens.

Mere direkte besked om de tanker, der inspirerede de lærde tyske filologer, får man hos Wilhelm von Humboldt, der for resten i Paris havde lært fru de Staël tysk. Han siger i sin *Rezension von Goethes zweitem römischen Aufenthalt* (1830), at Rom er blevet stående for os som det sanseligt levende billede af vor ideale forestilling om oldtiden²⁹.

Der er, siger han, en uoverstigelig kløft imellem antikken og den moderne tid. Over alt det antikke, det være sig det ringeste brudstykke eller det mest fuldkomne mesterværk, er der et åndepust af oldtid, en uefterlignelig trolldom. Det er en afglans, en blomst af nationen og tidsalderen, for altid tabt, thi det forgangne kan aldrig genskabes³⁰.

Intet moderne kan sammenlignes med noget antikt:

mit Göttern
soll sich nicht messen
irgend ein Mensch.

Men prøvestenen for de nyere nationer er deres følelse for oldtiden, og hvis de sætter grækere og romere lige højt eller ligefrem foretrækker romerne, forfejler de det for dem afstukne mål. Thi for så vidt det antikke er det samme som det ideale, kommer romerne kun i betragtning, fordi de ikke kan adskilles fra grækerne³¹.

Denne opfattelse af antikken som et ideal udspringer ikke af entusiasme, men af en rolig betragtning. Det vilde være overdrevent og partisk, hvis man anså de gamle for en højere, ædlere menneskeslægt end os. Ikke de selv var ligesom overjordiske væsener, men deres tidsalder var så lykkelig, at den fuldt og bestemt lod deres ejendommelighed komme til udtryk. Hvis man nemlig kort skal sammenfatte, hvad det er, der udmærker grækerne frem for alle andre nationer, så er det dette, at de syntes besjælede af en uimodståelig trang til som nation at fremstille det højeste liv, og de opfattede denne opgave således, at dens løsning måtte ligge på den smalle grænselinie, under hvilken en løsning vilde have været mindre vellykket, og over hvilken den vilde have været mindre mulig³².

Derved, at det for grækerne karakteristiske mere lå i fremstillingen af, hvad de var, end i selve det, de var, fortjener de at benævnes et ideal, så meget mere, som idealets begreb nødvendigvis medfører, at ideen kun er, for så vidt som den kan anskues. Det fremherskende træk i den græske ånd er agtelse for og glæde ved harmoni og ligevægt. Det misforhold imellem det indre og det ydre, der så ofte piner de nyere, men samtidig er en frugtbar kilde til rystende eller medrivende følelser, var simpelt hen fremmed for grækerne. De kendte ikke til at bevæge sig i tanker og følelser hinsides ethvert udtryk; hvad der ikke frivilligt og naturligt indfandt sig i livets og digtningens dobbeltrige, lå uden for deres solbeskinne verden³³.

Hvis man nu tror, at den højeste kunst kun består i at nå til en sandhed der lader sig forme, den højeste filosofi kun i at samordne tydelig

formulerede begreber, den højeste moralske værdi kun i velordnet lykke, så er man kun nået til det punkt, hvor sandheden begynder. Den græske stræben var altid præget af en højere længsel³⁴. Jo mere grækeren var menneske, desto mere hævede han sig med ånden over den grund, han betrådte, overalt knyttede han til det overjordiske. Han behandlede alt symbolsk, og idet han omskaber alt, hvad der nærmer sig hans kreds, til et symbol, bliver han selv til menneskeheden symbol. Og symbolet har den ejendommelighed, at fremstillingen og det fremstillede stadig vekselvis indbyder ånden og nøder den til at dvæle længere og trænge dybere ind³⁴.

Den græske verden tjener os da til et ideal. I ældre tid søgte man belæring hos de gamle om enkelte genstande. I den sidste halvdel af det attende århundrede får filologien et andet mål. De følelser, med hvilke vi nu, da vi er nået så meget videre i videnskaber og færdigheder, ser på de gamle, siger Humboldt, ligner dem, der vækkes i os ved synet af den skønne natur, kvinden, den blomstrende ungdom. Man har forstået, at de gamle ikke er bestemte til at belære, men til at begejstre³⁵.

Humboldts lære om antikkens idealitet står i nøjeste forbindelse med hans æstetik, som den især klart er udviklet i afhandlingen *Über Goethes Hermann und Dorothea* (1798). Kunstens opgave, hedder det her, er at forvandle det virkelige til et billede. Den må altid omfatte alting på een gang og derved ryste det hele menneske i hans inderste. Og netop hos de antikke digtere lægges denne tilværelsens totalitet altid frem, enhver hymne af Pindar, ethvert større kor hos tragikerne, enhver ode af Horats, næsten ethvert sted i Homer gennemløber den samme kreds. Og den samme totalitet viser sig i de forskellige kunstarter. Den belvederiske Apollon genkalder i sjælen billedet af Iliadens vrede gud og omvendt. Grækeren henter ideen ud af det endelige stofs mangfoldighed³⁶.

I *Rezension von Goethes zweitem römischen Aufenthalt* siges det, at vi åbenbart ser oldtiden som mere ideal, end den var. Denne oldtidens virkning på os skyldes ikke nogen illusion; men en forklaring på, hvordan oldtidens ideale ejendommelighed har udviklet sig af den historiske virkelighed, er historieforskningen os skyldig³⁷.

Det ord, der sammenfatter tidens syn på antikken, er ordet klassisk. Det stammer fra Gellius, der i sine *Noctes Atticae* (XIX 8,15) bruger det om en forfatter af rang, som kan tjene til grammatisk forbillede; classici kaldtes nemlig de formuende borgere (assidui) i modsætning til proletarierne. På dansk er ordet vistnok første gang brugt af Sneedorff. Jacob Baden anfører *classisk* i sin *Ordbog over de af fremmede Sprog laante Ord* fra 1820, men ikke i værkets første udgave fra 1806. Han definerer

det således: »Adj. om Skrifter: af første og fornemste Slags; hvad der er fortrinlig godt, og tjener til Mønster, f. Ex. en classisk Skribent. I Almindelighed bruges det om de bedste græske og latinske Skribenter, hvoraf vælges til at læses i de latinske Skoler.« F. A. Wolf kritiserer, at man bruger det om den samlede antikke litteratur. Hvis klassikerne, siger han, i oldtiden var de udvalgte og forbilledlige forfattere, kan ikke alle oldtidens forfattere være klassikere³⁸.

2. Wolf.

Endnu Heyne anser den latinske og græske filologi som et hjælpefag for teologi og jurisprudence. F. A. Wolf derimod lod sig i 1777 immatrikulere i Göttingen, ikke som teolog eller jurist, men som studiosus philologiae³⁹, og det er ham, der først har hævdet, at oldtidsstudiet var et selvstændigt fag, ikke en ancilla for andre videnskaber. Han har gjort filologien til et historisk fag. Han har indset, at kun ved at anerkende skellet imellem fortid og nutid forstår man fortiden.

Siden 1785 havde Wolf i Halle holdt forelæsninger over filologiens encyklopædi, og i 1807 publicerede han i det til Goethe dedicerede første bind af Museum der Alterthums-Wissenschaft, som han sammen med Philipp Buttmann udgav, sin *Darstellung der Alterthums-Wissenschaft*. I denne afhandling, af hvilken P. O. Brøndsted i 1818 udgav en dansk oversættelse, føres læseren efterhånden igennem oldtidsvidenskabens helligdom, indtil han når til at skue dens sidste mål, ganske som mysterne i Eleusis føres frem til epoptien, skuet af det helligste. Dette mål formuleres således: kundskaben om selve den antikke menneskehed, hvilken kundskab fremgår af den ved studiet af oldtidsminderne betingede iagttagelse af en organisk udviklet betydningsfuld nationaldannelse. Underordnet dette formål er det almindelige, nemlig kundskaben om de skønne og klassiske værker i de af de gamle bearbejdede genrer, den kundskab, som de såkaldte humaniora beflitter sig på⁴⁰. »Med den Beskuelse, som dvæler ved enkelte Skribenteres og Værkers classiske Værdi, bör den egentlige Oldtidskjender langt mindre beskæftige sig, end med hiin reen historiske Anskuelse, der opfatter Phænomenerne i deres organiske Udvikling, hvorved man allene befæster sig baade imod de Sammenligninger, som det ulærde Liebhaberie finder Behag i, og imod andre skjæve Domme«⁴¹.

»Til i Sandhed at fatte en fortrinlig organiseret og mangesidigen uddannet Nations Levnet og Væsen, til at drage de forlængst hensvundne Gestalter tilbage i Nutidens Beskuelse, dertil udfordres at vi opbyde

vore Kræfter og Færdigheder til forenet Virksomhed; for at opfatte i os selv en fast uendelig Mængde fremmede Former, dertil udfordres, at vi, saavidt mueligt, tilintetgjøre vore egne, og ligesom træde uden for vor egen sædvanlige Natur. Herved opnaaes en Mangesidighed i Tænkning og Følelse, som i videnskabelig Henseende bliver for os Moderne en skjønnere Stige til Aands Cultur, end den Verdensmanden finder ved tilvant Færdighed i at antage fremmede Former, dem han just troer passende til sine Hensigter⁴².« Med de sidste ord hentyder Wolf til det attende århundredes franske verdensmandsmæssige dannelse.

Man kunde tro, at denne højere menneskekundskab bedst kunde nås, hvis man beskæftigede sig med alle selvstændigere nationer. Men kun i det gamle Grækenland finder man folk og stater, der i deres natur besad de fleste af de egenskaber, som udgør grundlaget for en til ægte menneskelighed fuldendt karakter. Disse folk lod intet uforsøgt af det, hvortil de på deres dannelsesgang tilskyndedes, og denne deres gang gik de uafhængigt af barbarerne. Deres borgerlige indretninger tjente den frie udvikling af menneskelige kræfter. Med deres æstetiske begavelse forbandt de en videnskabelig, og de opstillede de første og mest beundringsværdige mønstre på ideale spekulationer. I disse og andre henseender er for den, der studerer menneskehedens historie, blandt alle nationer ingen så vigtig, ja, man tør sige så hellig, som den græske⁴³. Kun her kan man beskue en organisk folkedannelse, medens man hos de moderne folk ser stridende stoffer og former, efterligninger efter fremmede mønstre, men kun få spor af een fremherskende ånd, hvori man erkender en nation og mennesket. Grækenland er altså midtpunktet for alle studier af antikken. Men oldtiden er i sin helhed som en sluttet verden, og intet er så fordærveligt som »den idelige Bestræbelse, i Alt Historisk ved Oldtiden, især i Sprogene, at fremstille det Enkelte som Enkelt, uden at tilegne sig faste almindelige Grundsætninger, uden at fatte endog blot en Ahnelse om den Aand, som danner alt Enkelt til et harmonisk Heelt«⁴⁴.

Man ser, at der var god mening i trods Wolf at kalde studiet af oldtiden, som han opfattede det, for klassisk filologi. Betegnelsen klassisk forlener oldtidsstudiet med den idealitet, som Humboldt har beskrevet.

Som støtte for sin opfattelse af den græske oldtid citerer Wolf brudstykker af breve, som han i 1788 har modtaget fra en ven⁴⁵. Han nævner ikke hans navn, men taler om »verstreute Gedanken eines Gelehrten, συμφιλολογοῦντός τινός ποθ' ἡμῖν καλοῦ καὶ γαθοῦ, wie man deren in unsern Zeiten höchst selten unter Männern seines Standes findet.« Man læse til gengæld Wolfs glosser til Humboldts *Über das Studium des Alterthums, und des griechischen insbesondere* (1793).

Wolfs historiske opfattelse kommer tydeligt frem i hans omtale af de antikke sprog. Man lærer, siger han, med samme lethed tre moderne sprog som eet af de gamle, og det skyldes, at en vis neo-europæisme forer de nye sprog til eet idiom. Græsk og latin ligger os fjernt, de tvinger os ind i en egen intellektuel verden og giver os et forråd af midler til at opløse og sammensætte vore ideer⁴⁶.

Oldtidsvidenskaben, siger Wolf, består nu i følgende: indbegrebet af de kundskaber og efterretninger, der gør os bekendte med grækernes og romernes handlinger og tilskikkelser, med deres politiske, lærde og huslige tilstande, deres kultur, deres sprog, kunster og videnskaber, sæder, religioner, nationalkarakterer og tankeformer, og derved sætter os i stand til grundigt at forstå de fra dem til os overleverede værker og nyde dem med indsigt i deres indhold og ånd og således, at det antikke liv bliver os nærværende og ses i sammenligning med det senere og nutidige⁴⁷.

I sin encyklopædiske oversigt begynder Wolf med oldtidsvidenskabens organon, det vil sige filosofisk grammatik, de to sprogs grammatik, dertil hermeneutik og kritik. Man øves i beherskelse af dette organon ved selv at skrive såvel prosa som vers i de gamle sprog, i det mindste på latin. Dette fagområde hedder stilistik og metrik. Efter de instrumentale fag kommer de historiske og reale, der beskæftiger sig med de tre kilder til vor viden om oldtiden: litteraturen, kunsten, den blanding af litteratur og teknik, hvortil stene med indskrifter hører. På alle tre områder er skrifter overalt hovedkilden, de er basis for alle filologiske og arkæologiske undersøgelser. Først gør man sig bekendt med skuepladsen for de gamle folks liv, og det sker i geografien, dels den mytiske, dernæst den historiske. Den politiske historie beskæftiger sig — ligesom geografien og kunsthistorien — ikke blot med grækerne og romerne, men med alle hinstids kendte folk, af hvilke vi uden den græske overlevering kun vilde kende de allerfærreste. Nødvendige historiske hjælpevidenskaber er kronologi og historisk kritik. For antikviteter er tilstande og forfatninger det ledende begreb, medens historien fortæller begivenheder og tildragelser i deres forløb. Nu følger mytologien. De forskellige klasser af myter — for nu at bruge ordet myte, som hollænderen G. J. van Swinden satte i stedet for det sædvanlige fabel, — indeholder tilsammen kimen til al videnskabelig oplysning. En særlig gren af mytologien er kunstmytologien. Efter mytologien følger litteraturhistorien, der behandler den lærde oplysning hos begge nationer, som følger efter den blot poetiske tidsalder. Man må dels behandle de litterære værker som *continentia*, og denne afdeling er altså litteraturens ydre historie, også forfatterbiografik. Det er det fag, som G. J. Vossius, J. Jonsius og J. A. Fabricius så berømmeligt

har bearbejdet. Dels må man se på værkernes contenta, det vil sige den gamle eruditions indre historie, og her fremkommer lige så mange grene, som der fandtes kunster og videnskaber i oldtiden. En særlig opgave er at samle fragmenter af tabte værker. Imellem de talende og bildende kunster står de mimetiske, musik, rhapsodik og de af denne sidste udviklede orchestik, skuespilkunst og højere dansekunst. Den videnskabsgren, der beskæftiger sig med kunsten og teknikken, kalder man ved det ubestemte og ikke særlig træffende navn arkæologi. Her må man i analogi med det, der er sagt om de skriftlige værker, slutte sig til Heynes ønske om et repertorium over antikker — svarende til Fabricius' biblioteker på det litterære område. Hertil kunde føje sig kunsthøiere, et fag, der svarer til grammatik, hermeneutik og kritik på litteraturens område, dernæst kunsthistorie. Inden for byggekunstens arkæologi må samme tredeling foretages. Med den tredje kilde til vor viden om oldtiden, blandingen af litteratur og teknik, befatter sig de to fag numismatik og epigrafik. Og endelig kan fagkredsen afsluttes med oldtidsvidenskabens historie og bibliografi.

Wolfs encyklopædi virker i vor tid ikke forbavsende, for den fagkreds, han beskriver, er netop den, hvori den klassiske filologi for eksempel ved de danske universiteter stadig bevæger sig. For at forstå det nye må man gøre sig klart, hvordan man så på oldtidsstudiet før hans tid. I biblioteket i Göttingen, for nu at vælge dette eksempel, var ved midten af det attende århundrede den antikke religion anbragt i katalogen over teologi, den antikke filosofi under filosofi, den gamle såvel som den nyere musik og arkitektur under matematik, græske og romerske antikviteter under historie, hvor man ligeledes finder den antikke historie, i spidsen for den nyere historie, de antikke sprog under sprogvidenskab, og så videre. Wolf sætter altså et historisk synspunkt i stedet for et fagvidenskabeligt, anlægger en inddeling, der går på tværs af den hidtidige. Hidtil havde græsk og latin været udgangspunktet for alle fagstudier, nu derimod underordnes de forskellige fag oldtidsvidenskaben⁴⁸.

Wolfs skønne afhandling blev meget beundret, og den bestemte for lange tider opfattelsen af faget klassisk filologi. Wolfs systematik er dog ikke vanskelig at kritisere. Hegel skriver i sin *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften* (3. Ausg. § 16): »Die philosophische Encyclopädie unterscheidet sich von einer andern gewöhnlichen Encyclopädie dadurch, dass diese etwa ein *Aggregat* der Wissenschaften seyn soll, welche zufälliger und empirischer Weise aufgenommen und worunter auch solche sind, die nur den Namen von Wissenschaften tragen, sonst aber selbst eine blosser Sammlung von Kenntnissen sind. Die Einheit, in welche

in solchem Aggregate die Wissenschaften zusammen gebracht werden, ist, weil sie äusserlich aufgenommen sind, gleichfalls eine *äusserliche* — eine *Ordnung*«. Som eksempel på et aggregat nævnes filologien.

3. Böckh.

Det er først og fremmest August Böckh, der har søgt at gøre filologien til en videnskab i hegelsk forstand. Da man i 1810 oprettede Friedrich Wilhelms-universitetet i Berlin, blev Böckh kaldet hertil og trådte ind i en kreds af lærde, der omfattede mænd som Schleiermacher, Savigny, Fichte, Wolf, Buttmann, Bekker, Niebuhr, fra 1818 Hegel. Wilh. v. Humboldt var universitetets organisator. Böckh havde i Halle studeret hos Wolf og Schleiermacher, havde også hørt Henrich Steffens og igennem ham stiftet bekendtskab med Schellings filosofi og i det hele taget med Jena-romantikken. Over filologiens encyklopædi og metodologi læste Böckh fra 1809 til 1865 seksogtyve gange, men først efter hans død blev disse forelæsninger under titelen *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* udgivet i 1877 af Ernst Bratuscheck, 2. udgave 1886 ved Rudolf Klussmann (mine henvisninger er til denne sidste udgave). Sin teori havde Böckh dog kort omtalt i en række skrifter udkomne imellem 1819 og 1850, og der var også gjort rede for den af andre, således af H. Steinthal i afhandlingerne *De pronomine relativo* (1847) og *Die Sprachwissenschaft Wilh. v. Humboldt's und die Hegel'sche Philosophie* (1848).

Af ganske særlig betydning for Böckh er Schleiermachers tanker om hermeneutik, og man kan sige, at han inkorporerer dem i sit eget system. Han kalder i sin *Encyklopädie* (p. 75) Schleiermachers i 1838 udgivne *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das neue Testament* for et fuldstændigt, af en mesterhånd udkastet system og tilføjer: »In meiner Darstellung sind *Schleiermacher's* Ideen nicht aus dieser Schrift, sondern aus früheren Mittheilungen benutzt, doch so, dass ich nicht mehr im Stande bin das Eigene und Fremde zu unterscheiden.« Schleiermachers betydning for Dilthey er velbekendt. Jeg nøjes her med at henvise til behandlingen af Schleiermacher i Joachim Wach: *Das Verstehen, Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert*, I (1926), samt til Fr. D. E. Schleiermacher: *Hermeneutik, nach den Handschriften neu hrsg. und eingeleitet von Heinz Kimmerle* (1959). Cf. også E. Betti: *Teoria generale della interpretazione* (1955).

Som et led i sin dialektiske begrebsbestemmelse begynder Böckh med at kritisere de hidtidige definitioner af filologien. Filologien er for det første ikke oldtidsstudium. Man har en engelsk filologi såvel som en

græsk og en orientalsk. Oldtidsvidenskaben er et aggregat af forskellige discipliner, og for begrebsbestemmelsen er gammelt og nyt tilfældigt. Ej heller er filologien sprogvidenskab, dette fag er kun en del af filologien. For det tredje er den ikke polyhistori, for polyhistori er slet ikke noget videnskabeligt begreb. I lidt og meget ligger for videnskaben så lidt som i gammelt og nyt. Kritik er noget rent formelt og kun middel, altså kan filologien ikke kaldes kritik. For det femte er litteraturhistorie kun en del af filologien. Og endelig for det sjette, filologien er ikke humanitetsstudium. Dette er en praktisk bestemmelse, dannelsen til humanitet er blot en følge af studiet, og det er for øvrigt en anmasselse at tro, at kun filologien fører til humanitet⁴⁹.

Böckh siger nu, at filologien er det samme som historie. Dens opgave er at erkende det af den menneskelige ånd producerede, altså erkendelse af det erkendte. Det for historieskrivningen særlige er blot, at den sædvanligvis har sit centrum i det politiske, og det øvrige kulturliv betragtes i tilslutning til statslivet. Det almindeligste vehikel for erkendelse er sproget, så det er filologiens første opgave at udgrunde sprogets mysterium. Det er ikke underligt, at man har indskrænket filologiens område til oldtiden. Det skyldes, at den nyere tid endnu er skabende, medens oldtiden er afsluttet, men fjern og fremmedartet, den kræver rekonstruktion og kommentar. At filologien er polymati, skyldes, at den ifølge sit begreb ikke er indskrænket til nogen genstand. Lige så klart er det, at filologen, der meget vel i sit fag kan være den ypperste, inden for de forskellige discipliner står som nummer to bag den produktive forsker, som Eratosthenes er han *beta*. Da litteraturen er filologiens vigtigste kilde, er det forståeligt, at man har anvendt ordet litteraturhistorie om den hele filologi. Og at filologien kan kaldes kritik, skyldes, at i erkendelse af det erkendte er kritikken i stadig virksomhed, forstanden har stor overvægt over opfindelsesevnen, og fantasien må trænges tilbage. Men filologien skal lægge beslag på hele mennesket og udvikle alle hans evner, derfor er den tillige humanitetsstudium. De forskellige foreliggende bestemmelser af filologien må altså løftes ud af deres ensidighed og danne et venligt forbund, hvorved filologiens begreb fremkommer⁵⁰.

Forholdet imellem filosofi og filologi kan udtrykkes således, at filosofien erkender, *γινώσκει*, medens filologien genkender eller rettere gen-erkender, *ἀναγινώσκει*. I den sidste ende går erkendelse og gen-erkendelse for platonikeren ud på eet, og der er en vekselvirkning imellem filosofi og filologi, ligesom der er det imellem filosofien og naturvidenskaben. Filologi og naturvidenskab forudsætter det filosofiske begreb, og filologien — eller historien — udgør sammen med naturvidenskaben filosofiens stof.

Det man iagttager i de historiske og fysiske fænomener, er billeder, *εἰκόνες*, og ved hjælp af disse billeder genopdager man den erkendelse, de er udtryk for, man ser den idé, de afbilder. Der findes områder, hvor filosofi og filologi falder sammen, det gælder således historiens filosofi og filosofiens historie. Böckh sammenligner også med sontringen hos Leibniz: erudition har med det at gøre *quod est facti*, filosofi med det *quod est rationis sive juris*⁵¹.

Böckh afviser, at man skulde studere filologi for at opnå formal dannelse, for en sådan dannelse kan opnås på mange andre måder. Dog må man stadig tillægge oldtidsstudiet stor pædagogisk værdi. »Noch beruht alle Geschichte,« siger han, »ihrer einen Hälfte nach auf dem Alterthum; noch wird keiner ein ordentlicher Philosoph werden, der nicht die Geschichte aller Systeme, das Werden der Philosophie von Anbeginn von Neuem durchlebt hat; noch stehen die poetischen Werke des Alterthums höher als alle andern, was nur die nicht einsehen, die eine oberflächliche Kenntniss davon haben; noch waltet nirgends ein höherer Geist als im Alterthum«⁵².

Imod forsøg på at anlægge en kristelig-filosofisk vurdering på oldtiden — som det gjordes af Fr. Schlegel og Lasaulx — vender Böckh sig. Han benægter, at der gives en særlig kristelig filosofi, og han sætter filosofien over kristendommen. Den antikke og den kristelige dannelse er to poler, og målet er kristendommens regeneration derved, at den forbindes med det rent menneskelige og opløses deri⁵³.

I sin inddeling af filologien går Böckh ud fra den nærmere bestemmelse af *cognitio cogniti*, erkendelse af det erkendte, som forståelse. Ligesom man i filosofien har en erkendelsesteori, således må filologen udforske forståelsen. Og heroverfor må han sætte produktet af forståelsen, det forståede, hvad der svarer til, at i filosofien de reale discipliner står over for logikken. Filologien falder altså i en formal og en materiel del.

Den formale del omfatter hermeneutik og kritik. Man må forstå et objekt dels absolut, dels relativt, det vil sige enten i sig selv eller i forhold til andre. Den førstnævnte opgave tilfalder hermeneutikken, den anden kritikken. Kritikken undersøger altid et forhold, om en læsemåde er rigtig, om et værk er ægte.

Man kan søge forståelse ud fra de objektive forudsætninger for det, der udsiges, og hermeneutikken er da dels grammatisk interpretation, dels historisk interpretation. Dernæst må man søge forståelse ud fra de subjektive forudsætninger, og hermeneutikken bliver her dels individuel, dels generisk interpretation. Med andre ord, først fastsætter man ordlydens betydning, dernæst bestemmer man ordenes *valeur* i den histo-

riske situation, for det tredje foretager man en psykologisk fortolkning — for at bruge Schleiermachers betegnelse, der ganske vist kritiseres af Böckh —, og endelig fortolker man værket teknisk — for nu igen at hente terminologien fra Schleiermacher — eller ud fra dets genre. På samme måde må kritikken inddeles i grammatisk, historisk, individuel og generisk kritik. I sin vurdering af kritikkenes betydning henviser Böckh blandt andet til Leibniz's anskuelser, og for den generiske kritiks vedkommende fremhæver han, hvad der er ydet af Friedr. og Aug. Schlegel⁵⁴.

Igennem den grammatiske fortolkning af de sproglige mindesmærker udvikles således grammatik, ved den generiske den højeste grammatiske teori, nemlig stilistikken, samt litteraturhistorie og videnskabernes historie, og da overalt den historiske interpretation forudsættes, drages nødvendigvis andre momenter end de sproglige ind i betragtningen. Stats- og privatlivets historie tillige med kunsthistorien fremtvinges igennem hermeneutik og kritik. Det er den generiske kritiks sidste opgave at måle alle menneskelige værker efter de ideer, der ligger til grund for dem. Det højeste ideal for den praktiske handlen er sædeligheden, for kunsten skønheden, og sammen med sandheden har disse to ideer deres fælles rod i humanitetens idé. Kritikkenes højeste funktion består i at måle en nations eller tids hele historiske liv efter humanitetens ideal. Idealet må dog ikke forudsættes som givet, men fremgår af undersøgelsen. Dette sker kun derved, at man når til en anskuelse af den antikke verden i dens totalitet, som en i sig afsluttet organisme, der bliver til, vokser og forgår, og i dens modsætning til den moderne, og her hæver filologen sig ved at sammenfatte alle kritiske, på hermeneutikken byggende operationer til det højeste punkt af sin videnskab. Hermeneutikken træder nu i kritikkenes tjeneste, og på dette trin er det ikke mere enkelte værker, men det antikke folkeliv, antikkens karakter, der er dens objekt⁵⁵.

Den materielle del af filologien begynder med en sådan almindelig oldtidslære. Det er totaliteten, man har for øje. Metoden er induktiv, men enkelthederne kan kun forstås ud fra et helhedssyn på antikken. Det er som sagt ved kritisk sammenligning med den moderne tid, at antikkens særpræg træder frem, og Böckh fører forskellen tilbage på syv kategorier:

naturens herredømme	åndens herredømme
bundethed	frihed
individualitet	universalitet
stræben efter flerhed	stræben efter enhed
realisme	idealisme

udvorteshed
objektivitet

inderlighed
subjektivitet⁵⁶

Såvel den almindelige som den specielle oldtidslære går ud fra, at et folks erkendelse eller ideer giver sig udtryk i dets hele virksomhed, og at denne erkendelse ligesom et enkelt værk må fortolkes historisk, individuelt, generisk og på det højeste trin grammatisk. Den historiske side af folkets erkendelse objektiverer sig i statslivet. Men de virkende kræfter i statslivet er individer, og den individuelle side af folkets erkendelse finder udtryk i privatlivet. Alle ledende ideer objektiveres i kunsten, som derfor er genstand for den æstetiske, det vil sige den generiske fortolkning af folkets erkendelse. Men tillige objektiveres erkendelsens form i sproget og træder frem som viden, litterære genrer og i selve den sproglige form. Man kan også betænke, at filologien ikke er andet end en fremstilling af, hvorledes ideen afbildes i historien, og altså svarer til etikken. Man får da først en praktisk handlen, der dels — i det offentlige liv — lader det universelle have overvægten, dels — i privatlivet — lader individualiteten træde frem. Og ved siden af den praktiske, reale handlen en teoretisk, ideal handlen, der objektiveres og træder frem i kunst og kultus, men er indvortes i videnskab og religionslære. Man kan her savne Aristoteles' poietiske dyder, men Böckh fordeler dem imellem den teoretiske og den praktiske⁵⁷.

Den gruppe, der hedder videnskab og religionslære, og som er den sidste i Böckhs system, deler sig i mytologi eller fremstilling af idéstoffet i dets kim, filosofiens historie eller fremstilling af idéstoffet i dets helhed, enkeltvidenskabernes historie eller fremstilling af idéstoffet i dets isolation, litteraturhistorie eller fremstilling af idéstof og sprogform i deres forbindelse og endelig, for det femte, sproghistorie eller historisk grammatik, det vil sige fremstilling af den i sproget objektiverede videns form (*Darstellung der Form des Wissens an sich*). Sproget er kundskabens organon, og i det er den fineste erkendelse udpræget til de mindste enkeltheder. Ligesom verden spejler sig i erkendelsen, således spejler den samlede erkendelse sig igen i sproget. Böckh citerer Novalis, der kalder grammatikken for ånderigets dynamik. Grammatikken er såvel transcendent som empirisk, og den er for filologien den *θρησκευτική μαθηματική*, som dialektikken ifølge Platon er for filosofien⁵⁸.

Böckh fremhæver stadig, hvordan alt i filologien hænger organisk sammen. Hermeneutikken forudsætter reale kundskaber, og disse kan dog først opnås ved hermeneutisk behandling af det samlede kildemateriale. Samtlige formale og materielle discipliner danner en cirkel, idet

sproget både er begyndelse og ende, og filologien må gennemløbe hele denne kreds for at kunne begribe en eller anden side af det antikke liv. Den filologiske kunst opererer altid med en tilsyneladende *petitio principii*. Men dertil kommer, at den filologiske metode er cyklisk i den forstand, at man henfører alt til et enkelt punkt og derfra bevæger sig i alle retninger til periferien. Encyklopædien derimod afleder det enkelte af det almene. Enhver særlig videnskab strækker sig, når den fremstilles historisk, i en udviklingslinie; filologien sammenfatter alle disse linier i et bundt og lægger dem ud fra et midtpunkt, folkeånden, som radier i en cirkel⁵⁹.

Böckh søger i sin encyklopædi først og fremmest at vise, at enhver foreteelse i antikken træder frem som udtryk for en særlig åndelig helhed. Denne organiske helhed giver ethvert fænomen sin særlige valeur eller tone. Det er en tanke, som især er udviklet af Humboldt i hans sprogfilosofi og af Hegel i historiefilosofien. Men den kommer igen og igen hos tidens filosoffer og historikere. Schleiermacher siger i sin afhandling *Ueber den Begriff der Hermeneutik mit Bezug auf F. A. Wolfs Andeutungen und Asts Lehrbuch* (Zur Philosophie I, 1835, p. 366), at det enkelte kun kan forstås ved hjælp af det hele, og at altså enhver forklaring af det enkelte forudsætter forståelsen af det hele; denne formulering, tilføjer han, har Ast forud for Wolf, men den er nok snarere et fund end en opdagelse. Fr. Schlegel siger, at den, der ikke kender ånden i den soloniske lovgivning, aldrig vil forstå de gamles hentydninger til dityramber, ligesom man ikke kan fatte den pindariske rytme uden kendskab til dorernes skikke og forfatning⁶⁰. Man kan inden for zoologien sammenligne med Cuviers lære om *corrélation*⁶¹.

4. Madvig.

Madvig har ingensteds i sine skrifter udførlig taget stilling til Böckhs encyklopædi i dens endelige skikkelse, som han jo også kun kendte i de sidste år af sit liv. Jeg erindrer kun en bemærkning fra foredraget *Hvad er sprogvidenskab?* (Nordisk tidsskrift 1881). Madvig siger her (p. 490), at han ikke vil fordybe sig »i at eftervise den uklarhed, der er fremkommet i fastsættelsen af filologiens begreb selv hos så udmærkede mænd som August Boeckh, dels ved alene at betragte den klassiske filologi og i denne betragtning lade den beundrende opfatning af oldtiden og oldtids-skribenterne som mønstre få et utilbørligt råderum, dels ved at ville opstille filologien som aldeles selvstændig og fast begrænset, navnlig mod historien.«

Madvig kan nok på sine gamle dage forkaste Hegel, som i denne strø-

bemærkning (nr. 11): »Philosophiens Opgave og sande Vei ligger ikke i: fra et vilkaarlig taget, logisk Udgangspunkt (et Begreb) at udspinde et Væv, som derefter skal genfindes udenfor (se *Hegel*), men i at anbringe i sammenhængende Begreber det i Iagttagelse af Livet Fundne og saaledes fundne, at vor egen Bevidsthed danner Udgangspunktet.« Cf. *Corollaria* nr. 30. Det fremgår også ganske klart af de tanker om *Tilværelse og Erkendelse*, som Madvig dikterede i det sidste par år af sit liv, at han er langt fra den hegelianisme, som i hvert fald i en periode havde optaget ham så stærkt. I *Livserindringer* siger han (p. 93, i afsnittet om hans virksomhed fra 1826 til 1848), at det var hans hele natur imod at søge en overfladisk tilfredsstillelse for en videregående higen »gjennem Tilegnelsen af det en Tid lang herskende philosophiske Systems — det Hegelskes — Formler«. Men der er dog visse træk i hegelsk eller romantisk filosofi, der er væsentlige bestanddele i Madvigs syn på filologien.

Man vil således finde, at Madvig aldrig, så lidt som Wolf og Böckh, uden videre sætter filologien lig med en kildekritisk og genetisk historieforskning. Studiet af antikken er for ham først og fremmest et element i dannelsen. Han siger i *Tilværelse og Erkendelse* (p. 83): »I Kulturen er Erindringen om hele dennes Udvikling og Bevidstheden om dens forskellige Former i deres Relativitet og Sammenhæng, o: Menneskeslægtenes historiske Bevidsthed om sig selv, et overordentlig vigtigt Moment. Ens eget Liv faaer en saa meget større Udstrækning og et saameget fyldigere Indhold, som det faaer Leilighed til at optage i sig klar Anskuelse af de forskellige Kulturformer og Kulturperioder i rigtige og bestemte Skikkelser. Af tvivlsomt Værd bliver derimod en fortsat og smaalig Dvælen i Enkeltheder og Gisninger over forhistoriske Tider og Tilstande, om hvilke ingen fast og klar, bestemt og tydelig Forestilling kan frembringes, medens derimod Fremdragelsen af de svageste Kulturtilstande og af de begyndende Kulturelementer i deres Modsætning til den virkelige Kultur naturligvis har sin fulde Berettigelse«. Man sammenligne her med Hegels afvisning af forhistorien⁶².

I en optegnelse fra 1845 (*Livserindringer* p. 283) siger Madvig om sig selv: »Han har havt at forsones og bringe i Ligevægt en Aand, der i visse Retninger hænger stærkt sammen med det nordiske Hjem og deler de romantiske og moderne Interesser, og som paa den anden Side tidlig havde hengivet sig til den klassiske Oldtid som Kulturforudsætningen for den nyere Tid.« I *Livserindringer* p. 238 hedder det, at han stillede den humanistiske side af skoleundervisningen den opgave »dybere at begrunde Dannelsen ved Selvbeskuelse af Oldtidens eiendommelige Kultur i Modsætning til den moderne«.

Madvig søger i filologien først og fremmest en indsigt, som kan begrunde og uddybe den moderne dannelse. Derfor kan han også finde et udgangspunkt i sin egen tid. Ifølge et forelæsningsreferat ved Rich. Christensen fra 1863 (p. 12, se nedenfor p. 34) har Madvig udtalt sig således: »Der er her ikke tale om en fuldstændig speculativ begriben af oldtiden, men om at modtage et ordnet indtryk. Et eksempel på en falsk slutning i så henseende have vi i Gøthes »Winkelmännchen u. seine Zeit«; han siger, at ingen kunde undgå at berøres af den Kantiske filosofi og de uroligheder, den forårsagede, undtagen måske philologerne; men dette er ikke sandt; oldtiden vil ikke i nogen synderlig grad åbne sig for nogen, undtagen han har nogen virkelig interesse for nutiden; men da vil man også blive grebet af den Kantiske filosofi. Philologen skal være hjemme i oldtiden, og han skal blive dette ved ikke at være blind i den nyere tid; men han føler den vanskelighed, der ligger heri.« I *Livserindringer* læser man (p. 93): »Kun langsomt og efterhånden lykkedes det mig fredelig at forene det ivrige Specialstudium med en stille Sysselsættelse med almindeligere Spørgsmaal. Philologien beholdt derved sin Betydning for mig som et væsentligt Led i Tilveiebringelsen og Bevarelsen af den historiske Kulturbevidsthed, der tjener Nutidens særlige Dannelse til Grundlag og orienterende Korrektiv, men som heller ikke selv kan undvære Befrugtelsen og Stødet fra Nutidsdannelsen«.

Det klassiske studiums værdi kan hverken begrundes etisk eller æstetisk. »Forunderlig,« hedder det i *Corollaria (Supplementer til Livserindringer af J. N. Madvig, 1917, p. 44, nr. 23)*, »er den Gøthe-Schillerske Forgudelse af den græske Oldtid med fuldstændig Forglemmelse af Slaveriet, af Kvindernes Stilling, af Sædelighedsforholdene og af de grusomme og raa Partikampe«. Det er unægtelig en håndfast afskrivning af nyhumanismen. I *Tilværelse og Erkendelse* siger han (p. 82 f.): »Ved Spørgsmaalet om, hvorvidt den skete Udvikling virkelig har været en Fremadskriden til noget Højere og Bedre, maa det, hvad den intellektuelle og den dermed forbundne kunstneriske Udvikling angaar, ikke overses, at, hvorvel al Fremadskriden er forbunden med midlertidige Standsninger og momentan Tilbagegang, beror vor Beundring for visse forbigangne Tiders Aandstilstand, f. Ex. den græske, dog for en Del derpaa, at just den naive Begyndelse af det, der siden har maattet gennemgaa mangfoldig Behandling, imponerer os, og at de enkelte primitive Skikkelser netop tiltale os ved deres Simpelhed«. Og i den efterskrift, som i *Kleine philologische Schriften* følger afhandlingerne om sproget fra 1835, 1842 og 1856—57, og som er et resumé af artiklerne i Maanedsskrift for Litteratur 1829—32, siger han, at studiet af antikken er et

overmåde vigtigt element i tilegnelsen af nyere kultur, men at nødvendigheden af dette element ikke lader sig begrunde med, at oldtiden skulde være en etisk bedre og større tid, ej heller med en lovprisning af de gamle litteraturværker som uopnåede og uopnåelige mønstre for fremstilling og kunst. Sådanne påstande er for Madvig kun triste: »laufen sie doch auf eine mit der Anschauung der griechischen und römischen Zeit des Verfalls verwandte trostlose Betrachtung aus« (p. 288). Nej, fortsætter han, det, det kommer an på, ligger ganske simpelt i de historiske kendsgerninger. Det, der kendetegner oldtiden, er *primitivitet*. Uden forudsætninger er den antikke kultur naturligvis så lidt som nogen, men den er langt mere primitiv end den moderne, er vokset frem af kim, der er relativt forudsætningsløse. Dernæst, skønt den er skilt fra os ved store omvæltninger og modsætninger og til dels overført på andre folk, er den dog det overalt synlige, fælles grundlag, i forestillinger, institutioner, videnskab og kunst, for den nyere, komplicerede, overalt på uendelige forudsætninger beroende kultur. En tænkt indvending imod at betragte den romerske kultur som primitiv imødegår Madvig ved at sige, at den er primitiv, for så vidt angår det borgerlige og statslige livs former, men i andre henseender fortsætter og videregiver den græske. Hvis man vil tilegne sig den nyere kultur således, at man når til fuld bevidsthed om dens elementer og frit kan bevæge sig inden for dens rammer, må man løsrive sig fra den aktuelle forestillingskreds, i hvilken man er vokset op, man må hæve sig til en betragtning af vor kultur som noget, der er blevet til ved en historisk proces, og man må anskue enheden og kontinuiteten i det menneskelige kulturliv. Vor ånd møder overalt kunstige former, den møder forestillinger, der er besynderlig sammenknyttede og ikke sjældent består af brogede brudstykker af det overleverede, og man må orientere og forfriske den ved hjælp af de første og simpleste former.

Bekendtskabet med den primitive, antikke kultur må, fortsætter Madvig, være *autoptisk*, det må bestå i en selvbeskuelse. Andenhåndskundskab er ikke tilstrækkelig, man må selv fornemme de gamles stemme og derved modtage deres forestillinger med den ejendommelige begrænsning, der ligger i, at de er knyttede til bestemte ord. Ord og sætninger er de kendetegn og tråde, ved hvilke man kan følge forestillingernes kontinuerlige forplantelse og bevægelse, deres successive modifikation og fuldstændige omformning og således stadig på ny blive sig kulturens sammenhæng bevidst på uendelig mange punkter.

Kendskab til de gamle sprog er betingelsen for en autoptisk betragtning af antikken, men Madvig giver dem tillige en betydelig plads som objekt for den historiske betragtning. I deres almindelige form vidner

de om et udbredt slægtskab imellem folkeslag, imellem alle de folk, der har talt de indoeuropæiske sprog, og om den senere spaltning i sproglige grupper. I deres specielle udvikling er de bærere af og vidnesbyrd om grækernes og romernes åndelige virksomhed. I deres modsætning til de simple nyere sprogformer og i deres egen overgang til nyere sprog giver de klar belæring om muligheden af forskelligt udtryk for det samme indhold, om den på en gang bundne og frie håndhævelse af den majsommeligt tilvejebragte struktur og om åndens magt til at rekonstruere det sproglige system, når det er bragt i uorden, og tilpasse det nye behov. Inden for den almene sprogvidenskab repræsenterer de gamle sprog historien og betinger et særligt indblik i den europæiske menneskeheds kulturøkonomi (hvis det er meningen med sætningen: Als höchst wichtige, die Geschichte repräsentirende Glieder der allgemeinen Sprachkenntniss bedingen die alten Sprachen die Bedeutung dieser Kenntniss als einen besondern Einblick in die Culturökonomie der europäischen Menschheit gewährend).

Ligesom Böckh vender Madvig sig imod den antagelse, at studiet af de gamle sprog i særlig grad tjener en formel dannelse. Han mener for det første ikke, at disse sprog i deres væsen adskiller sig fra andre sprog. Men dernæst tillægger han ikke den åndsgymnastik, som ligger i tilegnelsen af fremmede sprog, alt for stor betydning i sig selv og mener heller ikke, den forbereder til alle arter af åndelig virksomhed. Nyttens af grammatikalsk undervisning består deri, at den vækker til selvrefleksion og øver i abstraktion inden for den almensproglige sfære, idet man lærer at se, hvordan forestillinger anskues og forbindes i de grammatiske motiver. Ved at sammenligne ordbetydning og ordbrug, der jo ikke uden videre korresponderer fra sprog til sprog, befries man dernæst fra bundethed til den i ens eget sprog udformede inddeling og begrænsning af de forestillinger, der er knyttet til ordene. Man indser, at den ikke er almen gyldig, og øves således også på det leksikalske område i abstraktion. Her lader stoffet sig ikke bringe ind under strenge regler, men det er rigere og mangfoldigere end det grammatikalske og retter i højere grad opmærksomheden mod forestillingernes indhold, hvormed dog ikke er sagt, at sprogundervisningen forfølger selve dette indhold i dets sammenhæng og forskellige tendenser, i dets oprindelse, gyldighed og forhold til den objektive virkelighed. På ingen af de to områder, det grammatikalske og det leksikalske, byder de gamle sprog på noget, der er væsensforskelligt fra den åndelige virksomhed, der ytrer sig i beskæftigelsen med nyere sprog. Kun fordi de grammatikalsk og leksikalsk ligger os fjernere, og

fordi de ikke kan gribes i levende, sikker benyttelse, fordrer de mere indgående og langvarig refleksion end de nyere sprog⁶³.

Endnu et resumé af sine anskuelser om de klassiske sprogs betydning for skoleundervisningen giver Madvig i *Livserindringer* (p. 116 f.): »Istedetfor den forældede Betragtning af den gamle Verden og dens Værker som en for den nyere Dannelses regelgivende, men uopnåelig Mønsterverden sattes Henvisningen til den primitive, i en særlig Form afsluttede antike Kultur og Litteratur som det fælles Udgangspunkt og Grundlag for den moderne, i forskellige Nationaliteter sig udfoldende Dannelses og til Nødvendigheden af Bekjendtskab med hin fælles Forudsætning for Orientering og fuldere Indsigt i Menneskekulturen i det Hele, og istedetfor Anprisningen af de gamle Sprog som de i eminent Forstand logiske sattes Nødvendigheden af Kjendskab til dem for at forstaae Sprogudviklingen, for grundig at lære de nyere Sprog og for at forfølge de i Sprogene udprægede Forestillingers Bevægelse«.

Når den filologiske hovedopgave er ved en autoptisk betragtning af antikken at nå til forståelse af nutidens kultur, må filologiens objekter først og fremmest være de store klassiske perioder, i hvilke det antikke liv når alsidig og harmonisk udvikling, og om hvilke man har en omfattende overlevering. Madvigs latinske grammatik behandler sproget i guldalderen, det vil sige »den romerske Litteraturs vigtigste Tidsalder, omtrent fra Cæsars og Ciceros Tid til noget efter Christi Fødsel« (§ 2). Hans græske ordføjningslære er »især for den attiske Sprogform«. I *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* er hovedopgaven »Fremstillingen af den egentlige antike Romerstat i Republikens Tid og af det sig dertil sluttende Efterliv i den første Keisertid, Sølvalderen, og lige ned til det tredje Aarhundrede, hvor Overgangen til en ny Tid fuldbyrdes, men af os kun sees igjennem en fattig og opløst Overlevering« (p. I). I udgaven af Ciceros *De finibus* er det et »vigtigt og vanskeligt Skrift af den latinske Prosas Hovedforfatter« (*Livserindringer* p. 108), der behandles.

I tydelig sammenhæng med det ovenfor citerede citat fra *Tilværelse og Erkendelse* udtrykker Madvig i sine *Livserindringer* (p. 265) »en vis Forstemning over den smaalige og adspredte Travlhed, der ofte har gjort sig gjældende i den philologiske Litteratur, idet, med ringe Indblik i det Centrale af Oldtiden og dens Litteratur, afsides Bipunkter uforholdsmæssig fremhæves eller ofte behandlede Spørgsmaal, tildels af ringe Vigtighed og uden Stof til nogenlunde sikker Besvarelse, gjenempløies med nye Gjætninger«. Og det hedder videre: »Det ligger i den klassiske Philo-

logis Natur, at den af sine Dyrkere mere kræver klar og indtrængende Tilegnelse og Beskuelse i Forhold til den moderne Bevidstheds skiftende Standpunkter end omfattende nye Resultater, og man ledes derfor ofte til det Ønske, at Forfatterfrugtbarheden paa dette Omraade var mindre, end den nu fremtræder, navnlig i Programmer, Disputatser, Kommentarer over visse Forfattere og Afhandlinger i Tidsskrifter«. Blandt *Strøbemærkninger* er der en fra 1884 (nr. 3), der giver udtryk for det samme: «Efterhaanden bliver jeg ganske vammel ved Filologien. Man vender og dreier det udtømte Stof for at udpine et nyt Indhold deraf og at gen-drive det. Man taber sig i Ting, hvorom Intet vides, uden at sætte sig fast i det Sikre og Væsentlige. — Og saa den uendelige Smaalighed med Indskrifter og Snurrepiberier!»

Om filologiens forhold til kristendommen findes en strøbemærkning (nr. 48), der lyder således: »Gennem den græsk-latinske Undervisning — der oprindeligt skulde tjene Theologien, og som den ret-katholske Undervisning endnu bruger dertil — vedligeholdes samtidig Erindringen om en ikke-kristelig Verdensanskuelse, og den bidrager derfor tillige til at modarbejde den kristelige Renhed og Ensighed».

I sin inddeling af filologien går Madvig ud fra den kendsgerning, at man, hvordan sigtet end har været, har dyrket filologi på tre måder: som sprogvidenskab, som kritisk kunst og som historie. I *Livserindringer* siger han (p. 100) om sin forelæsning over filologisk encyklopædi: »Efter en muligst skarp Bestemmelse og Begrænsning af Philologiens Opgave som Form for den alsidige historiske Beskuelse af Kulturtilstande og specielt af den klassiske Philologis Opgave foretog jeg i denne Forelæsning den hele almindelige Sprogbetragtning som Grundlag for det specielle Studium af Græsk og Latin og dernæst den philologiske Methodik, Kritiken og Hermeneutiken i dens forskellige Former, f. Ex. som særlig archæologisk, hvorefter jeg sluttede med et Overblik over de Discipliner, i hvilke Philologien som historisk Videnskab samler og fremstiller Hovedretningerne i den antike Kulturudvikling«⁶⁴.

Madvig siger selv, at der er afsnit af denne forelæsning, som han beklager ikke at have fundet tid og lejlighed til at udgive. Det kan da måske være tilladeligt at søge hjælp i de referater af forelæsninger, som opbevares på Det kgl. Bibliotek i Ny kongelig Samling. Det ældste af dem, jeg har benyttet, er fra vintersemesteret 1837—38 og skyldes J. L. Ussing (nr. 2802 b 4°). De øvrige fire er senere, fra forårssemesteret 1861 ved Vilh. Thomsen (nr. 4004 4°), fra efterårssemesteret 1863 ved Richard Christensen — dette, som har nr. 3023 4°, indeholder kun de dele af forelæsningen, som handler om filologiens opgave og væsen i almindelighed

og om filologien som sprogvidenskab —, fra efterårssemesteret 1866 ved M. Cl. Gertz (nr. 3203 4°) og endelig fra efterårssemesteret 1870 ved K. F. Kinch (nr. 3254 4°).

Jeg skal her gengive oversigten over forelæsnningernes indhold, som den findes i det meget omhyggelige referat, der skyldes M. Cl. Gertz, en af Madvigs bedste elever og hans efterfølger som professor. Jeg gengiver også henvisningerne til sidetal i referatet, fordi man derved får et indtryk af, med hvilken udførlighed de forskellige emner er behandlet i forhold til hinanden.

Indledning	1
Cap. I. Om Philologiens Opgave og Væsen i Almindelighed	
§ 1. Hvad er Philologien i Almindelighed og specielt den klassiske Philologie? Har den virkelig en bestemt videnskabelig Opgave og en derpaa grundet bestemt særlig Charakter?	2
§ 2. Nærmere Betragtning af Philologiens Opgave og det Specifik-Philologiske	11
§ 3. Om Philologiens Inddeling og Artikulation	24
§ 4. Om Philologiens Medvirkning i den almindelige Dannelse og dens Plads i Underviisningen	27
§ 5. Om den klassiske Philologies historiske Udvikling	36
Cap. II. Om Philologien som Sprogvidenskab, særlig om de to gamle Sprog	52
Iste Afdeling. Indledning. Sprogphysiologie	
§ 1. Om Sprogets Opgave, Existentsform og Oprindelse	52
§ 2. Sprogets physiske Side. Lydcharakter	69
§ 3. Sprogets Uddannelse til sin Opgaves Løsning ved Dannelsen af Rodord og Ordklasser	84
§ 4. Sprogets Udvikling til Ord- og Betydningsrigdom	99
§ 5. Sprogets grammatikalske Bygning	121
§ 6. Sproget i dets udviklede Heelhed, dets Fasthed og Foranderlighed	148
§ 7. Sprogets Forhold til Folkets Aandsdannelse	161
§ 8. Skrift. Skriftsprog og Talesprog. Dialekter. Retskrivning .	168
§ 9. Sproget i historisk Sammenhæng. Sproghistorie. Komparativ Sprogforskning	183
IIde Afdeling. Det specielle Studium af Latin og Græsk	
§ 10. Den Maade, hvorpaa de gamle Sprog foreligge, og den deraf betingede Opfattelse og Fremstilling af disse Sprog	202

§ 11. Den specielle grammatiske Opgave ved Græsk og Latin ...	212
§ 12. Den lexicalske Side af de gamle Sprog	227
§ 13. Bemærkninger om det klassiske Sprogstudiums Udviklingshistorie og Litteratur	237
§ 14. Indøvelse af de gamle Sprog ved Efterligning (Stil)	257
§ 15. Den antike Metrik	261
Cap. III. Om Philologien som Kunst i Behandlingen af Oldtidsmindesmærkerne, især de skriftlige. Hermeneutikens og Kritisken Theorie	
A. Oldtidskrifterne. Indledning	267
I. Hermeneutiken	
§ 1. Hermeneutik. Begreberne: »Philologisk Forstaaelse« og »Philologisk Fortolkning«	268
§ 2. Den sproglige Fortolkning	276
§ 3. Realfortolkningen paa den enkelte Tankes Standpunkt. Allusionen	285
§ 4. Fortolkningen af Oldtidsværket som Heelhed. Allegorie ...	293
II. Kritiken	
§ 5. Forbemærkninger. Verbalkritik. De gamle Værkers Overleveringsmaade	308
§ 6. Kundskab til Haandskrifterne	316
§ 7. Haandskrifternes indre Beskaffenhed og Sammenhæng, der afgjør deres Betydning som Vidner	327
§ 8. Textens Fastsættelse efter Vidnesbyrdene	341
§ 9. Den divinatoriske Kritik eller Konjecturalkritiken	346
§ 10. Oprindelseskritik eller genetisk Kritik (som Prøvelse af hele Oldtidskrifter med Hensyn til deres Oprindelse og Ægthed)	353
B. Den exegetisk-kritiske Methode anvendt paa andre Oldtidsmonumenter end Skrifterne	
§ 11. Læren om de antike Indskrifter, Epigraphik	365
§ 12. Kritik og Hermeneutik anvendt paa de legemlige Mindesmærker, der fortrinsviis virke ved deres legemlige Form og Stof; særlig: Kritik og Hermeneutik af Mønterne, Numismatik	375
Cap. IV. Philologien som historisk Videnskab, opløsende sig i en Række enkelte Discipliner	

Indledning	386
§ 1. De græsk-romerske Folks og Staters ydre Historie (om deres Skjæbner og Tilstande) tilligemed Chronologie og gammel Geographie som dertil sig sluttende Discipliner ...	387
§ 2. Antikviteterne	399
§ 3. Litteraturhistorie	404
§ 4. Mythologien	409
§ 5. Archæologie. Kunstarchæologie og Kunsthistorie	421—24

Der er hos Madvig ikke som hos Böckh noget forsøg på at se filologien som een stor systematisk eller organisk helhed. Man ser det i opfattelsen af sprogvidenskaben. Böckh henlægger sprogvidenskaben til filologiens materielle del og vender sig imod den opfattelse, at den hører med til filologiens organon. Han sammenligner med ægyptisk filologi, hvor det er tydeligt, at sproget ikke er noget givet, men må findes (*Encyklopädie* p. 54). Madvig, der mener, at forskellige sproglige motiver kan dække over ganske de samme forestillinger, og at man kun i meget ringe omfang kan drage slutninger om et folks tænke-måde ud fra det sprog, det taler⁶⁵, må nødvendigvis stille sprogvidenskaben for sig. Og han må behandle de gamle sprog på almen sprogvidenskabelig basis for at begrunde sin opfattelse. Også for Madvig er sproget ikke blot et middel men også et objekt for filologien, men dets historiske værdi bestemmer han, som ovenfor vist, anderledes end Böckh.

Det andet hovedafsnit hos Madvig er hermeneutikkens og kritik-kens teori. I sine publicerede skrifter har Madvig aldrig behandlet hermeneutisk teori. Som et mønster på hermeneutisk kunst har han åbenbart fremholdt Paolo Manuccis kommentarer til Cicero. Af teoretiske værker har han nævnt Huet's *De interpretatione* (Paris 1659), Ernestis *Institutio interpretis Novi Testamenti* (1761), Fr. Lückes *Grundriss der neutestamentlichen Hermeneutik und ihrer Geschichte* (1817) samt H. N. Clausens *Det nye Testamentes Hermeneutik* (1840)⁶⁶.

Den filologiske fortolkning omfatter ifølge Madvig det, Ernesti kalder den grammatisk-historiske fortolkning. Dennes »Opgave er, at bringe Oldtidsværket i det Enkelte og det Hele i et saadant Forhold til os, at det ikke mere er fjernet fra os ved det fremmede Sprog og den fjerne Forestillingskreds. Men da den nu ikke kan reducere Værket til vort Standpunkt ved at fjerne det Fremmede deri, fordi Fjernelsen heraf vilde tilintetgjøre Oldtidsværket, saa maae vi rykkes nærmere hen til Værkets Standpunkt, saa at vi i det Enkelte og det Hele, i sproglig og historisk Henseende arbeide os hen til det Standpunkt, hvorpaa Værket frem-

kom⁶⁷.« Herved bringes det antikke værk i et sådant forhold til os, som om det ikke var adskilt fra os ved tid og sted. Men »Totalforstaaelsen beroer foruden paa det philologiske Element tillige 1) paa Forstaaelse af den almindelige, af ingen særlig Tid eller særligt Sprog afhængige Tankebevægelse og Tankefremstilling, og 2) paa Forst. af den specialvidenskabelige og specialkunstneriske Fremstilling og Form, der hersker gennem enkelte (philosophiske, matematiske) Værker paa en særlig for os fremmed Maade, begrundet i, at de høre til en fjern Tid. Totalforestillingen indeholder mere end det blot philologiske Element; og Forholdet imellem disse enkelte Bestanddele er forskjelligt efter Værkernes Art. Hvad vi maa holde fast paa er, at Philologen hverken *vil* eller *skal* eller *kan* udsondre sit specielle Element fra Totalforstaaelsen; men den enkelte Philologs Stilling maa blive forskjellig til de forskjellige Værker«⁶⁸.

Madvig inddeler fortolkningen som følger (Gertz p. 275): »Den philologiske Fortolknings Opgave fremtræder som under tre Afsnit og tre Former, nemlig 1) som sproglig Fortolkning; 2) som Realfortolkning, oplysende de reale Forhold, paa den enkelte Tanke Standpunkt; den forenede sproglige og reale Fortolkning af det enkelte Sted skal give os dette enkelte Steds, denne enkelte Sætnings Tanke; 3) som Fortolkning af Værkets Heelhed, baade med Hensyn til Indhold og Form. — Overgangen mellem de to første og det 3die Afsnit dannes af Tankegangens Forfølgelse; denne kan imidlertid ikke opstilles som noget særligt Afsnit. Men ved al Fortolkning maa nødvendigviis være tilstede 1) en idelig Anticipation og 2) en idelig Tilbagevenden; thi 1) kræves der ved Forstaaelsen af den enkelte Tanke, at man har Forestillinger, som man først faaer, naar man har gennemlæst et større Stykke eller det hele Værk; og 2) efter at have gennemarbejdet det Hele maa man vende tilbage til mange Enkeltheder som tidligere stode dunkle og uafgjorte, og hvorover der nu først bliver kastet det rette Lys«⁶⁹.

Om hermeneutikkens teori hedder det i Gertz' referat (p. 275): »De Regler, der kunne gives for Hermeneutiken, ere kun faae, almindelige og omfattende, saa at de tilsyneladende mangle al Bestemthed; og de maa være saa, thi vilde man prøve at bringe mere Bestemthed ind i dem vilde de blive saa specialiserede i mange Enkeltheder, at Stoffet derved vilde blive uoverkommeligt. Derfor ville vi ikke i det Følgende give bestemte Regler, men kun henpege på Hovedmomenterne«.

Det er i synet på hermeneutikken, forskellen imellem Böckh og Madvig især kommer frem. Madvig ser i filologen en tolk — for at bruge et udtryk fra de encyklopædiske forelæsninger (Gertz p. 15). Denne oldtidens

tolk skal først og fremmest beherske de gamle sprog og ved sin kritiske kunst sørge for, at de gamle skrifter kommer nutiden for øje i ren og uforfalsket form. Samtidig skal han ved sin filologiske fortolkning gøre dem nærværende. Først efter denne filologiske — eller, om man vil, grammatisk-historiske — fortolkning kommer den faglige videnskabelige fortolkning, ved hvilken man benytter sig af den specielle videnskab, der nu måtte være brug for, filosofi, matematik, jurisprudence og så videre. På dette fagvidenskabelige område behøver man principielt ikke at være ringere stillet end en samtidig læser af et oldtidsværk. Dog fremhæver Madvig, som vi har set, at adskillelsen imellem den filologiske og faglige fortolkning kun er principiel, og at de to former for fortolkning i praksis betinger hinanden. Man kunde tilføje, at en moderne tolk, i ordets egentlige forstand, ikke behøver at have synderlig faglig forstand på det, han oversætter, men at en sådan forståelse hos ham naturligvis ikke kan undgå at have indflydelse på hans oversættelse.

Man kunde også sige, at Madvig sonderer imellem det, som forfatteren mener, og det, læseren opfatter. Herved rører han ved et problem, der er fundamentalt for forståelsen af, hvad tradition vil sige. I Gertz's referat hedder det (p. 272): »Men den philologiske Forstaaelse og Fortolkning af et Værk er ikke det Hele; dens Opgave er blot at flytte os hen til Værkets Standpunkt, men der bliver naturligviis mange Spørgsmaal tilbage, som det ikke kommer den ved at besvare, saaledes om, hvorvidt nu alle Forfatterens Samtidige har forstaaet Forfatteren eens; Individernes Forskjel i Tænkningen og den deraf betingede Forstaaelse af Værkerne befatter Philologien sig ikke med.«

Det bliver dog kun til en antydning hos Madvig, og jeg skal ikke følge denne tanke videre. Men det, at filologens hovedopgave bliver det specifikt filologiske at fortolke oldtidsværkerne grammatisk-historisk, betyder for Madvig, at hermeneutikken bliver filologiens midtpunkt, medens sprogvidenskaben og de reale videnskaber er selvstændige videnskaber, der i større eller mindre omfang fungerer som filologiens hjælpefag.

Om kritikken vil der blive handlet nedenfor i kapitel IV.

For det tredje fremtræder filologien altså som historisk viden om oldtidens kultur. Den spalter sig her i en række discipliner, der fremstiller hovedretningerne i den antikke kultur. »Disse Retninger maa naturligviis væsentlig være de samme som i enhver anden Kultur, altsaa ogsaa vor; men det kan godt være muligt, at de enkelte Retninger komme frem i en stærkere eller svagere Grad i den ene Kultur end i den anden; saaledes maa vi indrømme, at den æsthetiske Retning har faaet en Overvægt i den gamle Kultur, som den ikke har hos os«⁷⁰.

De enkelte fag optræder hvert i en dobbelt skikkelse, idet man har dels den græske, dels den romerske side, men denne adskillelse er aldrig skarp, og vægten ligger i nogle fag på den ene, i andre på den anden side.

De historiske discipliner omfatter nu for det første det ydre borgerligt-sædelige liv opfattet dels som skæbne, dels som tilstand, med andre ord, de bestemmes som dels politisk historie, med geografi som forudsætning, dels antikviteter. Dernæst kommer kundskab om det frie og individuelle åndsliv i oldtiden, som det fremstår dels almindeligt og mindre bevidst i skikkelse af myte og religion, dels bevidst som videnskab og talende kunst; herved fremkommer disciplinerne mytologi og litteraturhistorie. Endelig, for det tredje, ytrer kulturen sig i den bildende kunst, og den videnskab, der giver sig af med kunsten, hedder kunsthistorie⁷¹.

De forskellige discipliner kan ikke skilles ud fra hinanden. Således er mytologien læren om udviklingen af de religiøse forestillinger, men den antikke religion har også en anden side; den er en af staten ledet kultus, et institut, og betragtningen af dette hører ind under antikviteterne. Det hedder i Gertz's referat (p. 26 f.), efter at der er talt om de enkelte discipliner: »Men efterat man nu har sat sig ind i alle disse enkelte Sider, er det Opgaven at samle dem under et Overblik i en Totalitet, hvorved man først vinder den Beskuelse af Oldtidskulturen, som er Maalet for Philologens Stræben; men man maa saa prøve, om den Totalitet, vi forestille os, svarer til Virkeligheden, og Prøven skeer under Læsningen af en eller anden større og vigtigere Skribent, som Platon, i hvis Værker næsten alle Sider af Livet træder os imøde; vi minder ved ham navnlig om den videnskabelige Tænkning men dog ogsaa om Historien, Religionen, Statsinstitutterne o. s. v. Vi nødes til at udsondre Enkelthederne for at vinde skarpe og bestemte Forestillinger, men atter til at samle det Hele for at faae omfattende concrete Forestillinger om Oldtiden«. Det gælder om at betragte »store, concrete totalbilleder af oldtiden« (Rich. Christensen p. 21).

Om arkæologiens stilling står der hos Gertz ved omtalen af kunsthistoriens plads blandt de historiske discipliner (p. 26): »Den øvrige archæologiske Syslen, hvorved man ikke har med Kunstgjenstande at gjøre, afgiver kun sit indvundne Stof til de tidligere nævnte enkelte Discipliner.« Hos Rich. Christensen læser man (p. 19 og 21), at arkæologien i sig selv ikke har noget bestemt historisk indhold, med hensyn til sine historiske resultater ikke står som nogen særlig videnskab, men at kunsthistorien er en egen disciplin, der væsentlig bygger på det arkæologiske stof.

Den kunst-arkæologiske litteratur, Madvig henviser til (Gertz p. 424), er Winckelmanns og Heynes skrifter samt Karl Otrfr. Müllers *Handbuch der Archäologie der Kunst* (1830, 3. Udg. ved F. G. Welcker 1848⁷²).

En bemærkning i Rich. Christensens referat (p. 19) er værd at citere: »Archæologien fremtræder undertiden med en vis fornemhed dels ved sin kostbarhed (idet samlinger af mønter, statuer o. s. v. ere overordentlig kostbare, hvorfor det ofte fremtræder som fyrsteligt liebhaveri) dels ved sin æsthetiske character, idet den mener at tiltale skønhedssandsen, men dette er ikke altid tilfældet, og kendskabet til oldtidens kunstværker og begejstringen herfor er ofte meget overfladisk.« Slutbemærkningen i Kinchs referat lyder: »Æstetisk Snak var Oldtiden aldeles fremmed«.

I sine store træk ser Madvigs encyklopædi sådan ud:

Sprogvidenskab
Hermeneutik og kritik
Historie
    Politisk historie
    Antikviteter
    Mytologi
    Litteraturhistorie
    Kunsthistorie

Af de tre encyklopædier, der her er omtalt, er Wolfs den smukkeste, Böckhs den lærdeste og Madvigs den fornuftigste. Wolfs er et ædelt udtryk for nyhumanismens idé, en indvielse i humanitetens tempel, men den er uden systematik. Hos Böckh er filologien en fremstilling af tanken, som den afslører sig i tidens dimension, en erkendelse af den idé, der viser sig i enhver ytring af folkenes liv, fra den materielle produktion til den åndelige, fra det offentlige liv lige til den analyse af erkendelsen, som ligger i grammatikken. Wolf er inspireret af Winckelmann og Goethe og Humboldt, Böckh af Platon og Schleiermacher. Madvig bygger sin hovedinddeling på Wolf, han lader sig inspirere af Böckh, men tænker det hele igennem på sin egen måde.

Han ser da, at det er forskellige former for begavelse eller forskellige dele af intellektet, der tages i brug over for filologiens tre gebeter. Lingvistik og historie er vidt forskellige, fordi lingvistikken beskæftiger sig med ords og sætningers forbindelse, med en struktur, og ingen forbindelse har med et reelt indhold, medens de historiske discipliner derimod samler og forklarer reale fænomener. Hermeneutikken og kritikken endelig er en kunst.

Det, der holder filologiens dele sammen, er betragtningen. Den totale opfattelse bygger på beskuelser af situationer eller fænomener i antikken, for eksempel kan man ved et studium af Platon anskueliggøre sig Athens

åndelige og materielle situation på hans tid. En sådan fortolkning er det, der for Madvig står som det specifikt filologiske.

At fortolkningen for Madvig først og fremmest bygger på de sproglige mindesmærker, fremgår klart af hans hele virksomhed, og det siges udtrykkelig i den notits fra 1845, hvoraf en passage ovenfor (p. 29) er citeret. »I hans Sysselsættelse med Oldtiden«, siger han her om sig selv, »kunde der, efterhaanden som Forholdene klarede sig for ham, ikke være tale om en paa særlig Congenialitet beroende Hvile og Nydelse i Oldtiden — med en Opfattelse af samme som den *bedste* Tid i den Betydning, hvori gammeldags Philologer toge dette, eller som det forstaaes af Philosopher, der lade de af dem selv opstillede, men med den haardnakkede Nutid i Strid værende Idealer boe i den ingen haandgribelig Modstand gjørende Oldtid —, men meget mere om en klar streng videnskabelig Methode i Behandlingen af Grundlaget for al Oldtidskundskab, nemlig Sproget og de gamle Skrifters Kritik og Exegese«.

Det er fra den filologiske eksegese, den kunst, som øves på grundlag af den hermeneutiske teori, at Madvigs arbejde udgår, og dette grundlag har han naturligvis fælles med Böckh. Men han tror ikke, filologen eller historikeren kan nå en erkendelse som den, der foresvæver Böckh. Madvig anerkender, at overleveringen byder på højst forskellige vilkår. Kun på de områder, hvor den af den ene eller anden grund er tilstrækkelig fyldig og betydningsfuld, kan man håbe at nå til anskuelse. Han accepterer det fragmentariske i vor viden og mener, at filologens kunst blandt andet består i evnen til at drage det betydningsfulde frem og lade det øvrige ligge.

Jeg begyndte dette kapitel med at tale om ordet klassisk. I vore dage er man ved at forlade opfattelsen af antikken som den klassiske epoke, den opfattelse, der ligger bag ved Wolfs, Böckhs og Madvigs systemer. Eller, for at udtrykke sig forsigtigere, man isolerer ikke mere antikken i så høj grad. Et håndgribeligt udtryk for denne ændring har man for eksempel i titelen på Iwan Müllers store håndbog. Den er grundlagt i 1886 som *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, men i den nye bearbejdelse, der begyndte i 1920, er adjektivet strøget. Og dette er ikke blot en navneforandring, for der er sket det, at hele den gamle orientals kulturhistorie er draget ind i værket, at arkæologien har fået en langt bredere basis, og at ægyptisk ret og kileskriftret er taget med. Men endnu vigtigere er det, at man ikke har kunnet drage nogen skillelinie imellem oldtid og middelalder. I Iwan Müllers *Handbuch* har dette sidste ikke fundet udtryk i titelen, men det viser sig deri, at man for det første har udvidet værket med en særlig afdeling, en *Byzantinisches*

Handbuch, der omfatter byzantinsk geografi, historie, kirkehistorie, litteraturhistorie og kunsthistorie, og dernæst har ladet den latinske litteraturhistorie fortsætte ned igennem middelalderen, så hele middelalderens græske og latinske litteratur drages med ind i denne *Handbuch der Altertumswissenschaft*.

Den klassiske filologi opfattes mere og mere som det, der også for Madvig var det centrale: den kunst, der går ud på at fortolke den græske og latinske oldtids skrifter. Filologien har da igen nærmet sig det, som franskmændene altid har lagt i dette ord.

III

MADVIG OG SPROGVIDENSKABEN

1. *Almindelig sprogbetragtning.*

Hvis man skal prøve nøjere at gøre rede for Madvigs teori, vil det være klogt at se på, hvad det er, han polemiserer imod. I polemikken viser han især, hvad der for ham er væsentligt.

Allerede i den glose, han bruger om sine sprogteoretiske værker, ligger der en skjult polemik. Han siger sprogbetragtning. Betragtning er en af Madvigs yndlingsgloser, hele sin opfattelse af det antikke kulturliv kalder han en betragtning eller autopsi. Når han specielt om sproget bruger dette ord, er det utvivlsomt for at lægge luft imellem sig selv og den samtidige tyske sprogfilosofi. Madvig vil ikke være sprogfilosof, men en nøgtern iagttager af sproget. Og samtidig er det ham vel ikke ukært at bruge et ord, der ikke leder tanken hen på den sammenlignende sprogvidenskab. I hvert fald er det de to sæt modstandere, han har: sprogfilosofferne og de sammenlignende sprogforskere.

Det var den romantiske sprogfilosofi, der dominerede tiden, da Madvig trådte frem. Et af de første betydelige arbejder af den art er Herders prisskrift fra 1772 *Über den Ursprung der Sprache*.

Allerede som dyr har mennesket sprog, siger Herder. Alle heftige, og de heftigste blandt de heftige, de smertelige legemlige følelser, alle stærke sjælelige lidenskaber ytrer sig umiddelbart i skrig, i toner, i vilde uarticulerede lyde. Et lidende dyr vil såvel som helten Philoktet, når smerte anfaldet det, jamre og sukke. Det, der adskiller mennesket fra dyret, er, at mennesket på dette naturgivne sprog anvender refleksion. Han finder et kendetegn på det, han iagttager, og med dette kendetegn er det menneskelige sprog opstået. Lad et lam som et billede gå forbi menneskets øje, lad det ses af mennesket som af intet andet dyr. Ikke som den hungrige, vejrende ulv ser det, ikke som den blodtørstige løve, som allerede i ånden smager på det, overvældet af instinktet. Ikke som den brunstige vædder, der også er i instinktets vold, ikke som ethvert andet dyr ser det, et dyr, for hvem fåret er ligegyldigt, og som lader det klart mørkt (klar dunkel) stryge forbi sig. Ikke sådan med mennesket. Han bevæges af intet instinkt over

for fåret. Intet drager ham til det eller støder ham fra det. Dyret står der i sin renhed uforstyrret for hans sanser. Hvidt, blødt, uldent — menneskets sjæl søger et kendetegn — fåret bræger, kendetegnet er fundet. Og fåret står der igen hvidt, blødt, uldent — sjælen ser, beføler, besinder sig, søger kendetegn — det bræger, og nu genkender den det. »Ha, du er den brægende«. Fårets brægen giver fåret navn, og hvad er det hele menneskelige sprog andet end en samling af sådanne ord? For den primitive bevidsthed er alt i naturen besjælet, den vilde falder ned og tilbeder den guddom, der giver sig til kende i træernes susen — og man forstår, hvordan der af verber kommer nomina, vi ser det letteste skridt til abstraktion; hele naturen, siger Herder, er et panteon, et rige af levende, handlende væsener. Og så videre — blot for at give et flygtigt indtryk.

Det betydningsfulde i det, som man for nemheds skyld kan kalde det romantiske syn på sproget, er, at man ser sproget som levende og lydligt, som noget, der har en historie, en historie, der spejler folkeslagenes skæbner.

På langt bredere basis og ud fra en langt større eksakt viden tages sprogproblemet op hos Wilhelm v. Humboldt, først og fremmest i hans store værk *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java, nebst einer Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (værket blev udgivet posthumt i tre bind 1836—39). Til Humboldt, som Madvig, omend modstræbende, vel nok respekterer mere end alle andre sprogforskere, tager han stadig hensyn, og mod ham polemiserer han stadig. Det er morsomt at se, hvordan Madvigs elev Vilh. Thomsen ser med samme blanding af respekt og kritik på denne store preusser. Humboldt, siger Thomsen i *Sprogvidenskabens historie* (1902, p. 56), »har fra filosofisk (Kantisk) synspunkt behandlet allehånde sider af sproget i almindelighed, sproggrupperne og sprogindividualiteterne i deres forhold til menneskeånden, til menneskelig tænkning og kulturliv. Sikkerlig betegner han her et overordentlig stort fremskridt sammenlignet med den tidligere tids løse sprogfilosofi og »almindelige grammatik«, og ikke uden grund betragtes han, navnlig i Tyskland, som grundlæggeren af den nyere tids »almindelige sprogvidenskab«, foruden at han også, hvad selve det sproglige materiale angår, har bidraget så meget til at udvide blikket. Og dog, med al anerkendelse heraf og al beundring for det geniale tankearbejde, der træder os imøde hos ham, kan man fra rent sprogvidenskabeligt standpunkt, efter møjsommeligt at have forsøgt at arbejde sig gennem hans sprogfilosofi, ikke værgе sig mod indtrykket af noget, der ligger hele vor tids mere empiriske sprogopfattelse så underlig fjernt, af

så meget abstrakt og uvirkeligt, undertiden ligefrem mystisk, at man har vanskeligt ved nu fuldt at vurdere betydningen deraf eller endog blot at forstå den indflydelse, det skal have øvet på sprogvidenskabens udvikling«. En åndsbeslægtet sprogforsker er derimod Vilh. Grønbech; jeg henviser til hans bog *Sprogets musik* (1943).

Hos Humboldt spilles det store romantiske tema, sprogets liv, igennem i en prægtig, suggestiv stil, der hele tiden river læseren med og i steden for et systematisk skema giver ham et direkte indtryk.

Humboldt hævder, at sproget er noget, der bestandig og i hvert øjeblik svinder bort. Man kan prøve at fastholde det i skriften, men det er en mumieagtig opbevaring. Sproget er nemlig intet værk, intet *ergon*, men en virksomhed, en *energeia*. Derfor kan dets definition kun være genetisk. Det er åndens sig evigt gentagende arbejde på at gøre den artikulerede lyd i stand til at udtrykke tanken. Dette er definitionen på den til enhver tid stedfindende tale. Men i virkeligheden er det kun denne talen, der i sin totalitet er selve sproget. I det blandede kaos af ord og regler, vi plejer at kalde sprog, finder vi kun enkeltheder, fremkomne ved hin talen, og et nyt arbejde er nødvendigt for deraf at erkende det levende sprogs karakter⁷³. Sproget er som kunsten en syntese, i helheden ligger mere end i delene tagne tilsammen⁷⁴.

Sproget opstår kun i den individuelle tale, der ved sin uafbrudt vekslende karakter og tone stadig ompræger alle de elementer, den består af. Kun i det øjeblik, man taler, er sproget virkelig til⁷⁵. Det er lige rigtigt at sige, at den hele menneskehed kun har eet sprog, og at hvert enkelt menneske besidder sit særlige, individuelle sprog⁷⁶. Sproget bryder frem af alles selvvirksomhed⁷⁷, og dets individualitet karakteriseres og begrænses derved, at det ganske vist kun skabes hos den enkelte, men således, at enhver forudsætter alle andres forståelse, og at alle besidder denne forståelse⁷⁸.

I denne forestilling om sproget, det ideale sprog, sprogets idé eller form, som en nødvendig bestanddel af den menneskelige ånd, som noget, der er med til at konstituere mennesket som menneske, ligger naturligvis, at man kun i hegelsk forstand kan tale om en udvikling. Det, man iagttaget i de forskellige sprog, er selve sprogets idé, der ved hjælp af de kategorier, Humboldt kalder den indre sprogform⁷⁹, søger, med større eller mindre held at finde et materielt, individuelt udtryk⁸⁰. Sprogets idé bliver til i det individuelle sprog på forskellige stadier, i nationalsproget, som er en individualitet, og hos individet og er i sin lydlige udformning et billede af de mennesker og de nationer, der har bragt det til udtryk⁸¹.

Det er klart, at man, når man har en sådan opfattelse, udmærket kan

tale om sproget som noget organisk, som organisk hørende med til menneskenaturen; når man bruger denne glose, tænker man altså ikke på sproget som en isoleret naturgenstand⁸².

Madvig anerkender fuldt ud Humboldts mange geniale iagttagelser, men hans egen sprogbetragtning er af en anden art og udformes næsten i opposition til Humboldts, selv om han udtrykker forholdet anderledes: Humboldt mangler mod, siger han, til at lade videnskabens lys aldeles træde i stedet for anelsen⁸³.

I *Første Stykke af en Afhandling om Sprogets Væsen, Udvikling og Liv* (universitetsprogram fra 1842) siger Madvig, at sproget er et meddelelsesmiddel og intet andet, og gør dermed front mod Humboldts forestilling om sproget som udtryk for det menneskelige åndsliv. Og sproget er opstået, fortsætter Madvig, som et produkt af i forening levende menneskers ved driften til fremstilling og meddelelse fremkaldte virksomhed. »Et med Mennesket (anderledes end som Evne) og ikke af Mennesket skabt og Mennesket givet Sprog vilde tillige indbefatte en given Forstaaelse, altsaa en nødvendig og almindelig og uafhængig Betydning (og derved ogsaa uforanderlig); men dermed er Begrebet Sprog fuldstændigen ophævet. Kun det Sprog, som Mennesker skabe, kunne Mennesker forstaae. Vi kunne saaledes ikke omgaae Nødvendigheden af en første Sprogdannelse, men som strax ligesaavel kan begynde paa flere Punkter⁸⁴.« Det er sprog-evnen, Madvig tænker på, når han taler om »Fornuftslægts virkelige Arbeiden med efterhaanden at realisere den iboende Sprogidee«⁸⁵.

Madvig har den opfattelse, at man må forestille sig oprindelige nomina impositores eller navngivere, selv om han ikke ligefrem støtter sig på første mosebog, hvor Gud lader mennesket give dyrene navne, men ikke selv bestemmer disse navne. »Til nogle Enkelte«, siger han, »maa vi altid henføre den første Tilblivelse af det, der drager sig hen som fælleds uudslettelig Charakter i hele Sprogslægter«⁸⁶.

Endnu bestemtere udtaler Madvig sig om sprogets opfindelse et andet sted: »Naar vi sige, at man i Fransk dannede *status* (*esté, été*) og anvendte dette som Particip af *être*, saa menes der, at eet Individ først under Forestillingens Magt har faaet Formen i sin Mund som Particip af *stare* (*ester*) og at eet Individ først har brugt den ikke fuldt som Particip af *être*, men nærmende sig dertil i en enkelt Forbindelse«⁸⁷.

Af Madvigs mening, at sproget i sin oprindelse skyldes konvention, *θέσις*, at ordet, som det hedder i den middelalderlige grammatik, er vox significativa ad placitum⁸⁸, flyder nu hans gennemgående opfattelse af de sproglige tegn som arbitrære og tilfældige.

Ord bliver lyden, siger han (program 1842 p. 10), når den løsrives fra

sin umiddelbarhed og frigøres af det ikke dyrisk betagne, men forestillende menneske. Sproget begynder, når interjektionen, »det med Dyrene fælles Følelsesudraab«, opgives. Der er her et slægtskab med Herders tanker om refleksionen som det, der skaber det sproglige tegn i dets uafhængighed af de lydefterlignende ord. Madvig fører det lidt videre ud i sine *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger* (p. 32): »det, der egentlig søgtes, var et Navn ikke for denne eller hin Side af Gjenstanden, men for Gjenstanden efter dens Helhed. Uafhængigt af, hvad der maatte kunne oplyses om Foranledningen til Navnene *corvus* og *Ravn* (hrafn), har Navnet naaet sin egentlige Bestemmelse (sin Sandhed), ved hverken at betegne den skrigende Fugl eller den sorte Fugl eller den ildevarslenende Fugl, men Fuglen i dens hele Artsvæsen.« I afhandlingen *Om Kjönnet i Sprogene* (1835) udtrykkes det således (p. 24): »Ordet er Forestillingens rene, ved ingen Biforestillinger forstyrrende Tegn«.

En støtte for sin opfattelse af det sproglige tegn finder Madvig hos Hegel, der i *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, 3. Ausg. (1830), § 459, siger, at sprogets bevidstløse, dumpe begyndelser modificeres til noget ubetydeligt, »wesentlich dadurch, dass sie als sinnliche Anschauungen selbst zu Zeichen herabgesetzt werden und dadurch ihre eigene ursprüngliche Bedeutung verkümmert und ausgelöscht wird.« Madvig følger næppe heller nogen modsætning til Hegel, når denne sammesteds hævder, at sprogets system giver følelser, anskuelser, forestillinger »ein zweites, höheres als ihr unmittelbares Dasein, überhaupt eine Existenz, die im Reiche des Vorstellens gilt«^{88 b}.

Det prægnante udtryk for, at lyden ikke står i noget naturligt forhold til forestillingen og dens genstand, er hos Madvig dette (program 1842 p. 9): »Ordet skifter Betydning, medens Lyden bliver, og Lyden forandres, medens Betydningen bliver«.

Når det sproglige tegn er arbitrært, kunde man spørge, om sproget da adskiller sig fra et system af algebraiske tegn. Det gør det, siger Madvig (Rich. Christensens ovenfor p. 34 nævnte referat p. 40), og hans argumentation må her være den samme som den, man finder hos professor Hjelmslev i værket *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* (1943), hvor det hedder (p. 99), at »afgørelsen af hvorvidt spil eller andre quasi-tegn-systemer som den rene algebra er sprog eller ej maa søges i, om en udtømmende beskrivelse af dem nødvendiggør at operere med to planer, eller om simpelhedens princip kan gennemføres saa vidt at man kan nøjes med at operere med eet«. I sproget er indhold og udtryk ikke konforme.

I sammenhæng med denne opfattelse af tegnet som noget arbitrært vender Madvig sig imod enhver lydsymbolik, altså en karakteristisk for-

bindelse imellem sproglyden og dens betydning. Han polemiserer her imod Bernhardi og Fr. Lange og først og fremmest imod Humboldt⁸⁹. Han citerer en udtalelse af Humboldt. Humboldt taler om lydsymbolik og siger: »Auf diese Weise erhalten ähnliche Eindrücke hervorbringende Gegenstände Wörter mit vorherrschend gleichen Lauten, wie *wehen*, *Wind*, *Wolke*, *wirren*, *Wunsch*, in welchen allen die schwankende, unruhige, vor den Sinnen undeutlich durcheinandergehende Bewegung durch das aus dem, an sich schon dumpfen und hohlen *u* verhärtete *w* ausgedrückt wird«⁹⁰.

Temmelig forbavset udbryder Madvig: »Altsaa det Vaklende og Urolige udtrykt ved Forhærdelse af det Dæmpede og Hule!« Men når han dernæst som et bevis mod Humboldt siger, at de anførte ord: *wehen*, *Wind*, *Wolke*, *Wunsch*, på dansk hedder noget helt andet, nemlig: *blæse*, *vind*, *sky*, *ønske*, så er det tilsyneladende irrelevant. Humboldt kan ikke afvises på samme måde som Samuel Lee og Thomas Kendall, der lader de gode maorier med *a* betegne: »universal existence, animation, action, power, light, possession, &c.«⁹¹.

Hvad Humboldt, der ikke taler så håndfast som Madvig om sprogets tilblivelse, mener er noget andet. Han påstår ikke, at ordet er et billede af det, det betegner. Men det stemmer sjælen på en særlig måde, har sin egen natur. Det er ikke et tomt substrat. Den, der udtaler ordet *Wolke*, tænker sig hverken definitionen eller et bestemt billede af dette naturfænomen. Alle følelser, der knytter sig til iagttagelsen af en sky, kan på een gang melde sig for ånden. Det lader sig med grunde hævde, konkluderer Humboldt, at også for helt sanselige genstandes vedkommende er ordene i de forskellige sprog ikke aldeles synonyme, og at den, der siger *ἵππος*, *equus* og *Pferd*, ikke siger fuldkommen det samme⁹². Har man denne opfattelse, er lydbilledet et væsentligt moment.

Madvig anerkender naturligvis den proces, der fører til dannelsen af de lydefterlignende ord, og som især er fremhævet af Herder. Men disse ord er på en måde uægte ord, fordi de er blevet stående i et umiddelbart forhold til genstanden (program 1842 p. 16).

Madvig benægter, at sproget har noget som helst med logik eller med tingene og deres reale forhold at gøre. »Tingenes reale forhold, f. e. ejendomsforhold, udtrykkes i sætningens indhold, men ikke ved grammatiske former«⁹³. Man kan ikke som Bernhardi og Hermann i verbernes modi eftervise den kantianske modalitetskategori eller som Humboldt deducere det nødvendige kasusantal af relationskategorien eller som Schmitthenner forsøge »Constructionen af Tabeller over alle en Tings mulige Forhold«⁹⁴. I programmet fra 1856 p. 21 (se nedenfor p. 52) læ-

ser man: »Det gjelder kun overalt at være opmærksom imod de hyppige enkelte og ubevidste Spring, der gjøres til Tingenes Sphære«. Samtidig afviser Madvig K. F. Beckers opfattelse, at sproget skulde være en selvstændig organisme, og Fr. Schlegels ideer om visse folks særlige evne til organisk sprogdannelse⁹⁵.

Med hensyn til sprogets forhold til logikken siger Madvig udtrykkelig, i afhandlingen *Om Kjønnen i Sprogene* (1835, p. 9), at han taler om logikken »tagen i den almindelige ældre Betydning«. En hegelianer vil ligesom Humboldt skelne mellem grammatik og logik, men kan ikke afvise enhver forbindelse, og Madvig blev da også på dette punkt angrebet af Rasmus Nielsen, i *Grundideernes Logik II* (1866). Herom siger Madvig i *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger* (1871, p. 2, note): »Her hjemme har jeg seet Udtog af mine Programmer fylde et langt Afsnit i et philosophisk Værk, hvis Forfatter ved en Misforstaaelse og Mistydning af et enkelt Udtryk søgte at stille sig paa et høiere Standpunkt end den, af hvem han laante det egentlige Indhold; og han fandt En, der forsikkrede, at han havde paavist et overvundet Standpunkt«⁹⁶. Med den sidste bemærkning hentydes til Georg Brandes, der anmeldte Rasmus Nielsens værk i Dagbladet d. 26. juli 1866. Det hedder hos Madvig, i program 1842 p. 5 f.: »Den almindelige Tænkningen ledsagende Følelse af, at Forestillingerne kunne udtales i Sprog og Ens egne Forestillinger just i Ens eget Sprog, er ingenlunde en Tænken i og ved Ordet; thi Ordet er lydende. (Al Tale med sig selv i virkelige Ord er en Følge af Meddelelsesdriften eller en Art Prøve paa Ens egen Sikkerhed i Forestillingsrækken eller paa dennes Evne til at udtales i de Ord, man besidder)«. Madvig indskrænker sig uden begrundelse til at benægte en forbindelse imellem tankens og sprogets kategorier. Cf. Spang-Hanssen: *O. Siesbye og hans Breve*, p. 16.

Jeg overspringer Madvigs fremstilling af sprogets fonetiske side. Han nævner, at især Humboldt har bidraget til at oplyse de almindeligste momenter i lydkarakterens uddannelse, og at man ikke »behøver at gaae ind i en speciel Phonetiks tilfældige Enkeltheder«. Jeg anfører blot en enkelt bemærkning, der stemmer med Madvigs almindelige advarsel mod i det græske folk og sprog at se noget idealt. Vi burde, siger han, »langt varsommere rose det gamle græske Sprogs Velklang, end vi sædvanlig gjøre det. For os, er jeg vis paa, at en gammel Grækers Tale vilde lyde ikke blot fremmed, men monotont og derved ubehageligt«⁹⁷.

Jeg vil nu citere Madvig, når han taler videre om sprogets første opvindelse (program 1842 p. 26). »De Forestillinger, der først kom til Benævnelse, vare nødvendigen Forestillingerne om Virksomheder og karakteristiske Yttringer, dernæst sandselige Egenskaber, sidst og middel-

bart de mangesidige concrete Gjenstande. Det udtalte Ord for Forestillingen om en Virksomhed opfattes da som et sit Subject forudsættende Prædicat, som Tegn for en Virksomhed, der anskuedes eksisterende og foregaaende paa Noget, og bestemte sig saaledes umiddelbart til *Verbum*, der søgte *Substantivet*, en Forestilling, fastholdt i sin Selvstændighed, til hvilken Virksomhed henførtes. Et forbindende Led imellem begge har ligesaalidet Plads, som der i Virkeligheden er Noget *imellem* Subjectet og dets Handling. Paa samme Maade toges Navnet for en Egenskabsforestilling uden videre som Tegn for Egenskaben skuet i og paa et Subject, uden Bibegrebet om dettes fremtrædende Existents, det er, som *Adjectiv*; men naar intet Ord for en Virksomhedsforestilling traadte til, involverede Adjectivet tillige, at Anskuelsen af Existentsen var afsluttet med Adjectivets Henførelse til Subjectet, indtil Sproget omsider fandt et Ord for den abstracte Forestilling om Existents(er)«. På lignende måde skildrer Madvig *adverbiets* fremkomst (det er et adjektiv, der sættes i forhold til prædikatet), og, siger han, »hermed ere de oprindelige Ordclasser, det er, Functioner for Ordene efter Forestillingernes Opfatningsmaade, sluttede«. Pronominerne er i deres funktion enten substantiver eller adverbier, og interjektionerne er ikke ord.

Med alt dette vil Madvig naturligvis ikke påstå, at man kan påvise momenterne i en sådan udvikling. De oprindelige betegnelsesmåder var den benævnende og den demonstrerende eller pronominale, der gik ud på forestillingerne i deres enkelthed og altså for så vidt var substantiviske. Men ordene anvendtes og opfattedes umiddelbart i forskellige grundkategorier uden at være særskilt mærkede for een af dem. Sproget begynder med at sætte forestillinger i forbindelse med hinanden, og i den forstand er det rigtigt, at sproget begynder med sætningen. »Mennesket vil tale, ikke benævne isolerede Forestillinger«⁹⁸.

Madvig giver altså en beskrivelse af partes orationis ud fra deres funktion, men denne beskrivelse er vel at mærke givet i form af et historisk forløb. Der er ingen grund til at tro, at Madvig vælger den historiske beskrivelse, fordi det er den mest anskuelige, at vi med andre ord må regne med en slags mytisk fremstilling af lignende art som for eksempel Platons skildring af menneskets skabelse i dialogen Timaios. Humboldt er nok så nøgtern som Madvig, når han erklærer, at sprogets tilblivelse er uforklarlig. Al tilblivelse i naturen, siger han, især den organiske og levende, unddrager sig vor iagttagelse. Hvor meget vi end undersøger de forberedende tilstande, befinder der sig imellem den sidste og fænomenet altid den kløft, der skiller noget fra intet, og det samme gælder momentet ophør; man kan for eksempel ikke forklare tilblivelsen af den levende

kim, der ud af det latinske sprog udfolder sig i de romanske sprogs organismer. Humboldt er her i overensstemmelse med Hegel⁹⁹.

Så vidt som hertil når Madvig i programmet fra 1842, som han i sine *Libserindringer* omtaler således (p. 105): »Dette ikke meget omfattende Arbejde (35 Sider i Kvart), der maatte udføres uden foregaaende Varsel i faa, endda ikke for andre Beskæftigelser frie Uger, har stedse været mig et af de kjæreste af mine Smaaskrifter, fordi det lykkedes mig deri, skjøndt i en ikke blot streng, men tung Form, kort, klart og, om jeg saa maa sige, med ædruelig Sanddruhed at fremstille indtil et vist Punkt (Ordenes Udprægning til særlige Funktioner i Sætninger) Sprogets naturlige Fremkomst af den menneskelige Forestillingsevne igjennem det sig tilbydende Stof (Lyden) og dets Befæstelse og Udvikling gennem ubevidst Samarbejde af de i Meddelelsen Deltagende, med Afvisning af mange forvirrede, hule eller famlende og usikre Forestillinger selv hos Mænd som J. Grimm og W. Humboldt«.

I to programmer fra 1856 og 1857, med fællestitelen *Om de grammatikalske Betegnelser (Formers) Tilblivelse og Væsen*, går Madvig videre med den systematiske udvikling af sin sprogteori. Han overspringer dog »Betragtningen af det i Rodordene tilveiebragte Grundlags Udvikling i Sproget gennem sammensættende og afledende Orddannelse og gennem Betydningsbevægelse til Ord- og Betydningsforraad, en Betragtning, hvorved Theorien for den etymologiske Forskning og Lexikographien grundlægges«¹⁰⁰. De grammatikalske betegnelser eller former defineres som ordstilling, hjælpende ord, bøjning af de benævrende ord. Til de tre nævnte programmer slutter sig et fjerde, *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger*, fra 1871.

Før disse programmer i tid ligger afhandlingen *Om Kjønnet i Sprogene, især i Sanskrit, Latin og Græsk*, fra 1835. I denne udvikles allerede klart de ledende tanker i Madvigs teori. Den har over sig det samme skær af genialitet som hans ungdoms kritiske arbejder. De senere værker er i det store og hele en uddybning og forklaring, og Madvig kan i fortalen til sine *Kleine philologische Schriften* fra 1875 udtale, at hans anskuelser siden den første langsomme og med fri skepsis tilvejebragte udformning i alt væsentligt er forblevet de samme. I samme fortale siger Madvig, at han stadig håber at kunne udsende en samlet og overskuelig bearbejdelse af den hele sprogteori, sådan som han har lagt den frem i forelæsninger, og så sent som i 1881 har han endnu ikke opgivet denne plan¹⁰¹.

Det er overalt i karakteristisk modsætning til Rask først og fremmest den indre sprogform, Madvig taler om; han retter opmærksomheden på »en stræng og nøiagtig Begrænsning af de grammatikalske Betegnelser

Indholdssphære«¹⁰². Han beskriver grammatikken som sprogenes »egentlige Organisme«, »denne sammenhængende, over hele Ordmassen udbredte Væv, der vanskeligst bringes istand, men derfor og vanskeligst opløses«. Sådan udtrykker han sig i afhandlingen fra 1835 (p. 10) med et billede, der også har haft betydning for Saussure. Men denne undersøgelse af de sproglige betegnelser væsen er hele tiden mere eller mindre direkte kædet sammen med spørgsmålet om deres tilblivelse i tiden.

I det følgende holder jeg mig til dispositionen i de to programmer fra 1856 og 1857.

De motiver, der enten kræver eller kan foranledige grammatikalske betegnelser, lader sig ifølge Madvig (program 1856, p. 7) henføre til tre hovedklasser. For det første (A) kan de angå »*Enkeltforestillingens Omfang* og den *Form*, hvorunder den i bestemt *Function* (som Substantiv, Verbum, Adjectiv) optages i Anskuelsen i Forhold til Ordets umiddelbare Betydning (saasom Betegnelser for Substantivernes Tal, for deres Opfatning som individuelt bestemte eller ubestemte, for Adjektivforestillingens Grader, for Verbets Brug i passiv eller paa lignende Maade modificeret Betydning), eller (B) *Forestillingernes Forhold* i Forbindelse til Heelhed i Anskuelsen (*Forhold i Sætningen*), hvilket Forhold deels (a) er prædicativ eller attributiv Forbindelse (Betegnelser ved Prædicatet eller Attributet efter dets Henhøren til Subjectet, *prædicative eller attributive Betegnelser*), deels (b) et Bestemmelsesforhold af de substantiviske Forestillinger til og i Udsagnet enten som omprædicerede eller trædende til i den rumlige Anskuelses Form (*specielle Forholdsbetegnelser*, Casus, Præpositioner), eller endelig (C) *hele Anskuelsens Stilling for Bevidstheden* med Hensyn til Virkelighed, Præsents og Sammenhæng med andre Anskuelser til sammensat Anskuelse (*Sætningens Forhold*; Betegnelser for Maade og Tid, Conjunctioner)«.

Det kunde måske være sagt lettere, men i hvert fald har man her et energisk forsøg på at udtrykke, at sproget er et system af relationer. Det er værd at lægge mærke til, hvor bestemt Madvig giver udtryk for, at der er ganske de samme afhængigheder inden for det enkelte ord, som der er imellem to eller flere forskellige ord (cf. program 1842 p. 31 og nedenfor p. 64 f.).

Madvig har udviklet, hvordan sproget på det første trin kun har ord for enkeltforestillinger, men at forestillingernes indhold forekommer som genstand, virksomhed eller egenskab, vel at mærke »sammensmeltet til Gjenstand eksisterende og fremtrædende i Virksomhed eller med Egen-skab«¹⁰³. Disse demonstrerende eller benævrende ord, de oprindelige par-

tes orationis, »forbandtes efter den givne Forudsætning, at Meningen med deres Udtalelse var at udsige«¹⁰⁴.

Trangen til at gå ud over selve forestillingen var imidlertid til stede, »saasnt et Forestillingsnavn, skabt for Individet (en individuel Ting) eller den i Individet liggende Art, fremkaldtes af flere under een Anskuelse forbundne Individer, eller saasnt der skredes udover den naturligste Sætning til Forbindelsen af flere substantiviske Forestillinger i Anskuelser af een Handling, eller taltes om noget Forbigangent«¹⁰⁵. Sproget følger altså trangen til de midler, man kalder numerus, kasus, tempus og så videre. Ved disse kategorier føjes ikke nye forestillinger til de allerede betegnede. I sproget findes ingen særlig abstrakt forestilling om flerhed, når man taler om 'mænd', men man opfatter forestillingen 'mand' »under Flerhedens Form«. Lige så lidt er der i bevidstheden fremhævet en forestilling om forbigangenhed, når man siger 'hesten løb', eller om 'væren i', når man siger 'manden ligger i huset'. De grammatikalske betegnelser antyder altså former af forestillinger eller forhold imellem forestillinger, de benævner ikke form eller forhold. På dette punkt er Madvig, trods en polemisk bemærkning, i det væsentlige i overensstemmelse med Humboldt (se dennes *Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung*, 1822)¹⁰⁶.

Det, der især er karakteristisk for Madvig, er, at han hele tiden med hårdnakket konsekvens anskuer det sproglige tegn som arbitrært. Overalt opfatter man naturligvis forskellen imellem livløst og levende og imellem 'han' og 'hun', men det er tilfældigt, om det i det enkelte sprog findes hensigtsmæssigt at bringe sådanne forestillinger frem til et sprogligt udtryk, det vil sige omforme dem til grammatikalske betegnelser¹⁰⁷. Ved omtalen af kasus fremhæver Madvig, at der vel, når man siger 'herrens slave' og 'slavens herre' efter indholdet er tale om det modsatte forhold, men at der grammatikalsk i begge tilfælde er tale om det samme, nemlig et sammenhængsforhold, således at i grammatikken slaven lige så vel er herrens ejer som herren slavens¹⁰⁸. Særdeles klart fremhæves ved omtalen af modi de forskellige muligheder for at tilfredsstille et og samme motiv. Måder eller modi taler vi kun om, »hvor de ere mærkede i Verbet (— og i det enkelte Sprogs Grammatik maae vi visselig holde os til Beskrivelsen af det, der deri findes, og som det findes —); men vi maae, naar vi handle om Sproget og dets Udvikling i Almindelighed, ikke over visse sig paatrængende Skikkelser glemme at see det samme Motivs mulige Tilfredsstillelse i anden Skikkelse eller at andre beslægtede Motiver kunde have antaget analoge Skikkelser. Spørgsmaalet (om Bejaen eller Benægtelse) betegnes i vor Æt ved Ordstilling og særlige Partikler; vil

man see, hvorledes det *kunde* frembringe en Bøiningsform, behøver man blot at betragte det franske: *Le roi vient-il*; en fortsat Svækkelse i Udtalen af Pronominet og dets Sammensmelten med Verbet vilde have frembragt en Spørgemodus; og virkelig findes i andre Sprogætter en saadan. I Finsk fortrænger Nægtelsen for det Meste Personbetegnelserne eller modificerer dem og frembringer en negtende Modus¹⁰⁹.

Efter at have talt om de grammatikalske betegnelsers motiver går Madvig over til at behandle deres stof og materielle beskaffenhed. Ligesom ordbetydningens tilknytning til en bestemt lydforbindelse er vilkårlig, således får også den grammatikalske betegnelse sin betydning ved en fri vedtægt. Og den fremkommer, bortset fra ordstilling og lydmodifikation af de benævrende ord, derved, at benævrende eller demonstrerende ord, med et udtryk, Madvig låner fra Hegel (ovenfor p. 48), *nedsættes* til tegn. Vigtig i dette afsnit er især hævdelser af, at fleksion fremkommer ved agglutination, og den dermed sammenhængende afvisning af Fr. Schlegels opfattelse af fleksionssprogene som organiske, affikssprogene som uorganiske (*Über die Sprache und Weisheit der Indier*, 1808)¹¹⁰. »Det burde være overflødigt«, siger Madvig, »men er det dog maaskee ikke, med Hensyn til Manges Utilbøielighed til ligefrem og fuldstændigt at fjerne uklare Forestillinger, der engang under et Skin af dybere Opfatning have faaet Indgang, selv efter at de ikke længer fastholdes i den første eller overhovedet i nogen bestemt Skikkelse, her atter at minde om det aldeles Forkeerte i en vis Tale om Sprogets organiske Natur, som om det selvvirksomt satte sig i Bevægelse og som om Ordene af sig selv og udaf sig selv kunde lade fremvoxe Betegnelser for Opfatningsformen af Forestillinger og for Forhold imellem dem«¹¹¹.

Efter denne gennemgang af de grammatikalske betegnelsers motiver og stof går Madvig videre og taler om deres tilblivelse og udvikling. Også her råder tilfældighedernes spil, idet motiver glemmes eller omformes. Som et af hans eksempler kan jeg tage konjunktiven. Man kan i sproget betegne noget som »en blot Forestilling, om hvis Realitet i og for sig den Talende Intet siger« (program 1856 p. 32). Der udsiges altså noget om »forestillende Væseners Forestilling«. Man kan gøre det direkte (Gajus siger, at ...), og man kan gøre det indirekte, således at »den Anskuelse, der sees at ledsage den Handling, som omtales, optages som Bestemmelse i Anskuelsen af og Udsagnet om Handlingen« (Gajus gjorde dette, for at ...). Det er den sidstnævnte indirekte opfattelsesmåde, der i latin betegnes ved konjunktiv. Konjunktiv kan i den forstand kaldes tænkelighedsmodus (smst. p. 35). Jeg skal ikke gå ind på, hvordan denne benævnelse forleder Madvig til at sige (smst. p. 27), at der foreligger en af-

vigelse fra forudsætningen om det udsagtes affirmation som virkeligt (idet »den almindelige Forudsætning for al Tales Opfatning er, at det, der udsiges, anskues som virkeligt, at der tales *om* Virkeligheden«). Det rigtige i Madvigs formulering er formodentlig modsætningen imellem direkte og indirekte udsagn, altså imellem betegnelsen af en forestilling og betegnelsen af forestillingen om en forestilling. Men hvad det her kommer an på, er Madvigs skildring af, hvordan et oprindeligt motiv glemmes, og konjunktiven bliver en bisætningsmodus eller subjunctivus. Det sker ved en urigtig analogi. Naturlig er anvendelsen af tænkelighedsmodus i hensigtssætninger, men når den bruges i en årsagssætning med *cum* er man ude over det oprindelige motiv, og konjunktiv fungerer blot som en almindelig bisætningsmodus. Denne opfattelse er på den anden side heller ikke gennemført, for der er jo mange bisætninger, i hvilke man ikke bruger konjunktiv. Sprogets »lette Modtagelighed kunde føre Analogiefølelsen og den af den styrede Bevægelse paa Afveie eller hist og her afbryde Hovedmotivets Virkning ved andre Indtryk (saaledes som det ved Anvendelsen af Indicativ for Optativ i et slaaende Exempel nys paa-vistes) uden paa andre Punkter at lade sig standse af lignende Indtryk; den omgav det Væsentlige med underordnede, lunefulde og kløgtige, omend ikke consequente, dog stundom beqvemme Bibestemmelser og Om-svøb, hvis Iagttagelse, Begrænsning og Beskrivelse er en interessant, ofte ikke ringe Skarpsind, altid aabent Øie krævende, men stræng Deduction afvisende Opgave for Grammatikeren og giver et i denne Retning virkelig Forstanden øvende Stof«¹¹².

I det fjerde og næstsidste afsnit om de grammatikalske betegnelser betragter Madvig de omstændigheder, under hvilke sprogene samler sig til »organisk Heelhed og Individualitet«, og forklarer, hvordan et sådant system igen opløses.

Værd at bemærke er hans udtalelse, at den færdige og anerkendte sprogbrug ikke fejler, men meget vel kan have frembragt noget ubekvemt og uhensigtsmæssigt. Hermed berører han begrebet grammatikalske sprogfejl og det relative deri. »Hvor den allerede vakte Reflexion over Sproget endnu møder en saadan mindre god Frugt og Overdrivelse af den grammatikalske Sprogbevægelse, medens den endnu er i sin Tilbliven, har den Ret i sin Kamp imod den, og paa Yderpunkterne kan endnu længe derefter en Bestræbelse for at bringe Sligt i Forglemmelse og ud af Brugen være tilstedelig; men Bevægelsen selv er, som sagt, dels uundgaelig, dels den aldeles nødvendige Udvikling af Sprogets stilistiske Evne«. For at anskueliggøre, hvad der forstås ved ubekvemme dannelser, nævner Madvig en liviansk vending: *ad opera circumdari prohi-*

benda = ad prohibendum, ne opera circumdentur (*Latinsk Sproglære* § 396 Anm. 3), og han paralleliserer med en tysk frase som 'die zu bilden versuchte Gesellschaft' og Platons Timaios 90 e: τὰ νῶν ἡμῶν ἐξ ἀρχῆς παραγγελλθέντα διεξελθεῖν. O. Siesbye nævner i sin mindetale over Madvig (1887, p. 134) et tilfælde, i hvilket Madvig fandt det berettiget i dansk at modsætte sig et syntaktisk fænomen: »Han betragtede det som en slem fejl at sige: jeg er bleven overdraget en forretning, og om jeg ikke husker fejl, har han fortalt mig, at han som minister søgte at faa slige vendinger fjernede fra den officielle stil; men med henblik paa græsk og engelsk sprogbrug nægtede han ikke, at det ogsaa paa dansk kunde blive det almindelige og dermed det rigtige«. Madvig hævder, at sådanne vendinger i dansk »endnu kun tilhøre en magelig og tung Curialstiil og af Følelsen mærkes som fremmede og skjødsløse«¹¹³.

På dette niveau, når alle former i det væsentlige er befæstede, er der et direkte forhold imellem grammatikken og folkets åndsliv. Madvig nævner i *Bemærkninger om Sprogenes Udvikling af deres syntaktiske Midler med særlig Anvendelse paa nogle Phænomener i Latin* (1866, p. 3) et meget anskueligt eksempel på sprogbearbejdelsen i dansk: »Den, der har optaget i sig et nogenlunde bestemt Indtryk af Holbergs og hans Samtidiges Stil, vil umiddelbart føle, at Holberg neppe kunde skrive en Sætning som denne: »Misfornøiet med de modtagne Oplysninger, besluttede Feltherren selv at undersøge Sagen«, og ved en kort Eftertanke kunne udtrykke dette bestemtere i den Bemærkning, at en saadan Stilling af Participiet (*misfornøiet*) i Apposition til et følgende Subjekt dengang endnu ikke synes at have været brugelig. Med større Sikkerhed vil han sige, at Holberg ikke kunde skrive følgende Periode: »Da Feltherren, misfornøiet med de modtagne Oplysninger, ved personlig med stor Omhu at undersøge Egnen havde forvisset sig om Muligheden af at trænge frem, besluttede han o. s. v.«.

Årsagen til, at den stille sprogbevægelse afløses af en opløsning, som fører til nye sproglige systemer, er i følge Madvig især forstyrrelse i folkelivet og folkeblanding. Det fænomen, han først og fremmest har for øje, er udviklingen fra latin til de romanske sprog. Han bekæmper den opfattelse, man finder formuleret hos J.-J. Ampère (i *Histoire de la formation de la langue française*, 1841), at de romanske sprog er blevet til ud fra tendenser i det latinske almuesprog. Dermed vil han ikke sige, at latinens hele grammatikalske bygning stod uberørt indtil folkevandringsiden, for eksempel fremhævedes betoningen i modsætning til kvantiteten, og man må også anerkende muligheden af en vaklen i anvendelsen af visse grammatikalske former; Madvig erindrer her om »det

Punkt, hvorpaa i dette Øieblik Adskillelsen af Verbets Enkelttal og Fleertal staaer i vort, ogsaa det dannede, Talesprog«¹¹⁴.

I *Kleine philologische Schriften* (1875) er afsnittet om de romanske sprogs tilblivelse ændret i enkeltheder, formodentlig efter tilskyndelse af den kritik, der fik udtryk i E. Jessen: *Nyere skrifter om sprogs oprindelse* (1867). Men den ledende tanke, at man ikke i det romerske almuesprog finder andre tendenser end i skriftsproget, fastholdes: »Det er Folket, der har skabt og som, omend med Dialektforskjelligheder og Skjødsløsheder, fastholder Sprogets Grundtypus, det er Brugen, der befæster og langsomt udvikler den, Sproget opslides ikke«. Madvig nævner et psykologisk moment, der kan spille ind, når man betvivler, at det almindelige latinske sprog har været det samme som det, der skriftlig er overleveret, nemlig en forbavelse over, at den simple mand har kunnet tale et sprog af så fin og logisk bygning som det latinske¹¹⁵.

I det sidste stykke endelig handler han om de enkelte grammatikalske sprogbygningers fuldkommenhedsgrad og vidnesbyrd om folkenes åndelige anlæg og åndelige liv. Dette afsnit består væsentlig i en afvisning af Humboldts syn på grammatikken som udtryk for nationale og kulturelle ejendommeligheder. Derom kan der for Madvig ikke være tale; et i sit udtryk tilfældigt, af hensigtsmæssighed præget meddelelsesmiddel siger kun lidet om de mennesker, der bruger det: »Hvad Humboldts Søren efter Udtryk af Folkenes »Verdensanskuelse« i Sprogenes Grammatik angaaer, da beroer den heelt og holdent paa en Miskjendelse af Grændsen for de grammatikalske Betegnelser Indholdssphære, der, som ovenfor udviklet, slet Intet har at gjøre med at udtrykke Tingenes Væsen og reale Forhold, men kun med de almindelige og fælles Former for deres Optagen i Anskuelsen; det er da heller ikke nogensinde lykkedes Humboldt at komme til det mindste hidhørende Resultat, som han kunde fastholde«¹¹⁶.

Madvig vender i denne forbindelse tilbage til »Hegels i al Korthed betydelige Yttringer om Sproget« i *Encyclopädie*, 3. Ausg., § 459, hvor der står at læse: »Das Studium von ursprünglich gebliebenen Sprachen, die man in neuern Zeiten erst gründlich kennen zu lernen angefangen hat, hat hierüber gezeigt, dass sie eine sehr ins Einzelne ausgebildete Grammatik enthalten und Unterschiede ausdrücken, die in Sprachen gebildeterer Völker mangeln oder verwischt worden sind; es scheint, dass die Sprache der gebildetsten Völker die unvollkommnere Grammatik, und dieselbe Sprache bei einem ungebildeten Zustande ihres Volkes eine vollkommnere als bei dem höher gebildeten hat«. Madvig sammenligner også med Rasks udtalelse fra 1805 om islandsk, at han forundrede sig »over

at vore Forfædre kunde have så ypperligt et Sprog, og at vi, hos hvem jeg syntes Videnskaberne var steget langt videre, havde et langt ringere«. Madvig gør opmærksom på, at Rask i sin modnere alder »udtrykte sig meget varsomt om den nyere Sprogforms Forhold til den ældre med Hensyn til Fortrin«¹¹⁷.

Hele denne problemstilling afvises som urigtig. Hegels ord unvollkommen burde erstattes med einfach. Men dernæst må det siges, at forskellen imellem sprogene i grammatikalsk henseende kun ligger i den forskellige måde, hvorpå de udtrykker det samme, og at kun i den forstand afpræger et sprog mere end et andet »Aandens sande Væsen, viser den i renere, ædlere Virksomhedsform«. Man savner således i de semitiske sprog en præcis betegnelse af tempus, men deraf kan man ikke slutte sig til en almindelig åndelig disposition; der er »ikke antydet Fraværelse af Tidsforestillingen, men en Sprogdannelsens Periode tilhørende Undladelse af at udsondre den eller Mangel paa Evne til derfor at finde og fastsætte en egen Tegnække«. Den direkte tidsbetegnelse i den indoeuropæiske sprogæt kan kun regnes for et heldigt greb, »et Held«, siger Madvig, »som jeg betragter næsten med en Følelse af Taknemmelighed og som har lettet vor Sprogæts Bearbejdelse til at blive den høieste menneskelige Culturs Meddelelsesform«. Vidnesbyrd om et folks åndelige virksomhed i historisk tid har man som sagt kun i den stilistiske evne, dets sprog har opnået. Men betragtningen af et sprogs stilistiske bearbejdelse eller *tilstand* siger lige så lidt som betragtningen af dets grammatikalske form noget om folkets verdensanskuelse. Det er kun i ordforrådet og i betydningsforrådet i ordene, man kan søge oplysning om de begreber og forestillinger, der har været i bevægelse og er fremkommet hos folket, kun i det leksikalske, at man til en vis grad kan finde et afbillede af folkets åndsretning¹¹⁸.

Naturligvis anerkender Madvig fuldt ud den betydning, den sammenlignende sprogvidenskab har haft ved at åbne for udsyn på folkenes slægtskab og historie, men hovedpunktet for ham er, at man her ligesom inden for sprogfilosofien ikke tilstrækkelig har haft øje for det tilfældige i sproget. Man glemmer, »at Opdagelsen af den ganske specielle Foranledning, der har virket i det enkelte Tilfælde, er af ringe eller ingen Betydning, hvor Resultatet baade er sikkert og klart, og man mis skjender overhovedet, idet man ikke selv har vundet Friheden, i høi Grad Friheden og, om man vil, Tilfældighedens Spil i Motivers og Midlers Behandling. Dette viser sig allerstærkest, naar man fra den lexikalske Etymologi ... kommer over til den sammenlignende Betragtning af den grammatikalske Bygning i vor Sprogæt, hvor Udfindelsen af selve Stoffets

(Bøiningselementets) oprindelige Skikkelse og Betydning bliver paa een-gang lige usikker og lige uvæsentlig«¹¹⁹. Således slutter Madvig (i *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger*) sine udredninger om nogle af etymologiens forudsætninger og dens opgave. Hans udgangspunkt er Ernst Curtius' bog *Grundzüge der griechischen Etymologie* (3. udg. 1869), men jeg skal ikke komme ind på denne polemik.

Om forudsætningerne for en række af de begreber, Madvig opererer med, sprogets ånd, organisme og udvikling, kan man læse hos Paul Diderichsen: *Rasmus Rask og den grammatiske tradition, studier over vendepunktet i sprogvidenskabens historie* (1960), især i kapitel VII: Kultur og natur.

Madvig har vistnok især ladet sig inspirere af Humboldt. Om den store indledning til undersøgelsen af kavi-sproget siger han (program 1842 p. 4): »Dette Værk er i mange Henseender fortræffeligt. Det viser, som alle Humboldts Arbejder, det beundringsværdigste Omfang af klart overskuet og behersket Iagttagelse i de forskjelligste Egne af Sprogverdenen, det skarpeste, med sikker Takt i de os meest fremmede Sprogformers Organisation indtrængende Blik, der bringer Lys og Orden ind i før forvirrede Masser, endelig den sunde Sands, for hvem ogsaa i den almindelige Betragtning ved næsten alle Punkter det Væsentlige og Rigtige i det Ringeste ogsaa kommer frem«. Hvad Madvig kritiserer er, at Humboldt søger »noget Mere i Sproget som Sprog og i dets enkelte Form, end han i Virkeligheden kan eftervise«.

Det er nu en misforståelse, når Madvig tror, at hans egen sprogbetragtning er et slags lutring af Humboldts, at han lader videnskabens lys træde i steden for Humboldts anelse (se ovenfor p. 47). Der er en stor og afgørende modsætning imellem dem i deres position. Humboldts bestræbelse går især ud på at skildre sproget i dets almenhed, i dets idé, og på den anden side i dets individuelle, flygtige skikkelse. Madvig derimod taler altid om det i tekster fikserede nationalsprog, sproget i mumificeret tilstand. For Humboldt er det æstetiske, stilen, det væsentlige moment i sprogbetragtningen, for Madvig er sproget et meddelelsesmiddel. Endelig ligger bag alle Humboldts tanker en teori om forståelsens mulighed, der er Madvig ganske fremmed¹²⁰.

Madvig taler nok om den stilistiske bearbejdelse af sproget. Men hvor langt han er fra Humboldt, indser man umiddelbart, når man hører Humboldt udvikle, at først i individet får sproget sin sidste bestemthed, at ingen ved ordet tænker nøjagtig det samme som den anden, og at den nok så lille forskel som en kreds i vandet sitrer gennem hele sproget¹²¹. Det

samme billede kan man bruge om forholdet imellem Humboldt og Madvig. Det forskellige udgangspunkt forskubber alle begreber. Det er derfor lidet frugtbart at foretage en sammenligning af dem på den måde, at man opstiller en række begreber, som for eksempel sprogoprindelse, organisme, udvikling, tegn, symbol, og i hvert tilfælde konfronterer Humboldts og Madvigs ideer.

I forordet til de *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger* siger Madvig, at han ikke har sporet nogen benyttelse af programafhandlingerne fra 1842, 1856 og 1857 hos forfattere uden for de tre nordiske riger, men at amerikaneren Whitney i sit værk *Language and the Study of Language* (1867) i væsentlige hovedpunkter er kommet til de samme anskuelser som dem, han selv så længe før havde fremsat. Madvig nævner eksempelvis lydens forhold til betydningen, ordets gyldighed alene ved menneskenes anerkendelse og vedtægt og bøjningsformernes fremkomst. Det er først i 1875, at Madvigs sprogvidenskabelige Skrifter ved at optages blandt hans *Kleine philologische Schriften* bliver kendte for andre end danskkyndige. De er her sammen med andre oprindelig på dansk udgivne skrifter oversat på dårligt tysk af Madvig selv. I forordet nævner han, at Whitney i sin bog tager sit udgangspunkt i den sætning, han selv formulerede i 1842: »Ordet skifter Betydning, medens Lyden bliver, og Lyden forandres, medens Betydningen bliver«, og at der også er mange andre overensstemmelser. Nogle af hans tilhørere, fortsætter han, har derfor meddelt ham den formodning, at Whitney har haft kendskab til hans tre programmer, »eine Vermuthung, welche der sonstige selbständige Charakter des Werkes und die übrigen Verhältnisse und Umstände ganz zu widerlegen scheinen«. Også i foredraget *Hvad er sprogvidenskab?* (1881) hævder Madvig sin prioritet over for Whitney, henviser til fortalen til *Kleine philologische Schriften*, men tilføjer, at overensstemmelsen i tanker og udtryk vedblivende forekommer ham mærkelig og påfaldende. I *Livserindringer* siger Madvig (p. 256), at andres formodning om, at Whitney havde benyttet hans programmer, heller ikke havde ladet ham selv uberørt, og fortsætter: »Mod denne Formodning har Whitney, der er en Mand af meget omfattende og selvstændige Studier, gjort Indsigelse, og jeg opgiver den gjerne for blot at beholde og fremhæve den Bekræftelse af Sandheden i den i de paagjældende Arbejder fremsatte Betragtning, der ligger i Grundtankernes uafhængige Fremtræden og Gjennemførelse paa to saa fjerne Steder, medens jeg dog ikke kan undlade ved Sammenligning af den fortsatte Benyttelse og Indflydelse af Whitneys Skrifter i Modsætning til mine Afhandlinger at se en ret mærkelig Prøve paa den

uheldige Stilling, hvori det mindre Folks Videnskabsmænd befinde sig ligeoverfor dem, der færdes paa et vidt udstrakt Folke- og Sprogomraade«¹²².

I fortalen til *Kleine philologische Schriften* omtaler Madvig også den næsten gennemførte overensstemmelse, der er imellem hans betragtningsmåde og den, Lotze giver udtryk for i *Mikrokosmos* II (1858).

De resultater, Madvig er kommet til, står i vid udstrækning som selvfølgelige. I 1875 var de ikke nær så interessante som i 1835, og hverken hans kritiske opgør med mange svævende og urigtige anskuelser eller hans enkle, faste og klare sprogfilosofi har derfor uden for de nordiske lande vundet synderlig påskønnelse.

2. Latin.

I Madvigs berømte, til mange sprog oversatte *Latinsk Sproglære til Skolebrug*, der første gang udkom i 1841, finder man det latinske sprog beskrevet, som det foreligger i en begrænset periode, nemlig »saaledes som det taltes og skreves i den romerske Litteraturs vigtigste Tidsalder, omtrent fra Cæsars og Ciceros Tider til noget efter Christi Fødsel« (p. I f.). Det er en bestemt sproglig tilstand (cf. ovenfor p. 59), der beskrives. Når Madvig udtrykkelig nævner talesproget, hænger det sammen med hans ovenfor p. 58 nævnte opfattelse, at talesprog og skriftsprog faldt sammen. Hans materiale er alene de litterære værker, først og fremmest Ciceros.

Madvig tillægger, bortset fra glossematiske ord, ikke den historiske, sammenlignende sprogforskning stor betydning for den positive beskrivelse af latin og græsk. Han siger i *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger* (p. 41): »Ville vi tale sandt, maa vi sige, at Udbyttet af den sprogsammenlignende etymologiske Forskning for den særlige Kundskab i de to klassiske Sprog, ikke blot for den Kundskab, der gaaer ud paa en Forstaaelse af Oldtidsskrifterne i det Grove, men også for den, der søger at opfatte dem fyldigt og fiint, ikke kan anslaaes nær saa højt, som enkelte (tildeels rigtignok saadanne, som selv forstod meget lidet Græsk eller Latin) i deres Iver have gjort det, fordi det kommer an paa den Bevidsthed, med hvilken de gamle Skribenter selv besad og brugte Sproget (ikke blot i lexikalsk, men, for at tage dette med, ogsaa i grammatikalsk Henseende), ikke paa en derudenfor liggende Historie«. »At vide Besked om Beskaffenheden af *r* i *oro* og *generis* er godt nok, ogsaa for ikke at tvivle om *esit* for *erit* eller om *Valesius* for *Valerius* o. s. v., men man maa huske paa, at i Cæsars og Ciceros Dage vidste man ikke Besked derom«. Og for at forstå brugen af ablativ ved *utor* behøver man ingen

etymologisk forklaring; det hedder simpelt hen i *Sproglæren* § 265 Anm. 1: denne brug må forklares deraf, at *utor* oprindelig ikke har haft en ligefrem transitiv betydning¹²³.

Madvigs grammatik har ved første blik i det store og hele et ret traditionelt udseende, og han har da også, som han selv siger, benyttet en række tyske grammatikker og taget eksempler fra dem¹²⁴. Hans umiddelbare danske forgænger var Jacob Baden, hvis værk, der udkom første gang i 1782, afløste den indtil da i Danmarks og Norges skoler almindelig benyttede grammatik ved Søren Anchersen (1751). Før Anchersen benyttede man almindeligt Jens Dinesen Jersins grammatikker, den mindre fra 1622 og den større fra 1624 (de første på dansk skrevne) i en bearbejdelse ved Thomas Bang (1636 og 1640), og forud for den tid endelig ligger Melanchthons grammatik. Madvig falder naturligt ind i denne tradition. Man ser det straks på grammatikkens adskillelse i to hoveddele: etymologi eller elementarlære, der har at gøre med enkelte ord — form-lære siger Madvig — og på den anden side syntaks eller ordføjningslære, der har at gøre med ordene i deres indbyrdes forhold. Disse dele af sproglæren svarer i princippet til Priscianus maior og Priscianus minor.

Om Badens grammatik siger Madvig i bemærkningerne til sin grammatik (*Bemærkninger i Anledning af Professor Madvigs latinske Sproglære af dens Forfatter*, 1841, p. 3 f.), at den ikke opfylder de krav, man må stille, og det »er ikke underligt, naar man betænker, at den i dens første Skikkelse (Aar 1782) er opstaaet paa en Tid, da rationel Betragtning af Sproget var lidet uddannet, ved en Omstøbning af de ældre danske Lærebøger under væsentlig Indflydelse og Veiledning af *Scheller*, en Mand, der, med al sin Flid, i en temmelig paafaldende Grad manglede dybere Indsigt og finere Takt i sproglige Sager, og at dens hele Anlæg og Character ikke i Hovedsagen er forandret ved de paafølgende Bearbejdelser af Forfatteren og siden af Mænd, af hvem ingen var Sproggrandsker eller latinsk Philolog af Fag«. En af udgiverne var teologen, den senere biskop Fogtmann, en fortrinlig latinist. Heller ikke de to senere latinske grammatikker, ved Nissen og Oppermann, tilfredsstillede Madvig¹²⁵.

Badens bog er et fint værk, og den har sin egen charme, fordi den stammer fra den tid, da latinen var et levende sprog. Man får at vide hvordan man skal oversætte sætningen: »Om to Dage maa jeg reise til Helsingør«. Og man lærer, at man undertiden kan finde *qui* med indikativ efter *sum*, hvor man efter regelen skulde sætte konjunktiv, og der tilføjes: »men dette bør ikke efterlignes«¹²⁶.

Hos Madvig derimod er enhver henvisning til den aktuelle nutid bandlyst. Latinen anskues udelukkende som et historisk fænomen, det er som

sagt sproget i en given historisk periode, den litterære guldalder, som behandles. Også Baden beskriver den klassiske latinitet, men for ham er den et forbillede, det eksempel, hvorefter både sproget og tanken dannes. Baden siger i sin fortale, at »den latinske *Grammatik* er Ungdommens første *Logik* eller Fornuftlære«, og han mener hermed, at man, når man læser latin, får et klart indtryk af de »Regler, hvorefter Mennesket ordner og forbinder sine Ideer«, regler, som »ere de samme i alle Sprog«. Modersmålet derimod lærer man mekanisk, uden bevidst tilegnelse. Men derudover baner det latinske sprog vejen til en forbilledlig litteratur, og Baden udtaler ønsket om, at hans sproglære »maa blive et Middel til at studere de Gamle med Smag, d. e. saaledes, at deres Læsning kan tjene til at oplyse Forstanden, og til at udbrede en ædel og liberal Tænkemaade i det borgerlige Liv«. Han hylder Høegh-Guldberg, hvis »Exempel er den kraftigste Bestyrkelse paa den gamle Literaturs mægtige Hjælp til at danne den oplyste Statsmand og Fædrenelandsven«.

Et område af formlæren, hvor Madvig selv mener at have ydet noget væsentligt nyt, er kasuslæren¹²⁷. Kantianeren Gottfried Hermann lærte, at der overhovedet ikke kunde tænkes hverken flere eller færre end seks kasus. Han ser i kasusformerne — ligesom i moduslæren i øvrigt — udtryk for de tre modaliteter eksistens, mulighed og nødvendighed. Nominativ betegner eksistensen, vokativ muligheden, de andre kasus nødvendigheden, idet genitiv og akkusativ betegner inhærensforholdet, substans og accidens, dativ og ablativ kausalforholdet — altså ablativ årsag, dativ virkning. Madvig gør front imod sådanne sprogfilosofiske spekulationer og hævder, at ethvert sprog skal beskrives ud fra sine egne kategorier, ud fra sit eget system. Nu havde latinen indtil det nittende århundrede været grundsproget, det sprog, man fornemmeligt studerede, og med hvis grammatik man sammenholdt de øvrige sprogs grammatikker; man har således talt om dativ og konjunktiv i dansk til trods for, at disse kategorier i virkeligheden ikke findes i vort sprog, men alene fremkommer derved, at dansken fortolkes som genspejlende latinens paradigmer¹²⁸. Da det altså først og fremmest var latinen, der var grammatikkens objekt, er det klart, at de traditionelle, ufilosofiske latinske grammatikker på Madvigs tid for så vidt repræsenterer en immanent sprogbeskrivelse. De grammatikalske kategorier var principielt formulerede ud fra en minutiøs undersøgelse af latinsk sprogbrug.

Men hvordan beskrivelsen af latin kunde forbedres og gøres mere konsekvent ud fra en immanent betragtning, ser man på kasuslæren. De gamle grammatikker — og endnu Badens — opererer med de seks latin-

ske kasus i den rækkefølge, man kender fra Priscianus: nominativ, genitiv, dativ, akkusativ, vokativ, ablativ, for eksempel således:

ovum	ova
ovi	ovorum
ovo	ovis
ovum	ova
ovum	ova
ovo	ovis

Hos Madvig ser paradigmet sådan ud:

ovum	ova
ovi	ovorum
ovo	ovis

Ved denne reduktion opnås en demonstration af, at »en Casus ikke er Ordet brugt i en vis Forbindelse, men Ordet brugt i en vis Form ifølge Forbindelsen, og at der altsaa i Virkeligheden ikke gives flere Casus i et Sprog, end der ere Casusformer«. »I og for sig er det ikke nøiagtigt at tillægge de latinske Intetkjønsord baade Nominativ og Accusativ, da de ikke have disse to Casus; ligesaa forholder det sig med Dativ og Ablativ i Fleertallet; for Beqvemmeligheds Skyld betegnes den udeelte Casus ved de forenede Navne for de to Former, hvori den i de andre Kjønn eller det andet Tal har deelt sig, istedenfor ved et eget Navn. Endnu mere gjelder dette om Vocativ. Heraf følger rigtignok, at vort Modersmaal nu ikke engang i Pronominerne (mig, ham) har en *Dativ* og *Accusativ* i anden Mening, end at det har en Form, hvis Betydnings Omfang omtrent kan udtrykkes ved en Sammenligning med hine to Casus i andre Sprog og i dets eget Stammesprog. (Correct begrændses Omfanget saaledes: De personlige Pronominer hedde *mig*, *ham*, *hende* overalt udenfor Subjectsforholdet og Genitiv, altsaa ogsaa som Prædicatsord ved *er*, bliver: *Det er*, *bliver mig*.) «¹²⁹

For nærmere at belyse, at der i neutrum i latin kun er een kasus overfor to eller tre kasus i maskulinum og femininum, sætter Madvig sin kasuslære i forbindelse med læren om kønnet. Han udvikler, at der i sproget ikke først har været skelnet imellem levende og livløst, og derpå det levende har været opfattet som fordelt imellem de to kønn, hankøn og hunkøn. »Dette«, siger han (*Om Kjønnet i Sprogene* p. 18), »er Reflexionens Vei, ikke den umiddelbare Opfatnings; ved den vilde Meget være bleven udelukket fra Kjønssinddelingen, som nu deeltager deri«. Nej, man må for-

stå sagen således, at det primære, fordi det er det mest konkrete, er kønsinddelingen, ikke den abstrakte inddelen i levende og livløst. Madvig skildrer, hvordan den sproglige fantasi kunde overføre forestillinger fra den naturlige kønsforskel på andre områder og inddele såvel levende som livløse genstande, sanselige og ikke sanselige forestillinger ud fra modsætningen imellem det produktive og handlende på den ene side, det receptive og lidende på den anden side. Og hvis man betænker, »hvoreledes ved en Duplicitet, hvoraf man selv er det ene Led, kun det andet modsatte Led klart fremtræder, fastholdes og betegnes som en Afvigelse fra den almindelige Norm, hvortil man stempler sig selv, og föier man nu endelig hertil den Betragtning, at Sprogets Skikkelse maa tænkes udgaaet især fra Manden og dannet i Mændenes Samqvem og Færdsel, da kommer man til den for hele Undersøgelsen saare vigtige Bemærkning, at især den feminine Character maatte livlig opfattes og muligviis fremkalde Betegnelse, hvorimod den masculine Character hverken saa bestemt fremtraadte i Forestillingen, at den ikke let kunde falde sammen med den almindelige (neutrale) Character, eller, hvad Betegnelse angaaer, naar den allerede var adskilt fra Femininet ved dettes Tegn, og altsaa i denne Henseende ingen Trang fandt Sted, saa snart kunde foranledige en ny Betegnelse, der skulde udtrykke Sondringen fra det Livløse. Masculinum viser sig altsaa *tildeels* som almindeligt Kjon»¹³⁰.

Det grammatikalske køn skabtes af »dem, der faldt paa at fastholde en særegen Lydaffection ved Demonstrativet som Tegn for Substantivforestillingens særegne Charakter, i vor Sproglægt af dem, der til Pronominalstammen föiede den aabne bløde Vocallyd, der möder os i forskellige Modificationer efter Folkestammernes Sondring og Vandringer. Paa en slig Oprindelse, hvor Lydens Charakter havde og gav Betydning (det Feminine udtryktes ved den blødere, aabnere, dvælende Afslutning af det Udtalte), maae vi her just i Modsætning til anden oprindelig Orddannelse tænke, fordi Talen her ikke er om Navn, men om en almindelig Modification«. Det er, som man ser, ikke uden betænkelighed, at Madvig taler om en oprindelig lydsymbolik¹³¹.

Det er altså den feminine karakter, der lettest finder udtryk, medens den mere abstrakte forskel imellem maskulint og neutralt ikke var efterlignelig og let at udtrykke. Og et spor af denne oprindelige tilstand finder man i vor sprogæt i sammenfald af maskulinum og neutrum.

For latinens vedkommende er der i den simpleste bøjning af navneordene, i neutrum, kun een form for ordet i akkusativ og nominativ. I de ord, hvor forestillingen om personlighed spillede ind, kom dertil en udhævelse af subjektsforholdet, hvorved den fælles form spaltedes i to,

magnum i *magnus* og *magnum*. En særegen maskulinumsendelse opstod altså først i og med kasusbetegnelsen. Hankønnet var ikke forud for kasusdannelsen særlig karakteriseret.

Madvig foretager en sammenligning med baskisk. »Her have Substantiverne en dobbelt Nominativ, den ene, hvor Subjectet fremtræder energisk, handlende, den anden, *der i Form falder sammen med Accusativen*, hvor Subjectet er lidende eller i neutral Tilstand«¹³².

Det samme er tilfældet i latin. Subjektet er også her blevet udhævet qua subjekt, men kun inden for det levendes klasse, altså i maskulinum og femininum. Det vil sige, man har at regne med en form, som Madvig kalder *Almeen-Casus* eller *casus rectus*, og denne form er spaltet i to i de tilfælde, hvor subjektet kan optræde handlende, altså er levende¹³³.

I formlæren må man derfor stille nominativ og akkusativ sammen, som man gør i sanskrit. Madvig beråber sig her på Rask: »In der Grammatik europäischer, älterer und neuerer, Sprachen wurde diese Ordnung von meinem Landsmanne, dem ausgezeichneten Sprachforscher R. Rask, befolgt, dessen genialer und scharfer Blick in allem, was Ordnung und Verwandtschaft der Formen und Formenreihen betrifft, nicht überall die gebührende Anerkennung gefunden hat«¹³⁴. Til Madvigs teori slutter sig hans elev P. H. Tregder i afhandlingen *De casuali nominatum Latinorum declinatione* (1839)¹³⁵.

En ting, man ikke kan undgå at tale om, når man behandler køn og kasus, er numerus. »Et af de vanskeligste Punkter«, siger Madvig (*Om Kjønnet i Sprogene*, p. 37 f.), »at danne sig endog blot en rimelig Mening om, er, hvorledes i Sprogene et Tegn for Ordets Udstrækning til at omfatte flere Individer af Forestillingen, et *Flertalsmærke*, udfandtes«. Også her har vor sprogæt — i modsætning til den semitiske — »consequent fulgt Modsætningen mellem det Levendes og det Livløses Classer, uden Hensyn til Kjönsadskillelsen i den förste. Kun faaer Flertalsendelsen i de Femininer, der have antaget Kjönsendelse, et lidet forandret Udseende ved at forbindes med hiin tidligere og mere umiddelbart tilsluttede Endelse. Her ligger altsaa en stor Analogie med vort Fælleskjön, men af langt oprindeligere Art«. Flertalsendelsen er for dette fælleskøn i latin dobbelt: i (ai) og es. Neutrum flertal er »af den Art, at man maa betvivle, om det er et eget tilhængt Suffix eller en blot ubestemt Udvidelse af Udtalen ved den almindeligste meest aabne Vocallyd *a*, dog med Fortrængelse af den dybere Udlyd (*u*)«. Uden for nominativ, akkusativ og vokativ forsvinder adskillelsen, idet de fælles kasusmærker tillige er flertalsmærke.

Skematisk ser dette således ud:

neutrum		femininum
livløst	levende	
neutrum	maskulinum	femininum
casus rectus	nominativ	
	akkusativ	

Madvigs stilling til begrebet synkretisme¹³⁸ er ikke afklaret (cf. nedenfor p. 72). Hertil kommer, at hans usalige spekulationer over sprogets første oprindelse forstyrrer hans beskrivelse af latinens struktur. Men han skildrer dog meget smukt, hvordan der i det enkelte morfem indgår flere betydninger på een gang. Han opfatter også klart, at ordstillingen kan være en kasuskategori; han siger, at der ikke er nogen tvingende grund til at betegne modsætningen imellem nominativ og akkusativ, da subjekt og objekt kan angives ved ordstillingen¹³⁹. Betegnelsen af genus opfatter han ligeledes som en sprogets luksus¹⁴⁰. Louis Hjelmslev er vistnok lidt uretfærdig, når han siger, at Madvig i princippet kun følger Grimms ideer¹⁴¹. Under den mytologiske iklædning gemmer der sig først og fremmest et energisk forsøg på en immanent forklaring af den latinske akkusativ. Bortset fra vokativ, »der er uden for Sætningen«¹⁴², står for Madvig nominativ og akkusativ som casus recti over for de øvrige kasus, casus obliqui. »Accusativ og Nominativ«, siger han (*Om Kjønnen i Sprogene*, p. 39 f.), »ere, for at anvende det gamle Udtryk imod Brugen, casus recti, der ikke betegne Forestillingen som staaende i noget særskilt Forhold uden som direct deeltagende i den udsagte Handling. For de ved dem betegnede Forestillingers Forhold er Exponenten Handlingen selv, der paa en forskjellig Maade udsiges om begge, hvilket viser sig i Sætningens passive Form. De øvrige Casus derimod betegne en udenfor den udsagte Handling staaende Forestillings Forhold til den, som for Anskuelseren er et rumligt til de i Handlingen Implicerede (saasom: giv Bogen til En). De ere derfor alle Localcasus, det er, Casus for Forhold i Rummet (eller for usandselige Forhold, bragte af Indbildningskraften til denne Analogie), ikke i Handlingen, af hvilke Locativus kun er een, for et enkelt Stedforhold. De ere alle præpositionelle Casus, der og igjen under Sprogenes Revolutioner opløse sig til Betegnelse ved Præpositioner; de have ogsaa alle denne Oprindelse, kun at hvad der nu er og kaldes Præposition, engang ogsaa i vor Sprogslægt for en stor Deel var Postposition, som det endnu er i det græske og latinske Digtersprogs Omstilling (Anastrophe)«. I *Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger* modificerer Madvig sin opfattelse og siger (p. 13 f.), at kasus uden for den almene kasus er af

samme art som præpositionerne, omend »af anden Form og andet etymologisk Stof«¹⁴³.

At akkusativ er »Ordet uden videre Bestemmelse eller Betegnelse« (*Sproglærens* § 222 Anm. 1) demonstrerer Madvig med, hvad han kalder »et ligefrem morsomt Exempel«¹⁴⁴. Cicero fortæller i *De divinatione* II 84, at dengang M. Crassus i Brindisi indskibede sig for at drage mod partherne, råbte en gadesælger med figener. *Cauneas* lød råbet, og heri kunde Crassus have set en advarsel imod det skæbnesvangre felttog, for *cauneas* lød som *caue ne eas*. Lidt utålmodigt følger Madvig til, at man naturligvis straks vil sige, der er underforstået et verbum; »men den, der raaber *Kartofler! Kartofler!*, underforstaaer intet«.

Jeg skal ikke gå nærmere ind på opfattelsen af kasus som opståede af postpositionsled, men skal nøjes med at fremhæve, hvor bestemt Madvig slutter sig til den lokalistiske kasusteori, til lokalisterne, som man sagde¹⁴⁵. Man har altså modsætningen subjekt-objekt udtrykt ved nominativ og akkusativ, medens de øvrige kasus er virkelige forholdskasus af forskellig art. »Men i Anskuelsen ere, vel at mærke, alle hine Forhold reducerede til Eensartethed i Anskuelsens eneste Schema, det rumlige, hvori de sees i Almindelighed som værende *med tilstede*, ved og omkring Handlingen, i Retning til eller fra den, eller i indbyrdes Sammenhæng med hinanden. Det er denne Biforestillingernes Tilstedeværen i Anskuelsen og disse specielle rumlige Forhold, hvori Tilstedeværelsen opløser sig, som Sproget directe betegner; det er ved deres Betegnelse, at samtlige Forestillinger i Sætningen ordnes til et Billede, hvoraf det reale Forhold forstaaes. De Betegnelser, hvorom her er Tale, have ingen anden Grundbetydning end en local (derunder indbefattet *Sammenhæng*), fordi Sproget hverken havde nogen anden at lægge deri eller kunde gjøre nogen anden forstaaelig«¹⁴⁶. Det er de sanselige, rumlige forhold, der umiddelbart svarer til anskuelsen, og under disse sanselige forhold har fantasien indordnet det ikke sanselige. Når man siger *at spænde hesten for vognen*, har man et sanseligt rumligt forhold. Når man siger *at sælge hesten for 100 rd.*, betegnes grammatikalsk aldeles det samme forhold. Den talende er vis på, at tilhøreren, når der siges *for 100 rd.*, opfatter de 100 rd. som købesum, men dette abstrakte forhold finder intet grammatikalsk udtryk. Ligeså på Latin: *mille sestertiis equum vendo*. Den eneste forskel på kasus og præpositioner er den, at de sidste er mere specialiserede¹⁴⁷.

Tilhængerne af den lokalistiske teori har rigtigt set, at dativ og ablativ oprindeligt betegner steds- og retningsforhold. Så konstruerer de en lignende betydning for akkusativ, idet man lod den betegne det, hvortil en bevægelse sker¹⁴⁸. Og man siger jo vitterlig også *Romam venire*, *Cy-*

prum proficisci. Dette sidste er dog noget ganske underordnet, da akkusativ er ordet uden nærmere bestemmelse. Han sammenligner et udtryk som *Romam venire* med det franske *acheter quelque chose trois écus*¹⁴⁹.

For de andre kasus gælder det som sagt, at de er virkelige forholds-kasus, og at de primært betegner rumlige forhold. Men at ville presse alt ind under dette rumlige forhold, når man skal beskrive for eksempel den klassiske latins ablativ, er dog forkert. Herved overser man ifølge Madvig, »det Centrale i den Betydning af denne Casus, der i det udviklede Sprog havde dannet sig og som omfattende Analogie foresvævede Bevidstheden«¹⁵⁰. De enkelte anvendelser af ablativ viser tydelig nok, at den lokale grundbetydning, som man søgte at finde frem til, er meget ubestemt og hælder til begge sider, for eksempel når man bruger ablativ ved verber, der betegner forsyning *med* eller blottelse *for* eller fjernelse *fra*. I modsætning hertil er i Madvigs grammatik »de enkelte Anvendelsesmaader udledede af Grundbetydningens centrale Almindelighed, saavel de, der knytte sig til Prædicater af enhver Art, som de, der slutte sig som nærmere og nødvendig Bestemmelse til Prædicater af en særegen Betydning (§ 259 ff), og Brugen af Ablativ til Betegnelse af et bestemt og specielt Stedforhold, hvorved sædvanlig Præpositionsbetegnelsen træder til, sat tilsidst i Forbindelse med den derfra uadskillelige Betegnelse af Tidsforhold«¹⁵¹.

Som man ser, beskriver Madvig i første række den i den bestemte sprogtilstand givne struktur, medens han lader ablativens historiske tilblivelse træde i baggrunden. Derfor må man sige, at hans fremstilling nærmest betegner en stramning og ordning af den traditionelle, der jo til syvende og sidst også gik ud fra ablativens morfologiske enhed.

Som et eksempel på Madvigs finhed og akkuratesse skal jeg nævne hans forklaring på, at man siger *venire Melitam, habitare Melitae, navigare Melita*, men *venire in Siciliam, habitare in Sicilia, navigare e Sicilia*. Regelen lyder for akkusativs vedkommende, at man, når man taler om målet for en bevægelse, udelader præpositionen ved navne på byer og mindre øer, medens den i øvrigt, altså også ved navne på større øer, tilføjes. Det er en indblanding af en geografisk kvantitetsbestemmelse i en grammatikalsk regel, som kan forklares derved, at de mindre øer ofte opfattedes som sammenfaldende med den by, der har øens navn; Samos for eksempel er både byen og øen. De mindre øer ses som noget punktuel, »et enkelt udeelt Sted,« som Madvig siger. Og for at klargøre dette sammenligner han med dansk, hvor den samme skelnen imellem en punktuelt og en almindelig opfattelse findes. Vi siger *på Anholt*, men *i Jylland, på en ø*, men *i et land*. Men øerne kan blive så store, at vi siger

i, for eksempel i *Fyn*, og vi har da en regel, der ganske svarer til den latinske. Denne inddeling af øer i små og store skyldes naturligvis ikke en geografisk opmåling, men andre og mindre håndgribelige forhold som nærhed og bekendthed. Fyn og Sjælland kender vi alle som noget stort og nærværende, og derfor siger vi i *Fyn* og i *Sjælland*, men Sicilien ligger så langt væk og er så lille på kortet, at vi godt kan tillade os at sige *på Sicilien*¹⁵².

Hvad kan vi lære af dette simple og bekendte fænomen? spørger Madvig. Vi kan lære, hvor vilkårligt sproget grupperer endog rent rumlige anskuelser, der angår ydre genstande. Alt er naturligvis *foranlediget* ved en bestemt forestilling, men der er slet ikke tale om noget, der ligner en naturlov, som skulde bestemme forholdet imellem forestilling og betegnelse. Og til yderligere belysning af de vilkårlige sproglige finheder, der kommer frem på utallige områder i et så bøjningsrigt sprog som latin, kan man nævne, at man i København bor i den og den gade, kun i fire tilfælde bor man *på* en gade, nemlig *på* Nørregade, Vestergade, Østergade og Købmagergade. På samme måde i provinserne, man bor eller spadserer i Odense *på* Vestergade. Madvig forklarer, at »Brugen af *paa* (lige-som *paa* Torvet) hænger sammen med en Opfattelse af Gaden som stor og aaben og dannende en Hovedvei i og igjennem Byen«¹⁵³.

I læren om kasus søger Madvig som nævnt tilknytning til Rask, men når det gælder tempussystemet, afviger han fra sin berømte landsmand. Rask (og i tilslutning til ham Oppermann) opstiller to rækker:¹⁵⁴

scribo	scripsi
scribebam	scripseram
scribam	scripsero

I afhandlingen *De formarum quarundam verbi Latini natura et usu disputatio* (1835—36, i revideret skikkelse i *Opuscula academica*; denne afhandling fremkaldte et modskrift fra G. Hermann)¹⁵⁵ kritiserer Madvig denne varronianske opstilling, der i øvrigt var den almindelige i tidens latinske grammatikker. Han opstiller selv følgende skema i syntaksen (§ 333):

	<i>praesens</i>	<i>praeteritum</i>	<i>futurum</i>
	scribo	scripsi	scribam
<i>in praeterito</i>	scribebam	scripseram	scripturus eram (fui)
<i>in futuro</i>	scribam	scripsero	scripturus ero

Dette skema skal åbenbart gælde som et udtømmende tidsskema. I formlæren (§ 97) holder han sig til latinens egen struktur og siger, at om den nærværende tid bruges præsens, om den forbigangne perfektum,

imperfektum og pluskvamperfektum, om den tilkommende futurum og futurum exactum. Dette stemmer med den netop nævnte afhandling, hvor han siger (p. 450), at af de tre primære tider nutiden ikke kan inddeles, men altid betegnes ved præsens, at fortiden derimod kan udtrykkes simpelt hen (det latinske perfektum og den græske aorist) eller med udtrykkelig udelukkelse af nutiden (det græske perfektum, hvortil der i latin ikke svarer nogen særlig form); til hovedtiderne svarer de tre relative tempora imperfektum, pluskvamperfektum og futurum exactum.

Madvigs latinske tempusskema ser altså således ud:

scribo	scripsi	scribam
scribebam	scripseram	scripsero

Svagheden ved Madvigs opfattelse af tempus-systemet skyldes, at han ikke anerkender begrebet aspekt og derfor ikke holder *scripsi*, *scripseram*, *scripsero* sammen. Han siger udtrykkelig, at man på latin ikke må operere med aoristen, hin noksom bekendte tryllestav (virgula illa divina, aoristi nomen)¹⁵⁶. I det almene skema kommer han den sædvanlige opstilling nær, men afviger derved, at han ikke opfatter *scripsi* som praeteritum in praesenti. Hans fastholden ved de tre hovedtider bevirker også, at han i stedet for *scripturus sum* må sætte *scribam*.

Fortjenstfuld er derimod erkendelsen af, at dannelser som *faxo* ikke er et slags synkoperede futura exacta, men kan stilles sammen med det græske futurum og derfor oprindeligt bruges som futurum, ikke som futurum exactum. Allerede Bopp havde i øvrigt indset, at *faxo* ikke var en perfektform (*Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache*, 1816)¹⁵⁷.

I den latinske afhandling fra 1835—36 skildrer Madvig, hvordan former som *scripserim* oprindeligt er futurum exactum konjunktiv, men udvikler sig i to retninger, så de dels kan aflægge fortidsbetydningen og fungere som futurum, dels aflægge fremtidsbetydningen og fungere som perfektum. I paradigmet må *scripserim* derfor fordeles på to tempora¹⁵⁸. Dermed besvares det spørgsmål, Gellius stillede (i *Noctes Atticae* XVIII 8, 2, 14), *scripserim*, *uenerim*, *legerim* cuius temporis uerba sint, praeteriti an futuri an utriusque. Men Madvig vildledes rigtignok her af sin opfattelse af det latinske tempussystem som kun betegnende tid. Havde han erkendt den perfektiske aspekt, havde han set, at *scripserim* overalt er eet og samme tempus, idet tidsangivelsen er sekundær.

Når Madvig beskriver kasus, søger han det centrale i betydningen (se ovenfor p. 70). Således finder han, at dativ og ablativ først betegnede »Personers og Tings Stedforhold til en Handling« og dernæst brugtes »om andre Forhold, der for Indbildningskraften havde Lighed med de

ydre legemlige Forhold« (*Latinsk Sproglære* § 240 Anm.), og at genitiv betegner et sammenhængsforhold (*Sproglærens* § 279). Det er derimod ikke lykkedes ham på overbevisende måde at finde en central betydning af *scripserim*, hvorefter de forskellige anvendelser kan udledes. Han skildrer et historisk forløb, der fører til, at formen fungerer som to tempora. Dette svarer ganske til hans beskrivelse af konjunktivens udviklingsgang fra tænkelighedsmodus til bisætningsmodus (ovenfor p. 55 f.). Der er her en sammenblanding af diakronisk og synkronisk betragtning, som hænger sammen med, at han i den almene sprogteori altid beskriver de grammatikalske kategorier i form af et forløb.

Da Madvig ikke anerkender kategorien aspekt, nødes han til at antage, at futurum og futurum exactum i stort omfang bruges i flæng. Han bemærker, at såvel i de gamle som i vore sprog må man undertiden acceptere en promiscuus formarum usus¹⁵⁹.

Det var fristende at omtale mange flere enkeltheder fra Madvigs beskrivelse af latinen. Han afviser således at benævne *amandus* participium futuri passivi, en terminus, der var gængs i tidens grammatikker, og som går tilbage til antikken¹⁶⁰. Han udsondrer nøjagtig brugen af konjunktiv i anden person til at betegne subjektets hypotetiske beskaffenhed og tror derved at hidføre »en Forbedring, der ved en utallige Gange brugt Form har en Opdagelses Nyhed«¹⁶¹. Og således videre.

Madvigs latinske grammatik fik stor betydning for den danske grammatikalske terminologi. Herom kan man se i det ovenfor (p. 60) nævnte værk af Paul Diderichsen, p. 98 f.

Madvig anbefaler i sine *Bemærkninger* (p. 22) lærerne at bestræbe sig på »at vænne Disciplerne til i de deciderede Tilfælde at adskille de latinske Vocalers lange og korte Form, hvor vi let kunne adskille den, og altsaa at udtale *sol* som *Sol*, ikke som det tydske *soll*, den sidste Stavelse i *honos* og *probos* som i (Substantivet) *Os*, ikke som i (Pronomen) *os*.« Men han advarer mod at tro, at man kan gennemføre den antikke udtale efter vokalernes kvantitet. »Denne Udtale«, siger han, »(der, i Forbigaaende sagt, er langt mindre rhetorisk end vor) kunne vi ikke eftergjøre, og Forsøg derpaa ville kun lede til Latterlighed. Men saalænge vi ikke kunne gjøre det, skulde vi Philologer rigtignok tale med langt større Varsomhed om de gamle Sprogs Velklang, end det pleier at skee«. (Cf. ovenfor p. 50).

I det store og hele har Madvig præsteret en imponerende præcis beskrivelse af det dannede sprog på Ciceros tid, en beskrivelse, der følger sprogets egne linier. Hans værk er det ypperste inden for den klassiske, filologiske tradition. Han har ikke ført analysen så vidt, som man gør i vor

tids lingvistik, og dette skyldes ikke alene uformuenhed. Hvad han har villet levere, er en grammatik, hvor fænomenerne træder *anskueligt* frem. Jeg skal slutte med et citat af Madvig, hvoraf dette kunstneriske krav fremgår (*Bemærkninger* p. 7). »Jeg haaber nu først og fremmest, at denne Sproglære skal være en god Skolegrammatik; men jeg lægger ikke Skjul paa, at jeg tillige troer, at der med det Samme og ved Bestræbelsen for at gjøre den i høiere Grad til en god Skolebog skal være gjort et vist Fremskridt til Befæstelse af den latinske Grammatiks Form og Behandling og i Erkjendelse og Forstaaen af latinske Sprogphænomener, og Bogen saaledes have noget selvstændigt videnskabeligt Værd. Ikke blot enkelte hidtil enten slet ikke eller lidet benyttede Forbedringer ere optagne, men, som jeg haaber, ikke ganske faa Phænomener her først eller efter tidligere Antydninger af mig selv fremstillede i en rigtigere Skikkelse og mange bedre og fastere indordnede paa deres Plads i en Forbindelse, der giver dem Lys, og det Hele, navnlig Syntaxen, udfolder sig, hvis jeg ikke feiler, i en simpel, naturlig og derved begrundet Sammenhæng, hvori ved Siden af manges Forandring tillige ofte den rigtige, omend ikke fuldt bevidste Takt i en ældre Anordning er erkjendt og ved strængere Gjennemførelse retfærdiggjort«.

3. Græsk.

I året 1846 udsendte Madvig sin *Græsk Ordføiingslære, især for den attiske Sprogform*, en bog, han selv, som han siger i *Livserindringer* (p. 110), for så vidt tillagde større betydning end den latinske Sproglære, »som der her endnu mere savnedes et naturligt og konsekvent System.« I 1847 udkom den græske *Ordføiingslære* i tysk oversættelse, og i 1848 udkom (Anlageheft zum Philologus) *Bemerkungen über einige Punkte der griechischen Wortfügungslehre*. Anden danske udgave af *Ordføiingslæren* kom i 1857, anden tyske udgave i 1884. Det er også væsentlig problemer inden for den græske syntaks, der behandles i *Adversaria critica* vol. I (1871) liber I cap. IV (p. 155): *Probabilitatis criticæ in rebus grammaticis æstimandæ leges explicantur et certo exemplorum genere declarantur*. Og endelig må der naturligvis henvises til de forskellige almene sprogvidenskabelige arbejder, der giver det teoretiske grundlag for læren om såvel den latinske som den græske ordføjning.

Af fundamental betydning er Madvigs opfattelse af partikelen *ἄν*. Han sammenligner den med det, de gamle kinesiske grammatikere kalder tomme ord.¹⁶² »Det er mærkeligt,« siger han (program 1856 p. 49), »at, saavidt jeg veed, Ingen af dem, der have talt om Forholdet imellem denne Betegnelsesmaade ved grammatikalske Hjelpeord og den ved Bøining,

har lagt Mærke til, at vi i det ene af de gamle klassiske Sprog, hvis fuldendte Bøiningssystem danner den stærkeste Modsætning til den anden Methode, have et aldeles derhen hørende Phænomen, i hvilket man stundom just har seet et Beviis paa den græske Aands uopnaaelige, i Sproget afprægede Fiinhed, nemlig Partiklen *ἄν*, hvis Betydning er, i Forening med Indicativ eller Optativ af Verbet, men ikke altid stillet lige ved det, at danne en særegen hypothetisk og potential Modus«. I *Bemerkungen* p. 4 forklares dette hypotetiske og potentiale således, at der ved *ἄν* betegnes, at man opfatter det udsagte ud fra en antagelse af noget, der ikke eksisterer. Eller, som det hedder i program 1856 p. 35, man betegner »det under en uvirkelig Forudsætning Tænkte« ved hjælp af *ἄν*, der er »en Modus uden Bøiningsform«. Og der drages den konsekvens, at man i den syntaktiske fremstilling strengt må holde *ἄν* uden for skildringen af modi, da *ἄν* frit slutter sig til disse.

Man må altså for optativs vedkommende gå ud fra betragtningen af denne modus i ønskesætninger samt i afhængige sætninger og i oratio obliqua (*Bemerkungen* p. 4 anm. 2). Og dernæst må man betragte forbindelsen af optativ og *ἄν*. Han vilde, siger Madvig (*Bemerkungen* p. 5), regne det for en ikke helt ringe fortjeneste, om det lykkedes ham at bringe det dertil, at man opfattede betydningen af *ποιόην* og *ποιήσαιμι* uafhængigt af *ποιόην ἄν* og *ποιήσαιμι ἄν*, ganske som man jo skelner imellem på den ene side *ἐπολόν* og *ἐπόλησα* og på den anden side *ἐπολόν ἄν* og *ἐπόλησα ἄν*.

Ved konjunktiv er betydningen af *ἄν* lidt anderledes end ved indikativ og optativ. Ved konjunktiv betyder *ἄν* nemlig, ifølge Madvig, ikke det ud fra en vis antagelse udsagte, men betegner det ubestemte tilfælde selv, der tænkes som oftere forekommende. Og endvidere slutter *ἄν* sig her ikke til verbet, men forbinder sig, hvad også ordstillingen viser, med pronominet eller konjunktionen og afficerer derved både opfattelsen af sætningen og verbets modus. Dette konjunktiviske *ἄν* findes endelig kun i bisætninger.¹⁶³

Hvilken klarhed der udmærker Madvigs opfattelse af *ἄν*, ser man bedst, om man sammenligner med et mærkeligt værk af Hermann. Om ordet *ἄν*, siger Madvig (program 1856, p. 49), har G. Hermann skrevet »et heelt Værk, de particula *ἄν* libri quattuor, rigtignok mest udspundet ved skjæv Kløgt« (*Kleine philologische Schriften* p. 161: »Ein ganzes, freilich durch schiefe und falsche Klügelei unglaublich gedehntes Werk in vier Büchern«). Med rette klager Madvig over, at tyske filologer som rettesnor bruger dette skrift og et andet, Hermanns udgave af Vigers *De præcipuis Graecae dictionis idiotismis* (*Bemerkungen* p. 25 note 17): »Der Hermannsche Viger und die bücher de particula *ἄν* sind mir, ich gestehe es, und

am meisten die letzteren, in ihrer ganzen weise verfehlter subtilität und sporadischer einfälle zuwider; aber noch mehr sind sie mir es durch die gedankenlose benutzung und beruhigung bei citaten daraus geworden«.

I sine *Bemerkungen* omtaler Madvig først den kendsgerning, at man kan sige *εἶπον ὅτι ἤξοιμι* og *εἶπον ὅτι ἤξω* i samme betydning: *dixi me venturum*. Det er her unødvendigt at gå nærmere ind på datidens subtile spekulationer over, hvilke betydningsforskelle der var imellem indikativ og optativ i sådanne sætninger. Madvig nævner eksempelvis, hvad den udmærkede kender K. W. Krüger siger i sin grammatik, nemlig at »der optativ statt des indicativs eintrete, wenn der satz nicht als objective erscheinung, sondern als subjective auffassung vorzustellen ist« (§ 56, 6, 2; i 5. udg. § 54, 6, 2). På samme måde ser man i andre grammatikker og i kommentarer forsøg på at sondre imellem de to modi ved at sætte indholdet i de afhængige sætninger i forhold til virkeligheden. Man anfører for eksempel en periode som denne fra Herodot I 86,5: *ἔλεγε δὴ (ὁ Κροῖσος) ὥς ἦλθε ἀρχὴν ὁ Σόλων ἐὼν Ἀθηναῖος, καὶ θεησάμενος πάντα τὸν ἑωντοῦ ὄλβον ἀποφλαυρίσειε*, forklaret således i J.C.F. Bährs kommentar: *notamus in his indicativum et optativum uno fere eodemque tenore post ὅτι positum, eo tamen discrimine, ut id quod re vera accidit, per indicativum (ἦλθε) sit prolatum, quod vero ex alius referatur cogitatione (ἀποφλαυρίσειε), per optativum*. Eller et sted som dette i Xenophons *Anabasis* II 1,3: *οὗτοι ἔλεγον, ὅτι Κύρος μὲν τέθνηκεν, Ἀριαῖος δὲ πεφηνγὸς ἐν τῷ σταθμῷ εἶη . . ., ὅθεν τῇ προτεραίᾳ ὠρμῶντο*. Det er interessant at se, at en nymodens grammatiker som professor Jean Humbert her forklarer forskellen imellem indikativ og optativ præcis på samme måde, som Bähr forklarede denne vekslen i sin Herodot-kommentar og Krüger i sin grammatik: »Il semble que, dans cette phrase, l'indicatif et l'optatif n'aient été employés conjointement que pour varier l'expression: on remarquera cependant qu'il y a une différence, dans le degré de certitude, entre la mort de Cyrus, constatée par tous, et la position que, disait-on, tenait Ariée« (*Syntaxe grecque*, 1945, p. 178).

Sådanne bestræbelser på at tillægge optativ i deklaratve genstands-sætninger en betydning, der afviger fra indikativs i samme art sætninger, skyldes, at man tillægger optativ en særlig egenbetydning, som overalt mere eller mindre bevarer, en betydning, som stiller det i optativ udsagte i et særligt forhold til virkeligheden (*Bemerkungen* p. 8).

Madvig går som sædvanlig frem på empirisk vis, samler eksempler og kan ikke konstatere en sådan betydning. Idet han så benytter sig af sin lære om de grammatikalske motivers forskydning og modifikation, finder han, at optativ i de tilfælde, vi her har for øje, er »eine specielle

bezeichnung des satzes als eines solchen, der zugleich untergeordnetes glied sei und zu einem Hauptsatze der vergangenen Zeit gehöre.« Hvad der opgives, når man i stedet for optativ bruger indikativ, er ikke selve betegnelsen af afhængighed, om end også den falder bort, men betegnelsen af afhængighed af et præteritum. Dette bliver klart, når hovedsætningens verbum er præsens: det hedder λέγω ὅτι ἤξω, og i dette tilfælde har sproget ingen anden mulighed.¹⁶⁴

I program 1857 (p. 31 note) gør Madvig dog denne lille indrømmelse: »Naturligvis medfører Anvendelsen af Optativen eller Indicativen en ganske ringe, i de allerfleste Tilfælde for den Talende selv ligegyldig Modification af det ligesom rhetoriske Farveskjær, ligesaa ligegyldig, som det er, om jeg paa Dansk siger: »han kommer imorgen« eller »han vil komme imorgen«. Thi man maa idelig og uden at blive træt minde om, at til det, der forekommer under visse Skikkelser i de gamle Sprog, svare andre Tilfælde i vore«.

Det er let forståeligt, siger Madvig, at den afhængige sætning snarere bliver betegnet som afhængig, når det hele udsagn gælder fortiden, end når det gælder nutiden. Underordningsforholdet påtrænger sig nemlig mere bevidstheden hos den, der nu beretter, at noget tidligere er sagt eller erkendt, end hos den, der taler om noget nærværende. Vi har her, fortsætter han, igen ikke andet end et af de mange eksempler, der bekræfter, at udviklingen af sprogformerne og begrænsningen af deres anvendelse ikke er gået for sig med klar bevidsthed og logisk konsekvens, men har fulgt den i visse tilfælde lettere end i andre vakte opmærksomhed og det følte behov.¹⁶⁵

Et sådant behov finder man i en sondring, der vistnok først er forklaret hos Madvig. Han siger i anmærkningen til *Ordføiningslærens* 2. udg. § 132: »Skulde . . . Bisætningen i oratio recta staae i Aorist eller Imperfectum Indicativ, beholdes dette i oratio obliqua, fordi i Optativ dette Tidsforhold ikke vilde blive betegnet.« For at bruge Madvigs egne eksempler i *Bemerkungen* (p. 13), sætningen δώσω ἃ δυνήσομαι kan i indirekte tale lyde således: ἔλεγεν ὅτι δώσοι ἃ δυνήσοιτο, og den kan også lyde således: ἔλεγεν ὅτι δώσει ἃ δυνήσεται. Tager man derimod en sætning som ἔδωκα ἃ εἶχον, kan den i oratio obliqua hedde: ἔλεγεν ὅτι δοίη (ἔδωκεν) ἃ εἶχεν, og man kan i dette sidste tilfælde ikke bruge optativ i stedet for indikativ. Madvig bringer nogle eksempler fra attiske prosaikere på denne bibeholdelse af indikativ, men siger, at herved er endnu ikke ført bevis for den opstillede sætning, fordi man jo også efter den almindelige regel kunde bruge indikativ i eksempler som de anførte. Imidlertid måtte man vente tillige at finde eksempler med optativ, og det lige så talrige, og deri,

at sådanne steder ikke findes, ligger beviset. Og en afgørende bekræftelse finder man deri, at årsagen til denne indskrænkning i brugen af optativ ved nøjere overvejelse ligger klart for dagen: ved anvendelse af optativ ville betegnelsen af præteritum forsvinde. For det første vilde *ἃ ποιεῖτε* og *ἃ ἐποιεῖτε* i oratio obliqua efter et præteritum begge gå over til *ἃ ποιοῖεν*. Dette vilde nu ikke være særlig påfaldende for en græker, da et sådant sammenfald finder sted i genstandssætninger med *ὅτι*. Men tillige vilde *ὃν δοίην*, *εἰ δοίην*, *ὁπότε δοίην* komme til både at svare til *ὃν ἄν δῶ*, *εἰ ἄν δῶ*, *ὁπότε ἄν δῶ* og til *ὃν ἔδωκα*, *εἰ ἔδωκα*, *ὅτε ἔδωκα*. Og denne sidste amfiboli vakte anstød, fordi man ellers i sproget havde en gennemført sondring imellem de tilfælde, i hvilke aorist optativ har fortidsbetydning, og de tilfælde, i hvilke den ikke har det.¹⁶⁶

Når man således overvejer muligheden for amfiboli, forstår man også en tilsyneladende undtagelse fra den lige givne regel. Man kan i sætninger med *ὅτι* i betydningen 'fordi' eller 'derved, at' i oratio obliqua efter et præteritum finde udtrykt i optativ, hvad der i oratio recta vilde være angivet ved aorist. Her er ingen anledning til misforståelse, da *ὅτι* aldrig forekommer med konjunktiv eller kombineret med *ἄν*, og en sætning som *ὅτι ἔλθοι* altså kun kan svare til *ὅτι ἦλθεν*.¹⁶⁷

Efter i sine *Bemerkungen* at have omtalt brugen af imperfektum i oratio obliqua svarende til præsens i oratio recta og efter en skarpsindig udredning af, hvorledes imperfektum eller aorist med *ἄν* eller med *εἰ* og sætninger i optativ med *ἄν* eller *εἰ* virker på tempus og modus i deraf afhængige sætninger, går Madvig over til i almindelighed at tale om det ved optativ i aorist og infinitiv betegnede tidsforhold.

På intet eller på få punkter, siger han (p. 22), viser det sig tydeligere, hvor upraktisk det er at fremstille den græske modus- og tempuslære enten i abstrakt almindelighed eller således, at den ikke følger et til sprogets egen tendens og bevægelse svarende system. Med den abstrakte almindelighed sigter Madvig, som det viser sig, til Matthiä, hvor man virkelig også får kummerlig besked (2. udg. p. 952, cf. p. 1028). Selv Krüger dadles, fordi han behandler tempora før modi, og i virkeligheden, siger Madvig, kan man dog ikke opstille og besvare spørgsmålet om optativs tider, før man har behandlet anvendelsen af optativ i de forskellige sætningsarter. Derfor disponerer Madvig sin egen syntaks således, at han inden for hver modus for sig behandler dens tempora.

Madvig fremhæver i sine *Bemerkungen* først den regel, man finder hos Krüger, at aorist optativ i genstandssætninger med *ὅτι* og *ὥς* og i afhængige spørgesætninger har betydning af præteritum, og tilføjer nogle korrektioner til Krüger.

Tilbage står så kun, går han videre, at aorist optativ har fortidsbetydning i de allerede ovenfor omtalte tilfælde (her p. 78), hvor denne aorist står i kausal bisætning med *ὅτι*. Og denne begrænsning af fortidsbetydningen viser sig i en indre sammenhæng, når man foretager følgende sammenfatning, som, siger han (p. 26 f.), jeg næsten fortryder at jeg ikke har optaget i syntaksen. »Wenn man den optativ in wünschen und in hypothetischen sätzen mit *εἰ*, dem optativ mit *ἄν* entsprechend, ausnimmt, welche sätze den übrigen ferner stehen und in welchen eine dem aorist innewohnende bezeichnung des präteritums gar nicht in frage kommt, dann hat in den übrigen arten von sätzen der aorist des optativs die bedeutung des präteritums, wenn der optativ entweder wegen der abhängigkeit von einem präteritum oder zur bezeichnung der wiederholten handlung statt *des indicativs* eintritt (der aorist des optativs also aus einem präteritum entstanden ist); er hat sie aber nicht, wenn der optativ wegen der abhängigkeit von einem hauptverbum der vergangenen zeit, statt *des conjunctivs* eintritt (in welchem modus der aorist kein präteritum ist). Wo ein nebensatz, der in der oratio recta den aorist des indicativs hatte, durch den übergang in den optativ mit einem nebensatze, der in der oratio recta den conjunctiv bei einem relativ oder einer conjunction mit *ἄν* hatte, der form nach zusammenfallen würde, da wird (nach bemerking I.)¹⁶⁸ der indicativ beibehalten, so dass keine amphibolie entsteht. Nur in abhängigen fragen kann der aorist des optativs sowohl dem aorist des indicativs als dem des conjunctivs (von einem sollen) entsprechen«.

Dette er jo meget smukt og rigtigt set, og man har her en af disse evidente iagttagelser og formuleringer, der er gledet ind i fremstillingerne af græsk syntaks som noget næsten selvfølgelig. Man læser hos Humbert (p. 140): »En tant que *mode*, l'optatif n'est pas moins *indifférent* au temps que le subjonctif ou l'impératif; mais comme signe de *subordination secondaire*, il exprime (ou non) le temps selon qu'il remplace un *indicatif* ou un *subjonctif*«.

I denne sammenhæng gør Madvig opmærksom på, at futurum optativ udelukkende tjener til i oratio obliqua efter et präteritum at repræsentere den direkte tales futurum indikativ.¹⁶⁹

Fra aorist i optativ går Madvig så over til aorist i infinitiv. Her var de gængse formuleringer ganske utilstrækkelige. Madvig citerer selv Krüger § 53, 6 anm. 9: »Der *Infinitiv des Aorists* bezieht sich am gewöhnlichsten in der Bedeutung des *Indikativs* auf die Vergangenheit: *ποιῆσαι* gethan haben. Doch kann auch er zeit- und dauerlos überhaupt das Eintreten einer Handlung, selbst einer künftigen, bezeichnen; ohne *ἄν* besonders da, wo

Zuversicht anzudeuten ist; aber mit *ᾶν*, wenn das regierende Verbum die Beziehung auf die Zukunft *nicht* unzweifelhaft macht«.

Det er ejendommeligt, men utvivlsomt rigtigt, at man i de græske grammatikker før Madvig ikke finder en nøje angivelse af, hvornår aorist infinitiv har fortidsbetydning, og hvornår ikke. Den simple regel lyder i Madvigs *Ordføiningslære* § 172 a således: »Aorist i Infinitiv (uden *ᾶν*) har Betydningen af Præteritum, ligesom i Indicativ, naar den styres af et Yttrings- og Meningsverbum eller en dermed eensbetydende Talemaade«.

Det er ikke nødvendigt at gå ind på Madvigs udførlige udredninger om denne sag i hans *Bemerkungen*. Kun vil jeg fremhæve hans betragtninger over aoristen uden for indikativ. I indikativ, siger han (p. 33 f.), betegnes ved aorist den enkelte og forbigående handling (den indtrædende tildragelse), og denne handling hensættes til fortiden. Til at fastsætte denne sidste del af betydningen tjener især augmentet. Uden augment er der mulighed for kun at beholde det første moment i betydningen eller at overføre den i indikativ foreliggende fulde betydning til de andre modi. Man vil se, at sproget har betrådt begge veje. Der dannedes et *λάβω* uden nogen antydning af fortidighed, men også et *λαβεῖν*, der på den ene side repræsenterede et *ἔλαβον* i den indirekte tale (*ἐφη λαβεῖν*), på den anden side blot udtrykte det ved verbet betegnede som en enkelt og momentan handling (*βούλομαι λαβεῖν* ved siden af *βούλομαι λαμβάνειν*). I konjunktiv blev betegnelsen af det forbigangne helt opgivet, i participium, undtagen i forbindelse med *ᾶν*, blev den bibeholdt. I optativ og infinitiv har man i aorist en i det hele tvetydig, men i de forskellige tilfælde fuldstændig bestemt form.

Såvel i optativ som i infinitiv har aorist fortidsbetydning, når den repræsenterer indikativ. Det er den enkle regel, som det er Madvigs for-tjeneste at have formuleret og begrundet.

Altså: *Οἱ Ἰνδοὶ ἔλεξαν, ὅτι πέμψειε σφᾶς ὁ Ἰνδῶν βασιλεὺς καὶ κελεύσειεν ἐρωτᾶν, ἐξ ὅτων ὁ πόλεμος εἴη Μήδοις καὶ Ἀσσυρίοις* (Xen. *Kyr.* 2, 4, 7), oratio recta: *Ἐπεμψεν ἡμᾶς. Ἐπύαξα ἐλέγετο Κύρῳ δοῦναι πολλὰ χρήματα* (Xen. *An.* 1, 2, 12); oratio recta: *Ἐπύαξα ἔδωκε Κύρῳ πολλὰ χρήματα*.

Dernæst behandler Madvig i sine *Bemerkungen* det spørgsmål, om aorist infinitiv uden *ᾶν* efter menings- og ytringsverber skulde kunne bruges i samme betydning som aorist infinitiv med *ᾶν* eller i steden for futurum. Det er et spørgsmål, som ofte var blevet debatteret før Madvig, og den eneste, siger han, der havde sondret sådan, som der bør sondres, var Elmsley (i *Museum Criticum* IV 475, til Sophokles' *Aias* 1081); det var dog sket, hedder det videre, med utilstrækkelig deduktion (p. 34).

Om Krüger hedder det p. 36 f: »Es macht, wenigstens auf mich, einen

höchst unangenehmen eindruck, wenn ich, zumal bei einem sonst so tüchtigen kenner des griechischen wie *Krüger*, lese, *νομίζω κρατῆσαι* bedeute dasselbe, was *κρατῆσαι ἄν*, aber so, dass es zugleich *zuversicht* andeute (gramm. § 53, 6 anm. 9), wobei nur übersehen ist, dass man dafür das futurum *κρατήσσειν* hatte, welches einzig und allein darum mit einer anderen form (*κρατῆσαι ἄν*) vertauscht wurde, um sich nicht mit *zuversicht* auszudrücken«. Det er rigtigt nok, selv om Madvigs tysk ikke er særlig kønt.

Madvigs lære er den, at man svarende til de indikativiske former *ἐποίησα*, *ποιήσω* og det potentiale *ποιήσαιμι ἄν* i infinitiv har *ποιῆσαι*, *ποιήσσειν* og *ποιῆσαι ἄν*. Efter menings- og ytringsverber har *ποιῆσαι* derfor altid fortidsbetydning, og i de meget få tilfælde, i hvilke *ποιῆσαι* kunde synes at være brugt i samme betydning som *ποιῆσαι ἄν*, må man antage en fejl i overleveringen. Stiller man for hvert af de almindelige menings- og ytringsverber disse tilfælde over for det uhyre antal steder, på hvilke det dels har aorist med *ἄν* eller futurum, dels aorist med fortidsbetydning, skrumper de ind til næsten intet. Tillige må man betænke, hvor let enten et futurum i de fleste tilfælde ved afskrivning kan ændres til en aorist (*δέξεσθαι* til *δέξασθαι*, *τρέψειν* til *τρέψαι*), eller hvor let et *ἄν* kan falde ud (*μάλιστα* i steden for *μάλιστα ἄν* for eksempel). Man må her huske på, at afskriverne i byzantinsk tid ikke havde nogen klar fornemmelse af den klassiske brug af aorist (derfor de forskrifter, man finder hos Thomas Magister).¹⁷⁰

En kun tilsyneladende undtagelse er aorist infinitiv (uden *ἄν*) uden betydning af præteritum efter verber som *ἐλπίζω*, der har en voluntativ betydning (cf. Humbert p. 149) og altså må holdes sammen med *βούλομαι*, *εὔχομαι*, *κινδυνεύω* og lignende verber (*Bemerkungen* p. 42).

I 1871 vender Madvig i første bog af sine *Adversaria critica* tilbage til brugen af aorist infinitiv. Han bruger kapitel 4 til dette tema, en hel afhandling på tredive sider. Her rekapitulerer han først, hvad han har skrevet i den græske syntaks og i bemærkningerne dertil fra 1848, og klager over, hvor ringe virkning det har haft. Filologerne følger stadig på dette punkt Hemsterhuis, Hermann, Lobeck, Krüger og andre. I *Livserindringer* hedder det (p. 110), at »den tyske Bearbejdelse af den græske Syntax, der udkom i 1847, kunde saameget mindre i Øieblikket overvinde den samtidig udbrudte Forbitrelse imod alt Dansk, som ogsaa Forlæggeren, en yderst ivrig Forkæmper for Schleswigholsteinismen, gjerne opgav Bogen«. I fortalen til den anden tyske udgave (1884) taler Madvig om den allerede tidligere åbenbare misstemning over for alt dansk, der i 1848 med den første slesvigske krig kom til fuldt udbrud, »eine Miss-

stimmung, die in philologischen Kreisen auch gegen mich persönlich sich wendete«. Samme fortale p. VI: »Von einer kurz nachher herausgegebenen Darstellung der Hauptlehren der griechischen Syntax, die in ihrer ganzen Form stark an die meinige erinnerte, schweige ich lieber«. ^{170b} Madvig nævner så de få, der har ladet sig overbevise af ham: H. Sauppe, G. Sauppe, Stein, Kock, og fortsætter med at sige, at de, der i de seneste år dog er kommet til erkendelse af det rette, synes at have fulgt en anden autoritet, nemlig C. G. Cobet.

Cobet er en af alle tiders bedste kendere af attisk græsk, en udmærket arvtager efter Bentley, Porson, Elmsley og Dobrée,¹⁷¹ og han har med stor sikkerhed emenderet talrige steder, på hvilke man urigtigt har overleveret aorist infinitiv med futurums betydning. Han viser selv (*Variae lectiones*, 1854, p. 98) hen til, hvordan Henri Estienne med umiddelbar sprogtakt har rettet sådanne fejl, for eksempel i Platons Protagoras 316 c 2: ἐπιθυμεῖν δέ μοι δοκεῖ ἐλλόγιμος γενέσθαι ἐν τῇ πόλει, τοῦτο δὲ οἷεται οἱ μάλιστα γενέσθαι, εἰ σοὶ συγγένοιτο; således i håndskrifterne og hos Krüger § 53,6 A. 9, men Estienne retter til μάλιστα ἄν γενέσθαι (rigtigere μάλιστ' ἄν, som Madvig i *Bemerkungen* p. 41 vil skrive). I dette tilfælde, siger Cobet, kan man næsten matematisk bevise, hvad der er det rette, for ingen græskkyndig vilde hævde, at man i den tilsvarende oratio recta kunde udelade ἄν; det måtte hedde: τοῦτό μοι μάλιστ' ἄν γένοιτο εἰ τῷ Πρωταγόρᾳ συγγενοίμην, og hvordan skulde dette ἄν kunne udelades i indirekte tale? Man har her et eksempel på en rettelse, som Estienne og Madvig har foretaget uafhængigt af hinanden.

Hvad der i 1871 piquerer Madvig er nu, at Cobet slet ikke har kendt hans *Bemerkungen* fra 1848, men retter mange tekststeder præcis på samme måde, som det allerede var sket i disse bemærkninger. Oven i købet siger Cobet (*Variae lectiones* p. 262), at det er almindelig bekendt, hvordan afskrivere plejer at indsætte aorist for futurum infinitiv, og anfører i samme åndedræt et par steder i Lysias (XIII 15 og 47) uden at nævne, at håndskrifternes ἐπιτρέψαι her i det første tilfælde er rettet til ἐπιτρέψειν af Estienne, i det andet af Dobrée.¹⁷² Nu er sagen dog ikke mere klar, end at selv Hemsterhuis har været i tvivl, hvad Cobet også nævner (p. 98). I Cobets *Variae lectiones* (p. 269) er også som en hyppig fejl omtalt brugen af aorist optativ for futurum optativ, og han retter for eksempel et sted i Antiphon *De caede Herodis* § 50, som allerede – uden at han ved det – er rettet i Madvigs *Bemerkungen* (p. 24, anm. 16).

I *Novae lectiones* (1858) siger Cobet, at den fejlagtige overlevering af aorist infinitiv for futurum infinitiv er et overmåde velkendt fænomen, men at de allerfleste udgivere beholder de urigtige former uden at agte

på kritikernes emendationer. Han gentager her igen (p. 365 f., p. 400 f.) en række af Madvigs rettelser, for eksempel Xenophons *Anabasis* I 2,2, hvor han som Madvig over for håndskrifternes *ὑποσχόμενος μὴ πρόσθεν πάύσασθαι* vil rette aorist infinitiv til futurum infinitiv (*Bemerkungen* p. 41, *Adversaria critica* I p. 159) og Thukydides IV 52, hvor håndskrifterne har *κακώσσειν καὶ χειρώσασθαι* (p. 366, også rettet *Variae lectiones* p. 99, cf. Madvigs *Bemerkungen* p. 41, *Adversaria critica* I p. 157).

Cobet er en atticist som Phrynichos og Moiris – selv om han er en langt betydeligere filolog end disse –, han er en kritiker, der som Bentley foragter kritisk systematik, og han har næppe Madvigs almene interesse for sproget.¹⁷³

Derfor bliver Madvigs fremstilling af dette fænomen, aorist infinitivs tidsbetydning, langt mere nuanceret og begrundet end Cobets. Madvig siger selv, at han her taler om res parva nec nova (*Adversaria critica* I p. 182), men hans afhandling indgår som et naturligt led i hans tekst-kritiske metodologi. Og han giver udtryk for en bestemt opfattelse af aoristens almindelige natur.

Man finder den fyldigste forklaring på aoristens tvetydige væsen i program 1857 p. 10 f.¹⁷⁴ Madvig sammenligner her, som naturligvis andre før ham, med »præteritum« og »futurum« i hebraisk, af hvilke futurum ligesom den græske aorist betegner den momentane handling. Madvig bruger aoristen som eksempel på, »at man ved et eller andet almindeligt Motiv ikke først greb det, der synes os i det færdige Sprog det Vigtigste og maaske virkelig for den lette og sikke Tale er det, eller at det, omend i et Øieblik grebet, ikke først fik en fast udpræget, især en til Bøiningsform omdannet Betegnelse; thi dette er ingenlunde det Samme« (p. 10). Ved verberne forekommer tidsforholdet os unægtelig at være det væsentlige, men man ser i hebraisk og græsk, at tidsforestillingen ikke nødvendigvis behøver at bestemmes som fortid, nutid og fremtid, men at »en anden Karakter af Handlingen med Hensyn til Tid kunde opfattes og tidligere mærkes«. Den græske aorist indeholder i visse tilfælde en betegnelse af tempus, i andre en betegnelse af »den momentane enkeltviis tænkte Handling« (p. 11). »Det, der ligger i den græske Aorist«, hedder det hos Madvig (p. 13), »og i det hebraiske Futurum, er i sin Oprindelse en svævende og ubestemt Modification i Anskuelsen af Handlingen, i hvilken, medens endnu ikke Betegnelser for bestemte Tidsforhold vare fundne, dog Billedet af det i Almindelighed Værende eller præsens Nærværende adskilte sig fra det, der hensattes paa en enkelt Plads i Tiden, en Modification, der fik nærmere Form ved det Middel, hvori den antydedes, og som efterhaanden, medens bestemte Betegnelser uddannedes, dels op-

gaves (i Indicativ o. s. v.), deels begrændsedes under Combinationen med andre Forestillinger, hvilken Begrændsning vi nu udfinde og udtrykke paa en abstract Maade«. Når Madvig her siger, at den ved aorist betegnede modifikation opgives i indikativ, mener han ganske præcist, at aorist indikativ er draget ind i tidens skema.¹⁷⁵ Som det hedder i *Ordføiningslærens* § 111: »I den ligefrem forbigangne Tid adskilles i Græsk en dobbelt Opfatning, den fortællende, der betegnes ved Aorist, og den absolute (i Dansk *har, er*), der betegnes ved Perfectum«. Det falder ham aldrig ind at anvende den oprindelige modifikation, som lå i den græske aorist, til at forklare aoristens betydning i indikativ. »Istedenfor denne Betegnelse af en aldeles uvæsentlig Modification i Handlingens Opfatning har Sproget i Indicativ (her ved Hjælp af Augmentet) stemplet Aoristen til et afgjort og simpelt Præteritum (ligesom det hebraiske Futurum ved 1 conversivum bliver dertil)« (program 1857 p. 11 f.). Bortset fra indikativ, optativ og participium delvis, og infinitiv »i et enkelt Tilfælde uden andet Mærke end Forbindelsen selv« (cf. p. 59), har aorist ikke betydning af præteritum, men »er forbleven en blot Modification af Præsens«. Denne udvikling har filologerne »havt saa vanskeligt ved uhildet at opfatte i dens frie og uregelmæssige Bevægelse, at vi just derfor indtil den sidste Tid have savnet en rigtig og overskuelig Fremstilling af Læren om de græske Maaders Tider«. Det er klart, at Madvig her tænker på sin egen *Ordføiningslære*, i hvilken læren om tempora just er behandlet under hver enkelt modus.

Det er let for en eftertid at se manglerne ved Madvigs behandling af aorist, mangler, der først og fremmest bunder deri, at han reducerer den oprindelige aorist til en »Betegnelse af en aldeles uvæsentlig Modification i Handlingens Opfatning«, »en blot Modification af Præsens« (program 1857 p. 11-12). I en enkelt bemærkning viser han lidt større respekt for aoristen: »den især i Græsk i mange Verber tilstedeværende Dobbeltbetegnelse af samme Hovedforestilling under to Synspunkter efter Fremtrædelsen i Tiden« (program 1871 p. 19 note; her henvises til Georg Curtius: *Grundzüge der griechischen Etymologie*, 3. udg., 1869). Madvig anlægger en vurdering, der beror på hans overbevisning om, at det for sproget væsentlige ved en handling er dens placering på en tids-skala. Han røber dog sine vanskeligheder derved, at han ikke for græsk som for latinen opstiller et tempussystem; der mangler i den græske *Ordføiningslære* en paragraf, der svarer til den latinske *Sproglæres* § 333.

Men som en beskrivelse af den klassiske attiske sprogbrug er Madvigs værk fortrinligt. Det bringer som hans latinske grammatik en præcis fast-

sættelse af prosaens norm. Man kunde finde det ejendommeligt, at det nye i hans fremstilling vedrører fænomener som tidsbetydningen af optativ og infinitiv i aorist (cf. *Bemerkungen zur lateinischen Sprachlehre* 1843, p. 88). Det viser, hvor lidet gennemarbejdet græsk syntaks endnu var på hans tid. Som Goodwin siger i fortalen til 2. udg. af sin *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb* (1889 p. V): »It is hard to believe that so elementary a principle as that by which the aorist infinitive is past in *φησὶν ἐλθεῖν* and future in *βούλεται ἐλθεῖν* was never distinctly stated until 1847, when it appeared simultaneously in the *Greek Syntax* of Professor Madvig at Copenhagen and in the *Greek Grammar* of Professor Sophocles at Harvard University«.

Det er rigtigt, at der her er tale om elementære fænomener, ja, så elementære, at man ikke kan læse en side græsk uden at støde på dem. Derfor har de så stor betydning for tekstkritikken. Det er karakteristisk, at Madvig i fortalen til *Ordføiningslæren* taler om betydningen af at rense de overleverede tekster og om »det sikkrere diplomatiske Grundlag for de attiske Prosaisters Kritik (Xenophon destoværre for største Delen undtagen), der er vundet fremfor Alle ved Imm. Bekker, en Mand, hvis Text-behandling vidner om en saare fin Sprogkundskab og uden hvis Haandskriftsammenligninger og Udgaver af Thukydid, Platon og de attiske Talere (Andres Bidrag og senere Tillæg ufortalte) Fremstillingen af den græsk-attiske Ordføiningslære idelig og i stor Masse vilde finde sig bebyrdet med, hvad den naturligviis endda ikke er fri for, forfalsket Stof« (1. udg. p. X, cf. den tyske 1. udg. p. XVIII).

Madvig siger selv (program 1857, p. 41), at man længe havde savnet ikke blot en god, men overhovedet en hel græsk syntaks, for den sammenhængende bearbejdelse af græsk syntaks var næsten standset siden det sekstende århundrede og genoptoges først i det nittende. Jeg ved ikke, om Madvig har kendt de gamle græske grammatikker af Laskaris (1476), Gaza (1495), Manutius (1515) og så videre. Indtil G. Hermanns *De emendanda ratione Graecae grammaticae* (1801) var det overvejende form-læren, man dyrkede i de græske grammatikker, medens syntaktiske observationer snarest måtte søges i skrifter som Dawes' *Miscellanea critica* (1745). I dette værk finder man de såkaldte Canones Dawesiani formulerede, en grundsten for græsk syntaks. Når man før det nittende århundrede ikke gav sig nær så meget af med græsk syntaks som med latinsk, skyldes det ikke mindst, at det lærde sprog var latin, og at man ikke havde samme behov for praktisk beherskelse af græsk.

Her i landet brugte man, da universitetet restaureredes, Melanchthons

grammatik. Endnu i den grammatik, som S. N. J. Bloch udgav første gang i 1796, er formlæren dominerende. Syntaksen fylder i 4. udgave (1820) kun 35 af grammatikkens 210 sider. Den udgør kapitel IV, men i kapitel III: Formforandringer formedelst Begrebsforandringer, findes dog efter behandlingen af verberne indskudt et afsnit: Om de særegne Bemærkelser, som tilkjendegives ved Formendelserne (p. 148—162), hvad der viser, at Bloch prøver at skelne imellem betydningslære og sætningslære. Kapitel IV har som overskrift: Fremstilling af Syntaxens vigtigste Idiotismer, forsaavidt de ikke allerede af Latinen ere bekjendte. Den betragtningsmåde, som her kommer til udtryk, skyldes netop, at latinen, som ovenfor nævnt, var hovedsproget. Den berømteste fremstilling af græsk grammatik anlagde samme synspunkt, jeg tænker på François Vigers *De praecipuis Graecae dictionis idiotismis liber*, først udgivet i 1635, senere med tilføjelser af H. Hoogeveen (1735), J. K. Zeune (1777) og G. Hermann (1802). Hermanns Vigerus ser man citeret hyppigt i tidens filologiske litteratur.

Om det pseudofilosofiske syn på den græske grammatik, som kantianeren Gottfried Hermann anlagde, kan jeg nøjes med at henvise til Jacob Wackernagels *Vorlesungen über Syntax* (2. Aufl. I, 1926, p. 27—30) og min *Det latinske Perfektsystem* (1941).

Den første omfattende fremstilling af den græske syntaks finder man i August Matthiäs *Ausführliche griechische Grammatik* (Leipzig 1807). Matthiäs var elev af Heyne, havde studeret i Leiden og dedicerede sin græske grammatik til Wyttenbach. Han slutter sig til den lære om en i sproget gennemført analogi, der især for formlærens vedkommende var opstillet af Hemsterhuis og Valckenaer (p. XII). Således taler han med Valckenaer ikke om uregelmæssige verber, men om verba defectiva (§ 216, cf. p. XIV), og han bestræber sig på at vise, at alle det græske sprogs særegenheder alene har deres grund i dette sprog og må forklares ud derfra, uden at man for eksempel sammenligner med latin (p. XVI). Han polemiserer imod den lennepske »såkaldte analogi« og imod Trendelenburg (p. XVII—XX).¹⁷⁶

Om Madvig siger W. W. Goodwin i fortalen til sin *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb* (1860): »A new era was introduced by Madvig, who has earned the lasting gratitude of scholars by his efforts to restore Greek syntax to the dominion of common sense«.

En særlig omtale havde Madvigs metriske studier fortjent, men jeg nøjes med en henvisning til J. L. Ussings kyndige redegørelse i hans

---

mindetale over Madvig (Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1887). Madvig publicerede i et universitetsprogram 1867 første stykke af en *Kortfattet græsk Metrik eller Fremstilling af de græske Digteres Versebygning*. Desuden finder man i Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1841 et udtog af en afhandling *Om den antike (græsk-latinske) Metriks Grundbegreber*.

IV

KRITIKEREN MADVIG

1. *Blik på kritikens historie.*

Tekstkritik eksisterer, så snart der overhovedet er tale om litteratur. Enhver korrekturlæser øver tekstkritik. Men taget i denne meget vide forstand er det et temmelig uinteressant emne, som vel nærmest falder ind under psykologien, hvis det overhovedet er værd at gøre til genstand for studium. Der er visse psykologiske regler for, hvornår og hvordan en sætter gør fejl, eller en oplæser gør fejl, men de er uden enhver primær interesse¹⁷⁷. Tekstkritikken er nemlig en beskeden afdeling af filologien, et departement, som kun har sekundær interesse. Dens mål og dens midler kan kun fremstilles i forhold til dens emne. Anvendes den på en tilfældig og illitterær forretningsskrivelse af i går, er den uinteressant. Anvendes den på Platons dialoger, får den betydning fra sit emne, bliver ophøjet, ja, kan få en afgørende betydning. Tekstkritikken øvet på de kedsommelige litterære makværker, der også er overleveret fra antikken, er en kedsommelig affære. Og så har den dog en vis interesse; man kan aldrig vide, om den eller den enkelthed ikke i en eller anden forbindelse får betydning for det billede, enhver generation arbejder på at udforme.

Tekstkritik har i almindelighed større betydning, jo ældre de skrifter er, den befatter sig med. Det er ikke tilfældigt, at dens metode især er udviklet inden for den klassiske filologi. For at vende tilbage til det eksempel, jeg nævnte, en forretningsskrivelse fra i går, så er de problemer, der knytter sig til dens form, aldeles forsvindende i forhold til dem, der viser sig i forbindelse med et græsk skrift, der i mere end to tusinde år er blevet afskrevet, filologisk fortolket, gang på gang afskrevet, igen redigeret, behandlet ud fra forskellige filologiske kriterier. I dette sidste tilfælde vil der altid være tale om en overordentlig forfinet teknik for tekstbehandling.

Der er ved tekstkritikken en psykologisk mærkværdighed. Man kan nemlig rolig med August Böckh hævde, at af hundrede konjekturen, som kritikerne gør, er ikke fem sande^{177b}. Kun en ringe del af konjektu-

rerne i Madvigs *Adversaria critica* er utvivlsomme. I den systematiske del, der indleder værket, siger Madvig (p. 7), at han her kun vil anføre eksempler som er ganske sikre. Men de er vitterlig for størstedelen usikre, hvilket dog på ingen måde vil sige, at de er værdiløse.

Videre har tekstkritikken en mærkelig tendens til at blive en selvstændig kunst eller færdighed. Den er en filologisk gøgeunge. Madvig ydede som purung det helt fortræffelige, ja, geniale som tekstkritiker. Men jo ældre han blev, desto tvivlsommere blev hans konjekture. Jo mere han udarbejdede en bestemt, som han selv siger, næsten matematisk metode¹⁷⁸, jo mere virtuos han blev, desto ringere blev resultatet. Konjekturene blev flere og mere glimrende, men dårligere. Det samme gælder andre kendte filologer. Kritikken bliver en kunst, der dyrkes for sin egen skyld, en færdighed, der opøves til virtuositet, ikke til gunst for resultaterne.

Samtidig med, at de filologiske kritikere laver en mængde urigtige rettelser, viser det sig også, når der dukker ældre eller bedre tekstvidnesbyrd op end de hidtil kendte, at der i de antikke skrifter i deres recipe-rede form findes fejl, som ingen kritiker nogen sinde har opdaget.

Den kritik, jeg hidtil har omtalt, er konjekturalkritikken, den divinatoriske kritik, som i sin udartning hører under digtekunsten. Hvad der har bevirket, at vore klassikertekster i dag er renere og mere sikre end i ældre tid, er lige så meget og mere en anden kritik, nemlig den kritik, der bygger på undersøgelser af håndskrifternes slægtskabsforhold, og som man med et ord, der indførtes af J. S. Semler, kalder recensio¹⁷⁹. Den første klassiske filolog, der arbejdede med teksthistorie, var Karl Lachmann, men inden for bibelfilologien var denne metode allerede taget i brug i det syttende århundrede af Richard Simon¹⁸⁰.

Den periode af oldtidsstudiet som ligger forud for den, i hvilken den klassiske filologi blev til, er ikke mindst karakteriseret ved den divinatoriske kritik. Hvad man nu kalder klassisk filologi, hed dengang kritik, og en filolog kaldtes normalt en criticus. Oldtidsstudiet i denne dets kritiske fase fra slutningen af det sekstende og indtil slutningen af det attede århundrede blomstrede især i Holland og England.

Modreformationen gjorde et ordentligt indhug i de klassiske studier i de romanske lande, og studiet af græsk trådte i baggrunden. Frankrig indtog ellers i slutningen af det sekstende århundrede en alt dominerende stilling. Navnene på dets polyhistorer glimrer over alle andre: Lambin, Muret, Henri Estienne, Joseph Scaliger, Casaubon, Saumaise. Af dem søgte Scaliger i 1593 som huguenot tilflugt i Leiden, og i 1610, da Henri IV myrdedes, blev Casaubon drevet til England og modtog et præbende i

Canterbury. I 1631 blev Saumaise professor i Leiden. Lærdommen vandrede fra Frankrig til Holland og England.

Og dog, selv under disse omstændigheder blev der nok tilbage i Frankrig, der siden Ausonius havde været de klassiske studiers moderland. Man tænke blot på lærde som Gassendi, Du Cange, Tillemont, Mabillon, Montfaucon, Barthélemy. Men til et kritisk studium af antikken kom det bortset fra bibelkritikken ikke i Frankrig. Det skyldes vel blandt andet, at de franske har et mere naturligt forhold til den romerske oldtid end nogen anden nation; langt mere end italienerne er de romernes arvtagere. Man følte i Frankrig, at man videreførte den antikke litteratur, og man stillede det spørgsmål, om man ikke fortjente forrang fremfor de gamle. Deraf den omfattende litterære querelle des anciens et des modernes. Man drager sammenligninger; Perrault sætter biskoppen af Meaux mod Perikles, monsieur Balzac mod Cicero, monsieur Boileau mod Horats, monsieur Corneille og monsieur Molière imod de gamle dramatikere. For slet ikke at tale om, at Descartes og den hele moderne filosofi vendte opmærksomheden mod nutiden. Selvfølgelig bevarede man i Frankrig en latinsk tradition. Således gjorde jesuitterne i deres skoler meget ud af latinundervisning og opnåede at danne deres egen stil, ornamenteret og af en særlig skønsomhed, parfumeret, siger denne stils modstandere, og i hvert fald har den lidet med antikken at gøre¹⁸¹.

I Holland fastholdt man et helt andet latinsk præg over åndslivet. Samtidig med, at man i Leiden fortsatte den franske erudition og polymati, udviklede man som allerede nævnt en udpræget kritisk filologi. Det er ikke min agt at gennemgå den hollandske kritik i det syttende og det attende århundrede. Derimod vil jeg forsøge at give et anskueligt indtryk af den ved at plukke et par typiske værker frem.

Det første, jeg vil nævne, er Gerard Jan Vossius' *Aristarchus sive de arte grammatica* fra 1635. For at forstå denne *Aristarchus* må man gøre sig klart, at en stor del af det sproglige studium i hine tider simpelt hen bestod i at forvisse sig om, hvad der var rigtig latin. Medens den klassiske sprogbrug vel nu må siges at være næsten fuldstændig oplyst, diskuterede man dengang stadig, om det eller det var korrekt latin. Det er en meget omhyggelig og indtrængende diskussion, der foregår, og vi andre lever højt på dens resultater.

For at nævne et lille og ganske tilfældig valgt eksempel. Hvordan konstrueres *condonare*? Vossius indleder med en fin sondring. Visse verber, siger han, styrer eller regerer to akkusativer, for eksempel *præsta te virum*. In qualibus accusativi sunt rei ejusdem, ac alter alteri jungitur per regulam convenientiæ. Men der er andre tilfælde som for eksempel

oro te hanc rem. Her styres den anden akkusativ ikke af verbet, men af en underforstået præposition, der svarer til det græske κατά. Hos Afranius læser man i Vopiscus: *id aurum me condonat literis* for *quod ad id aurum attinet*. Og på samme måde siger Terentius i Phormio: *quid vis tibi? argentum, quod habes, condonamus te*. Dette sidste sted anføres af Donatus til at oplyse et sted i prologen til Terents' Eunuchus: *habeo alia multa, quæ nunc condonabitur*. Men Donat siger fejlagtigt, nisi libri fallunt, at *te* i det første sted er ablativ; *quæ* og *te* må være i samme kasus. Det er uberettiget, når Julius Scaliger i sin *Oratio adversus Erasmus* bebrejder Erasmus, at han læser *condonabitur*, skønt vulgata har *condonabuntur*. På den måde kommer versemålet nemlig til at halte. For nu slet ikke at tale om Donats store autoritet hos alle lærde, læser man også *condonabitur* i hin fortrinlige codex Bembinus, hvorom Angelo Poliziano siger, at det er den ældste af alle, han har set. Men med hensyn til det, Scaliger føjer til: at det latinske sprog fordærves ved den rettelse, Erasmus har foretaget, fordi det ikke er latin at sige *condonare aliquem argentum*, så burde det hellere have været usagt, ἄρρητον ἄμεινον, hvad de ovenfor anførte eksempler viser¹⁸².

Man finder i dette løsrevne eksempel demonstreret Vossius' metode, der også er tidsalderens metode. Man undersøger latinen grammatikalsk ud fra iagttagelse, empiri. Caspar Schoppe udgav i 1628 en *Grammatica philosophica Latina*, men han forfægtede i virkeligheden en positiv, ikke spekulativ sprogbeskrivelse, der byggede på det bekendte værk af F. Sanctius: *Minerva seu de causis linguae Latinae commentarius* (1587). Schoppe anfører Suetonius' beretning om, hvordan studiet af grammatik indførtes i Rom. Kong Attalos sendte omkring 168 f. Kr. filologen Krates som gesandt til Rom. Denne, især kendt som forkæmper for anomalien i sproget over for Aristarchos, der forfægtede analogien, faldt en dag i cloaca maxima og brækkede benet, og under sin rekonvalescens holdt han så forelæsninger. Hele den latinske grammatik har siden da, siger Schoppe meget smagfuldt, været en kloakgrammatik, der dukkede op af kloaken med den haltende lærer, og først ved Sanctius (Sanchez) og ham selv er den blevet renset¹⁸³.

Med *grammatica philosophica* mentes ikke noget i retning af senere tiders *grammaire générale* eller *grammaire raisonnée*, man arbejdede ganske simpelt med latinens kategorier. Grammatikken er ikke en *scientia*, som endnu Julius Scaliger hævdede, men kan defineres som *ars pure loquendi*, dens opgave er at udfinde den rene latinitet, og den er derfor uløselig forbundet med tekstkritikken¹⁸⁴.

Ligesom grammatikken dyrkedes også tekstkritikken som en kunst.

Man kom ikke til nogen metodisk håndskriftundersøgelse, men kritikken afhang af den enkeltes ingenium. Det er karakteristisk, at Vossius anfører et sted i Horats' *Oder* (II 13, 38):

quin et Prometheus et Pelopis parens
dulci laborum decipitur sono,

og kommenterer (p. 408 b): Ut est in plurimis Manuscriptis. Quomodo sententia erit, dulci sono carminum Alcæi levatur laborum sensu. Sed in aliis libris est *laborem*: nec mihi minus placet, uti nec Lambino. Anderledes var metoden ikke. Men så lærde, så gennemtrængte af latiniteten var disse gamle critici, at vi står i stor gæld til deres kritiske kunst.

I tilslutning til *Aristarchus* forfattede Vossius ni bøger *De vitiis sermonis et glossematis Latino-barbaris* (1645—85), dedicerede til Erik Oxenstierna, Axel Oxenstiernas søn. I dette værk fortsætter han sin renselse af latinen, nu ikke den klassiske, men den middelalderlige og senere. Han går ud fra meget fornuftige principper og er langt fra den overdrevne ciceronianisme. Således anerkender og forsvare han nye ord for nye begreber. Filosoofferne skal naturligvis beholde *substantia*, *accidens*, *ens*, *essentia* og lignende fagord. Men der er ingen grund til at sige *brachium seculare* (p. 404 a), når de gamle sagde *civilis magistratus*. Han tager ved sin gennemgang af ord hensyn til Svend Aggesen, som Stephanius i Sorø havde udgivet 1642 (for eksempel p. 315 b), og naturligvis også til Saxo. Fra den anonyme forfatter, Stephanius udgav sammen med Svend Aggesen, nævner han brugen af *genealogia* for *successio* (*genealogia regum Daniae*) (p. 325 a). Jeg nævner Vossius' værk, fordi det er et af de talrige eksempler på, at den gamle erudition har en stadig og aktuel interesse. Man kan ikke beskæftige sig med middelalderlig og humanistisk latin uden denne antibarbarus og lignende skrifter fra den lærde tid.

Hvor udbredt og anerkendt bestræbelsen på den pure latinitet var i det syttende århundrede, kan jeg belyse ved et enkelt eksempel. En af tidens dygtigste og skarpsindigste grammatikere og kritikere, og samtidig en arg calumniator, var den ovenfor nævnte tysker Caspar Schoppe. Hans *Grammatica philosophica* kom i en nyudgave i Leiden 1664, efter forfatterens død, med tilføjelser af den danske generalprokurør Peder Lauridsen Scavenius. Som talrige andre danske dengang havde Scavenius studeret i Leiden.

Vurderingen af kritikkens kunst var unægtelig anderledes i det syttende århundrede end nu. Professor Paul V. Rubow, der i nyere tid er den, der har skrevet den bedste bog om tekstkritik, *Den kritiske Kunst*

(1938), siger som indledning til dette værk: »Det er saa at sige Æstetikens Tjenestepige, hvis ikke særlig kønne Ansigtstræk her skal skildres. Men da det er en brav og tro Pige, kan hun nok taale at blive trukket frem for Dagens Lys«. Anderledes de gamle hollændere. Der findes et nydeligt digt til Schoppe, begyndende således:

Funere non uno Critice iam messe clientum
 Per inclutam Germaniam silebat:
 Et, nisi fata vetent demergi funere Divam,
 Jam spiritum fere ultimum trahebat.
Scioppius ecce Deam Criticos scribendo libellos
 Vitæ redonat atque sanitati¹⁸⁵.

Man talte virkelig om gudinden Critica, en underlig gudinde, som i hvert fald ikke passer rigtig i musernes kreds.

Det er intet under, at den omfattende kritiske virksomhed, som jeg har talt om, førte til bestræbelser på at nå frem til et slags kritikkers metodologi. Der var allerede i 1557 af italieneren Robortelli gjort et spædt forsøg med bogen *De arte sive ratione corrigendi antiquorum libros disputatio*. I 1597 fortsatte Schoppe disse bestræbelser med sin lille *De arte critica et præcipue de altera ejus parte emendatrice*. Jeg skal kun opholde mig ved den mere omfattende *Ars critica* af Jean Le Clerc (Clericus), professor i Amsterdam, der udkom hundrede år senere, i tre bind 1696—1700. Man får her en systematisk oversigt over, hvordan fejl opstår. Han siger først, at fejl skyldes skrivere, kritikere, falsknere samt beskadigelse af manuskripterne, og at de kan henføres dels til den dikterende, dels til den skrivende. Denne sidste distinktion fastholder han nu ikke rigtig. 1) Fejlene kan opstå ved, at den dikterende har svært ved at læse det manuskript, der skal reproducere; man kan for eksempel nemt forveksle *adjectis* og *abiectionis*. 2) Hvor let kan man ikke forveksle, af ukyndighed, *in* med *m*. 3) For det tredje nævner han de fejl, der kan opstå, når et ord står to gange i teksten med ringe afstand; så kan man springe det mellemliggende over, det, man kalder haplografi. 4) Den dikterende udtaler ikke tydeligt, så man kan forveksle to lyde, for eksempel *b* og *v*. 5) Glossemata glider fra marginen ind i teksten. 6) Skriveren er uopmærksom eller 7) hører galt. 8) Skriveren kender ikke den gamle ortografi. 9) Fejl kan opstå derved, at man i de gamle manuskripter ikke adskilte ordene. 10) Fejl kan opstå ved misforståelse af skilletegn og læsetegn. 11) For det ellevte har man ikke altid været tilstrækkelig kyndig i de abbreviaturer, der benyttes i manuskripterne. 12) Mange skrivere har i al almindelighed været aldeles ukyndige. 13) For det trettende har

den kritiske behandling af teksterne frembragt fejl. 14) For det fjortende er der de bevidste falsknerier. 15) Og endelig er der de fejl, der skyldes, at manuskripterne på grund af ælde har lidt skade¹⁸⁶.

Dernæst tager Le Clerc fat på reglerne for emendation. En forudsætning er kendskab til håndskrifterne og deres karakter; her finder man hjælp hos Mabillon og Montfaucon. 1) Dernæst den vigtigste af alle regler: hvis noget ændres, skal ændringen fremgå med nødvendighed af indholdsmæssige, grammatikalske eller stilistiske grunde. 2) Den krævede ændring skal være i overensstemmelse med sprogets ånd eller forfatterens stil. 3) Der skal så vidt muligt gøres rede for årsagen til, at der er opstået en fejl. 4) En ændring skal ligge så tæt som muligt op ad manuskripterens læsemåde. 5) De bedre manuskripter (*manuscripti codices non suspecti*) skal foretrækkes for de ringere. 6) Der skal tages hensyn til antikke citationer og oversættelser. 7) I apparatet kan alt anføres, men kun sikre læsemåder må få adgang til teksten. 8) *Conjecturæ omnes modeste proponuntor, sin minus, doctis ludibrium debento*, en gylden regel¹⁸⁷.

Alt dette er jo ikke så dårligt, men desværre anfører den udmærkede Le Clerc en mængde eksempler til forklaring af sine regler, eksempler, der tages fra hebraisk, græsk og latin, og de emendationer, der skyldes ham selv, er unægtelig meget ringe. Yderligere skete der det, at den arme mand kom i disput over Kanalen med en *criticus*, der brød sig fejl om regler, men var genial, der øvede kritik på god gammeldags vis som kunst, kort sagt med Richard Bentley.

Bentley, der levede fra 1662 til 1742, er et kapitel for sig, og jeg kan kun omtale ham alt for kort. Jeg kan ikke rigtig forklare Bentleys storhed, man må have læst ham for at fornemme, at han er den, der er kommet nærmest til kritikerens idé. Hvis jeg igen må citere professor Rubow i den før berømmede bog: Bentley gætter »som en dristig Spiller, knuser Vanskelighederne ved Næveslag«. Og om hans behandling af Milton: »Gud havde nu skabt Bentley til Konjekturalkritik, og saa rettede han, ogsaa naar hans mægtige Hjerne arbejdede uden Stof«. Under alle omstændigheder vakte han et vældigt røre i videnskaben. Jeg skal nu ikke gå ind på hans forhold til Le Clerc, der er af mindre interesse, men nævne hans berømteste værk: *A Dissertation upon the Epistles of Phalaris, Themistocles, Socrates, Euripides, and others; and the Fables of Æsop* (1697, 2. udgave 1699). Man lægge først mærke til, at det er skrevet på engelsk. Bentley var mere litterær end hollænderne, en mand af bred, moderne dannelse, berømt allerede ved sin forbindelse med Newton. Afhandlingen om Phalaris skyldes netop, at han tager stilling i den debat

om de gamle og de moderne, som jeg allerede har nævnt for Frankrigs vedkommende. Sir William Temple havde i sit *Essay upon the Ancient and Modern Learning* (1692) rost de såkaldte Phalaris' breve, og Bentley tager sig nu for at bevise, at brevene er uægte. Dette bevis er i og for sig ikke hovedsagen; allerede Leibniz havde som ung henkastet en bemærkning om, at brevene ikke kunde være ægte, da de var skrevet på attisk, og den gamle tyran i Akragas, fra det sjette århundrede før Kristus, formentlig måtte have skrevet på dorisk. Men Bentleys afhandling er en mesterlig demonstration af lærdom og historisk metode, alt i en glimrende polemisk form¹⁸⁸.

Bentley rystede konjekturen ud af ærmet. Hemsterhuis havde modtaget hjælp fra Bentley i sit arbejde med Pollux og takkede i flere breve, der gik tabt. Da omsider Mathias Anchersen overbragte Bentley et takkebrev fra Hemsterhuis, svarede den engelske Aristarch med, hvad hans biograf J. H. Monk kalder »one of the richest literary despatches ever consigned to the post-office«. Men i begyndelsen siger han, at Hemsterhuis ikke skal være ked af, at et takkebrev så sent når frem. Jeg plejer nemlig ikke, fortsætter han, at lægge så stor vægt på mine småforbedringer, at jeg venter en særlig tak. De dukker frem af sig selv, uden at jeg anstrenger mig, og det var meningsløst at forlange tak for noget, der koster mig så ringe besvær (*facile enim et quasi sponte mihi solent subnasci; et iniquum plane est, quod minimo mihi labore constet, id postulare magnae gratiae mihi apponi*)¹⁸⁹.

Bentley havde i England udmærkede efterfølgere, som Dawes og Porson, men han vandt også straks anerkendelse hos de bedste blandt hollænderne, bragte liv i den på dette tidspunkt hendøende hollandske kritik. En triade af kritikere opstår: Hemsterhuis, Valckenaer, Ruhnken. Med dem er kritikkens æra forbi, og samtidig er de et højdepunkt, også derved, at de på mesterlig vis øver kritik af græske tekster. Alle tre virkede de i Leiden; den sidste af dem, Ruhnken, som for øvrigt var født i Pommern, døde 1798. Ruhnken har skrevet en lovtale over sin lærer Hemsterhuis, *Elogium Hemsterhusii* (1768), og her portrætterer han ham som den ideale criticus, perfecti et omnibus numeris absoluti critici imago, ad vivum expressa. I dette skrift, der er et af de væsentlige dokumenter i filologiens historie, får man måske allerbedst en fornemmelse af, hvad hollænderne så i ars critica, og hvorfor de vurderede den så højt. I den almindelige opfattelse af kritikkens væsen når hollænderne ikke meget videre end allerede Vossius. Det er karakteristisk, at Ruhnken udgav Muret; det er stadig latiniteten og græciteten mere end oldtiden, der interesserer.

Men en ny videnskab står parat til at afløse den gamle kritik. Det er den klassiske filologi. Det værk, der markerer begyndelsen til denne epoke, F. A. Wolfs *Prolegomena ad Homerum* (1795), er dediceret til Ruhnken, og den store kritiske inspirator er Bentley.

2. Tekstkritik.

a. Cicero.

Da Madvig trådte frem, var der begyndt at komme nye synspunkter frem inden for den tekstkritiske behandling af de antikke forfattere. Medens man hidtil havde koncentreret sig om vurderingen af den enkelte læsemåde, ønskede man nu at se den i sammenhæng med overleveringen i det hele. Ud fra en undersøgelse af håndskrifterne vilde man skelne imellem, hvad der var primært, og hvad der var sekundært. Dette førte til opstilling af håndskriftgenealogier eller stemmata.

Programmet stilles op af F. A. Wolf i hans *Prolegomena ad Homerum* (1795). I dette værks første kapitel sættes den traditionelle kritiske tekstbehandling over for *recensio* (se ovenfor p. 89). Da man begyndte at trykke bøger, siger Wolf, benyttede man som regel kun nogle få manuskripter og tog i øvrigt sin tilflugt til konjektur, og denne tradition har holdt sig selv i de tilfælde, hvor man har fået rigeligt håndskriftmateriale. Få udgivere påtager sig det møjsommelige arbejde at undersøge samtlige håndskrifter og holde alle læsemåder sammen med vulgata. Som regel stopper man kun op, når meningen er uklar, eller der er en ganske åbenbar fejl. I så fald tyr man til varianter eller til et eller andet gammelt håndskrift, men de orakelsvar, man henter, får kun mening, hvis man undersøger kilderne i sammenhæng. Den metodiske recension er noget andet. Den går ikke ud på i flæng at korrigere fejl, men efterforsker overalt forfatterens egen hånd. Kritikerens samler alle hjælpemidler, ved hver eneste læsemåde, selv om den ikke er suspekt, rådspørger han vidnerne, og hvis de alle går ind for den, ændrer han den ikke uden de mest tungtvejende grunde. Selv når teksten stemmer overens med forfatterens stil og giver den bedste mening, afhænger godkendelsen af vidnernes anbefaling. Ikke sjældent sætter han, tvunget af vidnerne, mindre kønne læsemåder i stedet for smukke. Han fjerner plastre og afdækker således sårene. Kort sagt han helbreder ikke blot som en dårlig læge de åbenbare lidelser, men også de skjulte. Skønt der i høj grad stadig vil være brug for konjekture, er det vigtigste dog at undersøge kildernes beskaffenhed. Man må inddele disse vidner i klasser og familier, blive klar over hver enkelts betydning og vænne sig til ligesom at omgås dem og lytte til dem. Man må som en dommer i retten efterforske, hvad

hvert vidnesbyrd er værd, før man fælder sin dom. Lige så lidt som man i retten kan undvære akter, lige så lidt kan man øve kritik uden skriftlige vidnesbyrd. Det er rigtigt, at man langt må foretrække kritisk talent for håndskrifter, men det er af største betydning, at dette talent arbejder med så mange manuskripter som muligt og lader skøn og konjektur bestemme af dem. Ellers kan man kun tale om en vis *recognitio* (besigtelse), ikke om sand *recensio* (den mønstring, som de gamle censorer foretog).

Et klart udtryk finder disse bestræbelser også hos August Böckh i hans afhandling *Ueber die kritische Behandlung der Pindarischen Gedichte* (1820—22) p. 286 (i *Gesammelte kleine Schriften* V): »Jede Leseart ist ein geschichtlich Gegebenes; es kommt darauf an, aus der Masse dieser gegebenen kleinen Thatsachen ein Ganzes zu bilden, in welchem zugleich die Geschichte des Textes überhaupt und die Geschichte jeder einzelnen Stelle, wobei ein Bedenken statt finden könnte, enthalten sei. Da alle geschichtliche Ueberlieferung auf den Quellen beruht und nach deren Beschaffenheit beurtheilt werden muss, so ist die Würdigung der Quellen hierbei eine Hauptsache, um so mehr bei der Geschichte eines Textes, bei welcher die Quellen mit dem Stoffe, welchen sie überliefern, zum Theil eins sind: denn jeder Text einer Handschrift ist zugleich Quelle und zugleich als Text der Stoff der Ueberlieferung«. Cf. p. 365.

Et andet betydeligt værk er Lachmanns udgave af Propertius fra 1816. I fortalen til denne udgave nævner Lachmann, hvordan tidligere kritikere havde hentet tiltalende læsemåder snart fra et, snart fra et andet håndskrift uden at gøre sig klart, at disse læsemåder, uanset hvor gode de kunde synes at være, dog var af højst forskellig autoritet. I det fjortende og femtende århundrede lagde de italienske humanister et stort arbejde i at forbedre de klassiske forfattere, og den opgave, der bør løses, er altså at påvise, hvilke håndskrifter der indeholder gode og gamle læsemåder, og hvilke der indeholder interpolationer fra den humanistiske periode. Disse sidste håndskrifter er at ligne ved billige sardinere og kan ganske negligeres. Lachmann har udført det, som han siger, ikke vanskelige, men kedsommelige arbejde at undersøge, i hvilken af de to klasser de forskellige ham bekendte Properts-håndskrifter skulde anbringes. Og de italienske håndskrifter, som udgør det store flertal, har igen, som han siger, deres klasser og familier. Lachmanns metode fører til, at han efter undersøgelse af manuskriptoverleveringen konfererer et enkelt manuskript (det, han kalder N, Wolfenbüttel, Gudianus 224) og desuden benytter kollationer af nogle få andre gode manuskripter. Alle øvrige manuskripter kasseres.

Det er klart, at en sådan systematisk vurdering af håndskrifterne fører til et nyt syn på konjekturalkritikken. Lachmann hævder, at filologerne i deres emendationer som oftest mere har bestræbt sig på elegance end på at finde den sande læsemåde, den, der er bedst attesteret i overleveringen. De trykte udgaver vurderes derfor på samme måde som de interpolerede humanisthåndskrifter og kommer principielt ikke i betragtning ved tekstkonstitutionen.

Af særlig betydning er det, at Lachmann ligesom Bentley også giver sig af med den tekstkritiske behandling af Bibelen og dermed knytter en forbindelse til et område, på hvilket man metodisk var nået længere end inden for den profane filologi (cf. ovenfor p. 9 og p. 89). Men medens Bentleys planlagte udgave af Det nye Testamente aldrig blev til noget, udgav Lachmann Det nye Testaments græske tekst i 1831, og i 1842 og 1850 kom i to bind *Novum Testamentum Graece et Latine*. Lachmann forkaster aldeles *textus receptus* og fuldbyrder således en udvikling inden for den nytestamentlige tekstkritik¹⁹⁰.

Omkring 1800 begynder da oprydningen i den augiasstald som apparatet til de klassiske tekster endnu udgjorde, og den renselse af selve teksten, som var så nødvendig, blev foretaget for den ene forfatter efter den anden.

I begyndelsen af det nittende århundrede gjorde man mange håndskriftfund. For nu at holde sig til Cicero, som jo var emnet for Madvigs tidligste studier, fandt Angelo Mai, opdageren af Fronto, i det ambrosianske bibliotek blandt andet fragmenter af Ciceros taler *Pro Scauro*, *Pro Tullio* og *Pro Flacco*, udgivne af ham selv 1814, igen 1816 af en landsmand af Madvig A. W. Cramer tillige med Torkel Badens efterfølger som professor i Kiel K. Fr. Heinrich. B. G. Niebuhr opdagede i Rom en palimpsest med brudstykker af talerne *Pro Fonteio* og *Pro Rabirio* (udgivne af ham i Rom 1820). Niebuhr, der fandt Gaius' *Institutiones*, bidrog også til udgaven af de af Angelo Mai i en palimpsest i Vatikanet fundne rester af Ciceros *De re publica* (Rom 1822). Peyron fandt i Turin en palimpsest med blandt andet fragmenter af talerne *Pro Scauro*, *Pro Tullio* og *Pro Caecina* og udgav sit fund i 1824 (denne codex gik til grunde, da biblioteket i Turin hærgedes af brand i 1904). Mai udgav også fragmenter af *Verrinerne* efter en palimpsest i Vatikanet (*Classicorum auctorum e Vaticanis codd. editorum tomus II*, 1828).

Især fundet af det indtil da ukendte skrift *De re publica* vakte stor opsigt Europa over, og Giacomo Leopardi hyldede Mai i en hymne (1820):

Ancora è pio

Dunque all' Italia il cielo; anco si cura

Di noi qualche immortale¹⁹¹.

Allerede i fortalen til Madvigs magisterdisputats fra 1826, *Emendationes in Ciceronis libros de legibus et Academica* (*Emendationes in Ciceronis libros philosophicos I*) er man midt i den da aktuelle diskussion om tekstoverlevering og tekstkritik. Det hedder i fortalen, at konjektural-kritikerne møder uvilje, fordi der er leveret så meget letfærdigt arbejde på dette område. Nu er det imidlertid sikkert nok, at der er lang vej igen, før Ciceros skrifter, og især de filosofiske, er ført tilbage til deres ægte og oprindelige skikkelse. Hvad der er sket inden for kritikken og fortolkningen af disse filosofiske skrifter lige fra Gruter og Gebhard — »der begge var ganske uegnede til at udgive Cicero« — og indtil Heusingerne og F. A. Wolf er sørgeligt at tænke på. At det kun er en begyndelse, der nu er gjort, vil de fleste vistnok indrømme, men hvordan arbejdet videre skal gribes an, derom er der ikke enighed. Nogle vil nemlig i det store og hele forkaste konjekturalkritikken og venter sig alt af nye håndskrifter. Men det er for det første uretfærdigt over for alle dem, der ikke har lejlighed til at besøge italienske og franske biblioteker (et moment, som også Lachmann nævner, i fortalen til sin Propertius). Og desuden er der nu engang forskel på håndskrifter; selv om Madvig ikke ligefrem taler om billige sardiniere, nævner han dog de mange sene og slette håndskrifter, der drages frem alle vegne. Man må gøre et udvalg, men hvor gode håndskrifterne end er, vil det altid være nødvendigt med konjekture. Og ved hjælp af konjektur skal man søge ikke det mulige eller elegante, men, med udgangspunkt i en undersøgelse af, hvad der står i håndskrifterne, det, man med nogen sikkerhed kan anse for det sande og rette. Madvig citerer med tilslutning et ord af Matthiä, som går ud på, at intet er værre end at lede efter, hvad der kunde have stået, i stedet for, hvad der faktisk har stået¹⁹².

I 1824 havde professor ved gymnasiet i Ulm G. H. Moser tillige med sin lærer Fr. Creuzer, professor ved universitetet i Heidelberg, udgivet Ciceros *De legibus*. Creuzer var den kendte forfatter til det store værk *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (første gang 1810—12), hvori romantikkens symbolistiske opfattelse af religionen blev udførlig fremsat. Til udgaven af *De legibus*, som først og fremmest skyldes Moser, udnyttedes på ret ukritisk vis et stort håndskriftmateriale, deriblandt nogle kollationer fra Bibliotheca Fabriciana i en udgave af *De legibus* fra 1596 (cf. nedenfor p. 103). Creuzer nævner i fortalen, at han havde ledt efter nye manuskripter og fra København havde fået en afskrift af de omtalte kollationer, som biskop Münters søn, den senere provst og kgl. konfessionarius Balthasar Münter, havde taget for ham. Såvel Münter som Madvig mente, at kollationerne skyldtes Fabricius,

men senere indså Madvig, at de stammede fra en tidligere hånd; da han i 1836 udsendte programafhandlingen om *De legibus*, identificerede han den med Gudes.

Hverken i Creuzer og Mosers udgave af *De legibus* eller i den af J. A. Görenz besørgede (1809) var der gjort noget videre ud af at undersøge håndskrifternes slægtskabsforhold og værdi. Creuzer afviser i fortalen til sin og Mosers udgave ligefrem en sådan undersøgelse. Teksten er så slet overleveret, der skjuler sig i den så mange fejl, som er kommet ind på et tidligt stadium af overleveringen, siger han, at man ikke engang kan hele de værste af de fordærvede steder, med mindre et virkelig gammelt manuskript, for eksempel en palimpsest, skulde dukke op; man skal derfor ikke høre på dem, der råber op om håndskriftgenealogi og deri mener at kunne finde en hjælp; skulde man virkelig blandt vore håndskrifter kunne påvise, at et bestemt var det bedste inden for den ældste og bedste familie, vilde det ikke nytte synderligt. I sin index apparatus gør Moser den genealogiske iagttagelse, at de københavnske kollationer i høj grad stemmer overens med de læsemåder, som Vettori (Victorius) efter et gammelt manuskript skrev ud i marginen af sit eksemplar af Ascensius' udgave fra 1521.

Heller ikke Madvig gør forsøg på at skildre overleveringens historie. Hans bog har karakter af en række fortløbende emendationer til niogtredive steder i *De legibus* og syvogtredive i *Academica*. Hertil kommer længere digressioner. Således behandles side 19—53 det forhold, der er angivet i *Latinsk Ordføiningslære* (1895) § 438 a: »Undertiden forbindes to Sætninger saaledes som sideordnede, enten uden Conjunction eller sjældnere med autem eller vero, at Talens Mening ikke angaaer Indholdet af hver Sætning for sig, men Forbindelsen af begge Sætningers Indhold«. Det er den form for argumentation, man i retorikken kalder enthymem. Betydningen af *et quidem* forklares side 90—96, cf. *Latinsk Ordføiningslære* § 454 Anm. 2. Om urigtig ordadskillelse handles der side 131—139. Om urigtig sætningsadskillelse side 164—174.

Men han har dog en bestemt mening om, hvilke manuskripter der er bedst. Han nævner dem p. 5: cod. S. Victoris, cod. Turnebi, Hafniensis, codices Victorii, codices Graevii (samt tre Leidenses, af hvilke dog kun en enkelt læsemåde kendes). Københavnerhåndskriftet — som man benævnte kollationerne i Fabricius' samling — kalder han fortrinligt (p. 5), og det håndskrift, man kender fra Vettori's forannævnte kollationer (af Moser kaldt *copiae Victorianae secundae*, copp. Victt. b), anser han for det bedste af alle (p. 21, 73). Og der er meget, der tyder på, siger han p. 6, at de fleste senere håndskrifter af *De legibus* er skrevet af efter et og

samme eksemplar. *Academica* er bedre overleveret end *De legibus*, og Madvig taler her ikke om manuskripterne.

For at anføre et enkelt eksempel på Madvigs tekstbehandling skal jeg tage netop det sted, hvor de tre Leiden-håndskrifter kommer ind. Der står hos Moser (I 14): *Nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi juris expertes fuisse existimo; sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt; id autem incognitum est minus, quam in usu necessarium*. Det er et af de steder, siger Madvig, hvor de lærde hellere har villet dække og tilsløre vanskeligheden end fjerne den eller åbent indrømme den. Madvig gennemgår de forskellige forsøg, der er gjort, og viser, at de bedste manuskripter har *incogniti* for *incognitum*, samt enten udelader ordene *minus quam* uden at sætte noget andet i steden for eller erstatter dem med *detenui est*; man kan deraf slutte, at *minus quam* er en interpolation, og der skal i øvrigt læses: . . . *quoad ad populum praestare voluerunt; id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium*. Havde Madvig vidst, at den bedste overlevering giver *populo* for *populum*, havde han nok fulgt den. Oudendorp havde konjiceret *in cognitione tenue est*, og Madvig slutter sig altså til ham.

Hvor hurtigt Madvig arbejder kan ses af hans omtale af F. van Oudendorp, der var professor i Leiden 1740—61. Han ser hos Görenz, at Oudendorp i sin kommentar til Suetons *Nero* cap. 12 fra tre håndskrifter i Leiden anfører læsemåden *incogniti de tenui* for Ciceros *De legibus* I 14 tillige med en emendation: *in cognitione tenui*. Madvig kan derfor sige, at Oudendorp ikke har set hovedsagen (*summa rei*). Havde han slået efter, vilde han have opdaget, at Oudendorp retter som anført, dog at det pågældende sted ikke er kommentaren til *Nero* cap. 12, men derimod kommentaren til *Tiberius* cap. 11¹⁹³.

På samme måde er Madvigs domme ofte hastige. Det er for eksempel utvivlsomt rigtigt, når han i indledningen siger, at Gruter var ganske uegnet til at udgive Ciceros skrifter. Men det er noget summarisk blot at sige dette om så højt fortjent en filolog som Gruter. Måske kunde man kalde det lidt ungdommeligt, hvis det ikke var, fordi Madvig også i sine senere skrifter bevarede denne afvisende omtale af mange af sine forgængere og samtidige. Det er kun de helt store, der går ram forbi. Heindorf satte han i øvrigt særlig pris på¹⁹⁴.

Madvigs arbejde er især af almen tekstrensende karakter. Mosers udgave byder, som sædvanligt i tiden, på et omfattende apparat, hvori sideordnet anføres fortolkninger og tekstkritiske bemærkninger af de filologer, der har beskæftiget sig med teksten. Madvig derimod polemiserer stadig. Han er uinteressert i det prangende opbud af lærdom og søger

overalt sagens kerne. Han kender ikke til persons anseelse, går i rette med Gruter, Gebhard, Görenz, Moser, Creuzer, Schütz, Wytttenbach, og det er i og for sig forståeligt, at Moser ømmede sig i en anmeldelse i *Heidelbergische Jahrbücher* 1827. Madvig tog til genmæle i sit næste værk, Brevet til Orelli (1828), og skriver i sine *Livserindringer* (p. 113 noten), at Mosers angreb »havde en lidt komisk Anledning. Biskop Münster udbad sig et Exemplar af min Magisterdisputats for at sende det til en Ven i Tydskland, nemlig, som det viste sig, Creuzer i Heidelberg, der i Forening med en Discipel Moser havde besørget en Udgave af Ciceros Skrift *de legibus*, og han havde ikke undladt ved Oversendelsen, ganske vist uden nogen Forespørgsel hos mig, at tilføie, at den unge Forfatter paa det Ærbødigste ønskede sig anbefalet til Geheimehofraaden. Nu vilde Skjæbnen, at Creuzers og Mosers Arbeide af mig efter Fortjeneste var bedømt meget strengt, og, medens Creuzer bittert beklagede sig hos Münster, søgte Moser i en Anmeldelse Beskyttelse ved at tillægge mig Yttringer om andre Lærde, som jeg ikke havde brugt eller i fjerneste Maade tænkt paa at bruge«.

I *Livserindringer* fortæller Madvig (p. 86), at hans magisterdisputats til dels skyldtes harme »over det af Uvidenhed, Tankeløshed og Hovmod sammensatte Uvæsen, hvormed i de nærmest forudgaaende Aar en tydsk Philolog J. A. Goerenz havde vidst at imponere sine Landsmænd som Kritiker og Bearbejder af Ciceros philosophiske Arbeider«. Han fortæller videre, at »Fakultetet forlangte den hele Indledning, der indeholdt en fuldt retfærdig, men i Formen streng og aldeles tilintetgjørende Bedømmelse af Goerenz's Arbeider og flere ikke milde Domme om adskillige andre ældre og nyere Philologer udeladt, en Fordring, som jeg ogsaa selv nu maa anse for at have været saa meget mere berettiget, som ingen af Censorerne var istand til at paatage sig noget Ansvar paa dette Omraade, men hvorved Afhandlingen ikke destomindre tabte sit almindelige Grundlag og det, der skulde sammenbinde Rækken af enkelte Bemærkninger, Textrettelser og Forklaringer, tildels med temmelig omfattende Digressioner ogsaa til græsk Sprogbrug«.

Madvigs magisterdisputats blev vurderet efter fortjeneste af Orelli i fjerde bind af den store udgave af Ciceros skrifter (cf. nedenfor p. 110). Dette bind udkom i 1828, og til Orelli sendte Madvig samme år sit kritiske brev med tekstrettelser til de to sidste verrinske taler (*Ad virum celeberrimum Io. Casp. Orellium epistula critica de orationum Verrinarum libris II extremis emendandis*).

Det, der er sket i de to mellemliggende år, er, at Madvig har fattet inter-

esse for håndskriftundersøgelser. Han har åbenbart stadig beskæftiget sig med den københavnske del af Bibliotheca Fabriciana.

Disse bøger i universitetsbiblioteket stammer fra Marquard Gude (1635—89), råd i det kongelige danske regeringskancelli i Glückstadt, der ved sin død havde en af datidens berømteste samlinger af såvel manuskripter som trykte bøger. Forhandlinger om at erhverve dem til Det kongelige Bibliotek førte ikke til noget resultat. En væsentlig del af håndskrifterne købtes senere af Leibniz til det hertugelige bibliotek i Wolfenbüttel, medens J. A. Fabricius erhvervede flertallet af de trykte udgaver af græske og latinske klassikere med tilføjede kollationer. Fabricius døde i 1736, og i 1770 solgtes de kollationerede bøger af hans dattersøn til universitetsbiblioteket i København.

Den dag i dag må man have lov til at tænke med bitterhed på Christian V og Frederik IV, der ikke forhindrede, at det store kongelige bibliotek i København unddroges, hvad Werlauff kalder »en Skat, hvis Lige aldrig er, og vel aldrig vil blive det tilbuddt«. Leibniz skrev 4. oktober 1706 til professor Otto Sperling i København: *Mirror Regem vestrum Gudiana Msta e manibus dimississe. Thesaurum continent rei literariæ non spernendum, quemadmodum Tu omnium optime nosti, sed talia sæpe non satis innotescunt magnis principibus, adeoque nec pro merito æstimantur aut curantur*¹⁹⁵.

Imidlertid endte, som sagt, klassikerudgaverne med tilskrevne kollationer i universitetsbiblioteket, hvor de for størstedelen befinder sig den dag i dag. I katalogen bemærkede Madvig følgende titel: *Ciceronis Orationes vol. I a Jo. Mich. Bruto emendatum. 1576. Act. VI et VII in Verrem collata est cum optimo codice Bibl. Regiæ Paris. Omtalen af »et fortrinligt manuskript«* vakte, som han selv siger, hans interesse, han fik bogen i hænde og blev hurtigt klar over, at kollationerne var af stor betydning. Hvem der har foretaget dem, vides ikke; der står blot på siden før titelbladet: *Contuli duas postremas orationes in Verrem cum optimo ms. bib. regiæ, in quo magnus hiatus sub finem postremæ orationis fuit, mense Junio 16...*

I. G. Graevius, professor i Utrecht 1661—1703, nævner nu i fortalen til sin udgave af Ciceros taler (Amsterdam 1695—99), at han til *Verri-nerne* blandt andet har benyttet kollationer, som i sin tid er foretaget i Frankrig, og som han har fundet i Gudes bibliotek, samt kollationer, sendte ham fra Paris af Joh. de Witt, efter en meget gammel codex i det kongelige bibliotek i Paris. Graevius udtaler sig ikke helt præcist: *Praeter membranas has, excerpta codicis optimi, in quo Verrinae fuerunt, a*

Viro erudito in Gallia satis diligenter excussi, mihi praestitit bibliotheca Viri summi Marquardi Gudii, cujus memoria nunquam exolescet apud me, nec non alius codicis vetustissimi lectiones, qui servatur in bibliotheca Regis Christianissimi, in quo legebantur eadem Verrinae. Illas Lutetia mihi, cum illic ageret, misit Vir Illustris Joannes de Witt, quibus multum sum adjutus in illis expoliendis«. Hertil siger Madvig: In his præterquam quod videtur nonnihil in scribendo erratum, (primum enim ita scripsit, quasi utriusque cod. lectiones e bibliotheca Gudii habuisset, deinde alterius a Wittio missas), admiranda est viri optimi et propter animi candorem amabilemque modestiam magni faciendi negligentia, qui primum duorum hic codicum lectiones se habuisse scribat, in ipsa autem editione unius tantum auctoritate utatur, deinde Verrinas in iis fuisse dicat, quum ex editione apertissimum sit, nihil in regio certe (eum enim unum ibi commemorat,) fuisse præter IV. et V. librum. Madvigs forklaring er den, at Graevius negligerer de gudianske kollationer, fordi han har set, de to sæt kollationer er foretaget efter samme manuskript.

At det gamle manuskript i det kongelige bibliotek i Paris er codex regius Parisinus 7774 A, der stammer fra det niende århundrede, formodede allerede Zumpt i sin udgave af *Verrinerne* (Berlin 1831), og herom kan der næppe være tvivl. Man forstår John Bake, professor i Leiden 1815—57, når han i 1830 undrer sig over, at ingen endnu på det tidspunkt har undersøgt sagen på stedet, i Paris, in tam facili com-
meatu ¹⁹⁶.

For at fastslå, hvilken betydning codex regius har, udreder Madvig som den første forholdet imellem de forskellige håndskrifter, i hvilke de verrinske taler er overleveret. Disse håndskrifter, siger han (p. 7), kan inddeles i to familier, af hvilke man kunde kalde den ene den franske, fordi de vigtigste af de håndskrifter, den indbefatter, er fundet i Frankrig, medens den anden passende kunde kaldes den italienske eller vulgaris.

Karakteristisk for den første familie er, at ingen håndskrifter i den er fuldstændige. Nogle indeholder *Divinatio*, *Actio prima*, *Actio secunda* I 1—111 og IV—V, og disse er et Leiden-håndskrift (L), et håndskrift fra Wolfenbüttel (G₂), endvidere forskellige af Estienne og Lambin benyttede håndskrifter, som på grund af hine tiders skødesløse måde at kollationere på nu næppe kan identificeres med fuld sikkerhed, man benævner dem henholdsvis ς og λ . Andre indeholder kun IV og V, nemlig den af Graevius benyttede codex regius samt den, hvis læsemåder Madvig anfører i sit brev — hvis de to da er forskellige, siger han.

Fælles for alle disse håndskrifter er en lakune i V 162—171.

Til den franske familie hører fragmenterne i Erfurtensis fra begyndel-

sen af III og fra IV (det er senere påvist, at codex Erfurtensis for disse excerpters vedkommende er en kopi af Harleianus 2682 (H), der er den samme som den hos Madvig omtalte Hittorpianus).

Tre andre håndskrifter kun indeholdende II og III hører ligeledes herhen. Sammen med Erfurtensis går nemlig codex Metelli, konfereret af Gulielmus, der opkaldte den efter dens daværende ejer Jean Matal, og Gruter benyttede kollationerne i sin udgave. Sammen med Matals håndskrift går atter den codex, fra hvilken Lambin modtog kollationer fra F. Schmidt v. Düren, efter hvem den kaldes codex Fabricii, samt for det meste den højt berømte codex, som Pierre Nanning benyttede i sine *Scholia et castigationes ad Accusationis librum II et III* (1548); Nannings læsemåder findes igen hos Charles Estienne i hans udgave fra 1554. Efter III 19 hører man hos Gruter ikke mere om Matals codex, medens de to andre også har resten af bogen med, og Madvig fastslår derfor, at Gruters antagelse, at codex Metelli og codex Fabricii er den samme, må være forkert. Zumpt har dog nok ret, når han i sin udgave af *Verrinerne* (1831) formoder, at Gulielmus kun kollationerede codex Metelli til III 19, fordi han havde indset, den ikke afveg fra Fabricianus. Og indgående og omhyggelige undersøgelser, der er foretaget af William Peterson, viser, at de tre håndskrifter højst sandsynlig er eet og det samme, nemlig det, hvori nu kun en trediedel af II bog er bevaret, og som befinder sig i Lord Leicesters bibliotek på Holkham (C). Det er skrevet i det niende århundrede og hørte oprindeligt hjemme i benediktinerabbediet Cluny, i hvis katalog fra det tolvte århundrede det er omtalt. Da abbediet blev plyndret af huguenotterne i 1562, delte det formodentlig skæbne med bibliotekets øvrige bogskatte, hvis det da ikke allerede tidligere var kommet bort fra klosteret¹⁹⁷.

Til den ringere håndskriftgruppe henregnede Madvig en række sene manuskripter, der indeholder hele det verrinske korpus, og på hvilke alle de tidlige italienske udgaver bygger.

Madvig fremhæver den franske håndskriftfamilie af to grunde. For det første savner den de mange tilføjelser, som den anden gruppe indeholder. For det andet er det i al almindelighed sådan, at de italienske manuskripter, hvor de franske har de rette, men for afskriverne vanskelige forståelige, ofte har lette og ikke urimelige læsemåder, der dog er opstået ved konjunktur, men ofte også dårlige læsemåder, som går uden for stilen eller meningen (p. 9).

Med hensyn til afskriveres tilføjelser henviser Madvig (p. 22—23) til udtalelser herom af Orelli, Niebuhr, Wunder, Beier og Lachmann.

Og p. 25 opstiller han den regel, at hvad der er udeladt i den gode

håndskriftfamilie, og som rettelig kan undværes, her ikke er faldet ud ved et tilfælde, men derimod urigtigt er tilføjet i den ringere håndskrift-gruppe. Ud fra det kendskab til den gode overlevering, han har fået gennem kollationerne fra codex regius, som han identificerer med den af Lambin i IV og V benyttede vetus codex¹⁹⁸, gennemgår han en række steder, hvor der utvivlsomt er tale om additamenta (p. 26—49).

I et indskud behandles brugen af konjunktion mellem tre eller flere sideordnede ord¹⁹⁹.

Tilføjelser og interpolationer behandler Madvig også i den samme år som brevet til Orelli udgivne afhandling om Asconius: *De Q. Asconii Pediani et aliorum veterum interpretum in Ciceronis orationes commentariis disputatio critica* (brevet til Orelli er dateret den 13. juni, og afhandlingen om Asconius blev forsvaret for doktorgraden den 8. november). Han påviser her, ud fra Asconius-citater, hvordan ordlyden i Ciceros taler fra den ældste tid er blevet fordærvet på mange steder, fordi forklarende tilføjelser eller glosser ved afskriveres skødesløshed er krøbet ind i selve teksten (p. 98—103). I det endnu i 1828 udgivne *Appendix critica* til doktorafhandlingen tager han emnet op for de verrinske taler bortset fra IV og V, idet han her støtter sig til codex Leidensis samt til Estienne og Lambin. Samme art fejl omtales for *Cluentianas* vedkommende.

Efter omtalen af additamenta sammenfattes i brevet til Orelli de steder, hvor det ud fra codex regius kan vises, at der i vulgataens tekst er byttet om på ordene²⁰⁰. Særlig interessant er her påvisningen af en stilistisk ejendommelighed hos Cicero. Han omtaler, at der IV 141 i codex regius står *maximo clamore esse et convicio repudiatos*, ikke som hos Orelli *maximo esse clamore et convicio repudiatos*, og fortsætter (p. 54): notanda Ciceronis consuetudo, qua sæpe membra coniuncta, interposita una et altera voce ad sententiam complendam pertinente, distrahit; ita enim ex hac disiunctione res maior videtur bisque in ea oratio cum ictu quodam quasi moratur et tota sententia hac implicatione magis connectitur, partesque æqualiores fiunt. Han anfører dernæst en række parallelle eksempler²⁰¹.

Endelig gennemgår Madvig, uden systematisk orden, men følgende tekstens rækkefølge, de øvrige steder, på hvilke bog IV og V kan forbedres ud fra codex regius. Alt veloplagt og med sikker hånd.

Ind imellem får man en længere digression (p. 87—96). Han tager sit udgangspunkt i det sted IV 146, der hos Orelli lyder: *O rem ridiculam! o desertum hominem! o desperatum ac relictum a magistratu Siculo! Ne*

senatus consultum Siculi homines facere possent ne suum ius suis moribus, suis legibus obtinere possent, non amicus istius, non hospes, non denique aliquis Siculus, sed quaestor praetorem appellat. Som det står, må *magistratus* betyde »syrakusanernes embedsmænd«, hvad der er umuligt. Alt bliver klart, om man ændrer interpunktionen og læser ... *o desperatum ac relictum! A magistratu Siculo ... quaestor populi Romani praetorem appellat.* Ordene *populi Romani* er tilføjet efter *codex regius*, der i øvrigt udelader *o* foran *desperatum*. Når man betænker, siger han, hvor mange lærde der har arbejdet med Ciceros skrifter, er det næsten utroligt, så ofte sætningsdelingen er forkert. »Men her som ellers kan det øre, der er øvet i at opfatte Ciceros stil, ikke ud fra tillærte normer, men ved stadig læsning, som regel skønne, hvad der er rigtigt, eftersom det fornemmer, når der ikke er balance imellem en periodes forskellige led« (*sed hac in re, ut in ceteris, aures ad Ciceronis orationem percipiendam non eruditæ præceptis, sed legendo exercitatae, fere, quid rectum sit, indicant, quum partes sententiæ alias mancas et curtas esse sentiant, alias longius procurrare*)²⁰¹. Det er yndlingstemaet fra magisterafhandlingen, Madvig her genoptager. Han giver fra forskellige af Ciceros taler eksempler på fejl af denne art og viser, hvordan de bør rettes. Og han slutter digressionen med at bekende, hvilken fornøjelse han føler, hver gang han praktisk talt uden at ændre noget tror at kunne skaffe mening i et fordærvet sted og gengive en forvreden sætning dens oprindelige rytme. Han demonstrerer, hvordan man også andensteds i Ciceros retorisk udformede skrifter kan rette ud fra sætningsleddenes parallelisme. Han tager sit eksempel fra *Cael.* 54; ændrer opfattelse i 1833, *perspecta codicum ratione*²⁰².

Til slut skal jeg blot anføre et sted inden for den lakune, der som ovenfor nævnt findes i alle de franske manuskripter. Det er V 168, hvor man hos Orelli læser: *Etiamne id magnum fuit, Panormum literas mittere? asservasse hominem? custodiis Mamertinorum tuorum vinctum, clausum habuisse, dum Panormo Pretius veniret?* Madvig retter således, uden hjælp i noget manuskript: *Asservasses hominem; custodiis ... clausum habuisses, dum Panormo Pretius veniret: cognosceret hominem* etc. Rettelsen er bekræftet ved undersøgelse af de håndskrifter, der indeholder denne passage, og her er således en af de mange konjekturen fra Madvigs hånd, der lige så lidt som hans ændringer i interpunktionen anføres i moderne udgaver.

Til begge de to skrifter, Madvig først behandlede tekstkritisk, vendte han senere tilbage. Om *Verrinerne* skrev han igen i to universitetspro-

grammer fra 1832 og 1833, efter at Zumpts store kommenterede udgave i 1831 var udkommet. Om *De legibus* skrev han i et program fra 1836. Det vil være praktisk nu at omtale disse to afhandlinger.

Siden brevet til Orelli havde Angelo Mai fundet og i 1828 udgivet en palimpsest i Vatikanet, fra det tredje eller fjerde århundrede, som indeholder fragmenter af *Verrinerne*, og Zumpt så, at den var fader til den italienske håndskriftfamilie.

Zumpts vurdering af håndskrifterne falder i hovedsagen sammen med Madvigs. Det ser ud til, at Zumpt gennem sine indgående studier af de verrinske talers overleveringshistorie, som den kan følges i håndskrifter og trykte udgaver, var nået til ligesom Madvig at betragte de håndskrifter, Madvig kalder de franske, som dem, hvorpå teksten burde baseres. Han identificerede, som allerede nævnt, Metellianus og Fabricianus²⁰³. Han formodede, at D (Par. 7823) var det manuskript, ud fra hvilket Estienne forbedrede sin tekst²⁰⁴, ligesom han hævdede, at Madvigs codex regius var Parisiensis 7774 A²⁰⁵. Han så, at det af Ernesti benyttede Wolfenbüttel-håndskrift (G², 41 Weissenburgensium) stod D nær²⁰⁶. Han fandt og konfererede selv et andet håndskrift i Wolfenbüttel (G¹, 2652 Extrauagantium) og mente heri at se en nær slægtning til Lambins codices Memmiani²⁰⁷. Han fandt, at et florentinsk håndskrift, Lagomarsinianus 42 (O), for anden og tredje bogs vedkommende indeholdt den gode tradition, medens det i de øvrige bøger fulgte vulgata; en anden hånd havde dernæst rettet i II og III for at bringe også disse i overensstemmelse med vulgataen. Han forklarede dette forhold på overbevisende måde: Nimirum optimum illud exemplar Verrinarum, ex quo tamquam ex communi fonte omnes libri meliores fluxerunt, olim aut casu quodam, aut quia mediae orationes parum iucundae habebantur, discissum videtur esse, qua in ruptura cum perissent extrema libri I folia, factum est, ut postea primae tres cum extremis duabus, aut etiam hae duae solae, et rursus mediae illae separatim describerentur, hae quidem propter severitatem argumenti rarissime²⁰⁸.

Madvig mener i 1832, at de københavnske kollationer, han udgav i brevet til Orelli, ikke er med Parisinus 7774 A, som N. B. Krarup havde konfereret for ham, men lader det stå hen, om de skulde referere til et tvillingehåndskrift Parisinus 7775 (S) fra det trettende århundrede. I 1887 vender han, efter at sagen er oplyst af Halm, tilbage til Zumpts identifikation²⁰⁹.

W. Peterson taler i sin afhandling *The MSS. of the Verrines*²¹⁰ om Madvig og Parisinus 7775: »Madvig already had a pretty correct idea of the importance of this codex for Books IV. and V., and also of its relation

to the Regius. Speaking of R and S together he says (*Opuscula Academica*, p. 288, note): »nec mirum hos praeter ceteros etiam eiusdem familiae consentire ex uno proximo derivatos, non solum ex communi fonte distantiore nec per successionem«. What Madvig failed to note was that the earlier part of S is just as important as the later«. Det er usikkert, om Madvig overhovedet vidste, at S indeholdt Act. II lib. I 90—111; hos Zumpt tales der udtrykkelig (p. 904) om de to pariserhåndskrifter, der kun indeholder de to sidste taler, og der kan ikke menes andre end R og S. Det er Petersons fortjeneste at have gjort opmærksom på dette fragment og påvist, at D såvel i fragmentet som i IV og V er en omhyggelig afskrift af S og derfor, skønt den er skrevet så sent som i det femtende århundrede, har afgørende betydning for teksten i Divinatio, Actio I og Actio II lib. I indtil § 90. Alle de håndskrifter i den franske familie, som indeholder de samme afsnit som D, stammer ned fra enten S eller D, medens man i R og H har en særlig, men nær beslægtet tradition.

Så lidt som til S kunde Madvig have noget synderligt kendskab til D, af hvilket Zumpt kun havde fuldstændige kollationer til Divinatio²¹¹.

Derimod kritiserede Madvig Zumpt på det punkt, hvor han havde mulighed for det. Zumpt, der selv havde fremdraget G¹, giver dette håndskrift en alt for fremtrædende plads i de tre første bøger (Divinatio, Actio I, Actio II lib. I), skønt det ingenlunde er bedre end de andre manuskripter, han havde til sin rådighed, G² og L, samt for Divinatio's vedkommende D, og oven i købet sætter han i IV og V af og til sine to Wolfenbüttel-håndskrifter over codex regius. Det er ikke vanskeligt for Madvig at påvise, at G¹ byder på adskillige interpolationer og vilkårlige ændringer, hvorved det afviger fra den gode tradition. Han nævner eksempelvis, at det IV 114 har *vacasse* for *interisse*. Især opholder han sig ved et sted i Actio I 12, hvor der i D, G² og L står *Sicilia, quam iste per triennium ita vexavit ac perdidit ut . . .*, medens man i G¹ læser *vestavit, vexavit ac perdidit*. Han benytter lejligheden til i en digression (p. 271—275) at sammenfatte sine iagttagelser over forbindelsen af tre eller flere sideordnede ord og fastslår, at *vestavit* er en interpolation (cf. ovenfor p. 106).

På grundlag af den vatikanske palimpsest, som Zumpt, da han for sent havde fået Mais udgave af den i hænde, ikke havde nået at udnytte tilstrækkelig, viser Madvig endvidere, at Zumpt i højere grad skulde have taget hensyn til de antikke grammatikeres citater fra *Verrinerne*. Men desuden er det klart, eftersom allerede palimpsesten indeholder vitterlige interpolationer, at i meget gammel tid forklarende ord, tilføjede i marginen eller imellem linierne, er kommet ind i teksten, og på dette har Zumpt ikke været rigtig opmærksom (p. 277—281). Madvig nævner som et

evident eksempel på en sådan glosse ordet *Siculi Actio* I 53. En athetese som den, han foretager V 108, er da metodisk berettiget.

Madvig slutter med kritisk at gennemgå en lang række steder i *Verrinerne* i den rækkefølge, i hvilken de forekommer hos Cicero.

Hvor megen vægt Madvig lægger på sine tekstrettelser, kan man se af indledningen til afhandlingen, som han bruger til at bebrejde Zumpt, at han har undladt at tage hensyn til en del af bemærkningerne i brevet til Orelli og i afhandlingen om Asconius. Han ærgrer sig også over, at han har overladt til Zumpt at påvise en af de interpolationer, han i brevet til Orelli selv skulde have været opmærksom på²¹².

Fra *Verrinerne* vender jeg mig til *De legibus* (cf. ovenfor p. 108). To grunde tilskyndede i 1836 Madvig til igen at beskæftige sig med dette skrift. For det første vilde han gerne yde noget mere, end han havde gjort i den ti år ældre magisterdisputats, og for det andet vidste han, at professor Bake i Leiden forberedte en ny udgave af skriftet, og til den vilde han yde sit bidrag.

Fremskridtet hos Madvig består her igen deri, at han nøjere undersøger slægtskabet imellem håndskrifterne. De stammer alle, siger han, fra en enkelt codex, da de alle indeholder fælles fejl, og ud fra disse fejl kan man slutte, at denne codex har været meget dårlig. Derfor må tekstbehandlingen her være noget friere, end hvis man havde med gamle gode manuskripter at gøre, og man kan ikke altid palæografisk gøre rede for de opståede fejl. Men dog må enhver emendatio tage sit udgangspunkt i en undersøgelse af, hvad der har stået i det håndskrift, hvortil de nu bevarede går tilbage.

De to bedste håndskrifter af dem, man kender, er Hauniensis og det, Moser kalder copiae Victorianae b. I den siden Madvigs magisterdisputats udkomne udgave ved Orelli, i Ciceros samlede skrifter IV 1 (1828), tillægges der disse håndskrifter mindre vægt, fordi Orelli mener, at der i begge tilfælde er tale om læsemåder udskrevne fra forskellige håndskrifter. Madvig nævnte i brevet til Orelli (p. 4 note), at kun i to tilfælde er blandt de københavnske kollationer, med en anden skrift end det øvrige, anført en konjektur, og at Münter og han selv burde have gjort opmærksom på dette. Yderligere, siger Madvig, står der i den bog i Fabricius' samling, hvor kollationerne er tilskrevet: Contuli cum MS. codice vetustissimo Is. Vossii, og han udtaler en formodning om, at det manuskript der er konfereret, er en af de Leidenses, Oudendorp nævner ved I 14. At Madvig havde ret i denne formodning, viste sig, da Bakes udgave kom i 1842. Bake havde konfereret de tre Leiden-håndskrifter og påviste, at Hauniensis var en kollation af codex Vossianus 84 fra det ellefte århun-

drede. Med hensyn til Vettori's kollationer har hverken Moser eller Orelli været klar over, at der er en forskel på de to sæt, idet kun det sidste (copiae Victorianae b) består i kollationer af et enkelt manuskript. Dette er, siger Madvig, meget ligt Hauniensis.

Resultatet af Madvigs oprydning blandt manuskripterne er tydeligt. Medens Orelli i 1828 i sit apparat anfører læsemåder fra femten tidligere udgaver, bygger Vahlens fra 1871 simpelt hen på de to Leiden-håndskrifter Vossianus 84 og Vossianus 86 og en med dem beslægtet Heinsianus, og hele det øvrige materiale betragtes som sekundært. Om dette så er et endeligt resultat, kan man ikke vide med sikkerhed.

At de to nævnte håndskrifter er dem, man må bygge på, viser Madvig ved nogle eksempler. For det første det omtalte sted I 14. Dernæst II 19, hvor man hos Moser og Orelli læser: *Separatim nemo habessit deos, neve novos, sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto. Constructa a patribus delubra in urbibus habento*. Paolo Manucci havde rigtig rettet *sive* til *neve*. Men i de to gode håndskrifter står der: *privatim colunto quos rite a patribus delubra habento*. Dette viser, at der i det håndskrift, hvorfra vore stammer, er faldet et eller flere ord ud. En afskriver har da ladet den første sætning slutte med *colunto* og forandret *quos rite* til *constructa*, hvorved en syntaktisk sammenhæng er bevaret, selv om meningen er forvansket. Man må sammenligne med den fortolkning af loven der gives i II 26: *Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi patres. Delubra esse in urbibus censeo, nec sequor Magos Persarum, quibus auctoribus Xerses inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera quorumque hic mundus omnis templum esset et domus*. Konstruktionen har da hos Cicero været denne: *Separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas, nisi publice adscitos. Privatim colunto, quos rite a patribus* (cultos acceperint). *Delubra habento*. Det i parentes anførte giver kun meningen, ikke ordlyden. Ordene *in urbibus* er en tilføjelse i gamle trykte udgaver.

Madvig anfører endnu nogle beviser for sin tesis, og efter at han således rask og klart har gjort rede for overleveringen, gennemgår han som i magisterdisputatsen en lang række tekststeder. Af dem skal jeg nøjes med at anføre et enkelt, som er behandlet både her og i disputatsen, nemlig I 46.

Det er en passage i Ciceros forsvar for naturretten, som lyder således i John Davis' udgave (1727): *Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua sponte, non aliena judicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua*

natura probatur. Nos ingenia juvenum non item ad ingenia: natura virtutes et vitia, quae existunt ab ingeniis, judicabuntur? An ea non aliter? honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? Efter at have afvist Görenz's emendation, som følges af Moser, siger Madvig i magisterdisputatsen, at meningen må være denne: det gode bedømmes ud fra sig selv, fra sin natur, ikke ud fra nyttehensyn eller andet uvedkommende, hvad man forstår, hvis man sammenligner med sindelag, som jo vurderes på samme vis. Og argumentationen er formet således, at man forbinder to påstande, hvoraf det er nødvendigt at acceptere den ene, hvorfor man slutter, at også den anden er rigtig. Det er derefter klart, både når man ser på håndskrifterne og på meningen, at man i den sætning, der begynder med *nos ingenia*, savner ordet *natura*, hvorom hele argumentationen drejer sig, og at til dette ord henviser *non item*. Og ingen kan undgå at se, at der i det overleverede er gentagelser, især at *ingenia natura* er skrevet to gange, enten ved en fejltagelse eller for at forklare *item*; med rette har Schütz altså strøget disse ord. Dernæst må man undre sig over, at ingen har taget anstød af, at ordet *iuvenes*, unge mennesker, forekommer. For det første gælder denne vurdering af sindelag, der her er tale om, ikke blot unge mennesker, men enhver. Dernæst sluttes der ud fra en bedømmelse af sindelag, ikke af unge menneskers sindelag. Endelig er der forud, som naturligt er, talt i almindelighed om den kloge, den karakterfaste. Det drejer sig om menneskers medfødte anlæg, det, ud fra hvilket en person kan kaldes forstandig eller uforstandig, tapper eller fejsk, af naturen, ikke på grund af en eller anden ydre ting. Hertil kommer, at pronominet, konstruktionen, selve argumentationens karakter viser, at verbet *iudicare* har stået også i den første del af sætningen. Det er i sig selv sikkert, og man finder en bekræftelse i håndskrifternes uoverensstemmelse. Thi i stedet for *iudicabuntur* læses der i nogle *iudicamus*, trukket herhen fra det foregående — havde det været en vilkårlig rettelse, havde der nok snarere stået *iudicabimus*. Og en lærd²¹³ påstår i *Miscellaneae Observationes* III 1 p. 225, at dette *iudicamus* står i tre håndskrifter; skulde disse tre håndskrifter være dem, Oudendorp har omtalt (cf. ovenfor p. 101), må der tillægges dem stor autoritet. Tilbage står, at man har både *non item* og *aliter* foran *iudicabuntur* og altså må vælge. Her er det usandsynligt, at *non item*, især når det som her står i stedet for *nonne*, kan være indføjet af en afskriver, og hvad mere er, *aliter* mangler i flere codices, således tilsyneladende i *copiae Victorianae* b. Der er da ingen betænkelighed ved at stryge det, især da den samme partikel bruges kort efter. Altså er den rette læsemåde: *nos ingenia iudicamus natura: non item vitia et virtutes, quae existunt*

ab ingeniis, iudicabuntur? an ea non aliter: honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? (Da vi bedømmer karakter ud fra naturen, mon så ikke dyder og laster, som udgår fra karakteren, må bedømmes på samme måde? Og hvis disse ikke bedømmes anderledes (end ud fra naturen), mon det så ikke vil være nødvendigt på samme måde at henføre det gode og det slette til naturen?). Argumentationens form behandler Madvig så i den ovenfor p. 100 nævnte digression.

I 1836 vender Madvig tilbage til dette sted. Slutningen, siger han, har han behandlet rigtigt. Men i den første del tager han nu mere hensyn til manuskripterne. Han har, siger han, optaget læsemåden *iudicamus* på nogle ukendte manuskripters usikre autoritet. Han har slettet *aliter* foran *iudicabuntur* imod de bedste manuskripters vidnesbyrd; det fremgår i virkeligheden ikke af Mosers apparat, at ordet skulde mangle i *copiae Victorianae* b. Og han har i stedet for et spørgsmål sat et affirmativt udsagn (*nos ... iudicamus*). Vanskelighederne kommer af, kan han nu se, at der her som andre steder i skriftet er en lakune. Der står i Hauliensesis ... *probavit*. *Nos ingenia iuvenum non item at ingenuo natura virtutes et vitia quae existunt ab ingeniis aliter iudicabuntur ...* Her har man for det første et spørgsmål: *an ingenia natura, virtutes et vitia, quae existunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur?* Dernæst ser det ud til, at der er gået en sætningsforbindelse af samme art forud, men at kun dens anden del er bevaret: ... *ingenia iuvenum non item?* Det første led er faldet ud, og derved er der bragt forstyrrelse i de nærmest følgende ord: *nos* er urigtigt, og i stedet for *probabitur*, som den første sætning kræver, står i alle håndskrifter enten *probavit* eller *probabit*. Man bør altså, når man tager i betragtning, at der i det foregående siges: *nec arboris nec equi virtus in opinione sita est, sed in natura*, læse således: *itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura* (iudicabitur. An arboris aut eulei ingenium natura) *probabimus, ingenia iuvenum non item?* Madvig mener således, at *probabitnos* er forskrevet for *probabimus*.

Der er næppe tvivl om, at Madvig rigtigt har forklaret argumentationen, og at han har afsløret en lakune. Derimod kan det i følge sagens natur ikke siges, om han har fundet den rette ordlyd af det, der mangler. Det er mærkeligt at se, hvordan filologer i tidens løb vidtløftigt og med et stort opbud af lærdom har udbredt sig om dette sted. Hos Madvig bliver alting klart; ceteros Madvigii praeclarum ingenium antecessit, som Vahlen siger i fortalen til sin udgave, hvor han taler om Madvigs arbejde med *De legibus*.

Da programafhandlingen om *De legibus* fra 1836 i 1842 blev genoptrykt i *Opuscula academica*, skrev Madvig i fortalen til denne samling,

at han næsten var glad over, at Bakes udgave (også fra 1842) ikke var kommet før trykningen. Han kan nemlig ikke nægte, at han savner kritisk metode hos den lærde hollænder, og han slutter: *Non libenter hæc dico; sed criticæ non supersticiosæ causam mihi agendam sumpsî; nihil possum pati adiungi ei causæ, in quo libertas vel minimum ad licentiam inclinare videatur.*

Madvigs første tekstudgave af Cicero var de tolv taler, han publicerede i 1830. Han havde i Maanedsskrift for Litteratur 1829 anmeldt S. N. J. Blochs nyeste udgave af Ciceros udvalgte taler (1828). I *Livserindringer* siger Madvig (p. 115), at den derved opståede kontrovers kun havde »en vis Betydning, forsaavidt den betegnede Modsætningen imellem den strengere videnskabelige Form, som jeg søgte at gjøre gjældende paa det philologiske Omraade, og den ældre slappere Tradition«. Han har i sin egen udgave villet demonstrere, hvordan arbejdet burde gøres.

Madvig lægger Orellis tekst til grund, men afviger dog derfra, som han selv siger i forordet, på mere end seks hundrede steder. Han udnytter Orellis og andres kritiske apparater. Håndskrifter nævner han sjældent med undtagelse af eet, den codex Erfurtensis, hvorfra Ed. Wunder i 1827 havde udgivet kollationer; dette fremragende håndskrift var nemlig omtrent det eneste, der var omhyggelig konfereret. Som kontrol benytter Madvig et håndskrift i det kongelige bibliotek fra det femtende århundrede (Gl. kgl. S. 2002 4°), samt to af de ældste udgaver af talerne, fra 1472 og 1480.

Madvig byggede sin tekstudgave på en undersøgelse af overleveringen ud fra de hjælpemidler, der stod til rådighed. Han nævner med skyldig respekt, at Garatoni og Orelli havde påbegyndt en undersøgelse af håndskrifternes kvalitet, men at det største fremskridt var sket ved Wunders kollation af Erfurt-manuskriptet. I sin indledning til udgaven gennemgår Madvig en række steder i talen *Pro Roscio*; den er, som han siger, kun overleveret i nyere håndskrifter, der stammer fra en fælles dårlig kilde, og hvoraf ingen er nøjagtig konfereret, og derfor er der rigt spillerum for konjektur. I hvor høj grad Madvig har bidraget til tekstens korrekthed, ser man ved at kaste et blik i apparatet til Clarks udgave fra 1905, skønt hans emendationer naturligvis ikke er anført i de tilfælde, i hvilke de er gjort overflødige ved senere håndskriftundersøgelser. For eksempel læser man hos Orelli i 8: *spoliis Sexti Roscii*, i codex w finder man Madvigs konjektur *spoliis ex* bekræftet. Jeg skal blot nævnte endnu en enkelt glimrende rettelse. I 118 har håndskrifterne: *num aut ille lanista omnino iam a gladiatore cessisse aut ...?* Madvig læser: *a gladio recessisse* og forklarer, at heraf opstod *gladiore cessisse* og dernæst *gladiore cessisse*.

Som et eksempel på en tale, der er overleveret i gode manuskripter, nævner Madvig modsætningsvis *De imperio Cn. Pompei*; her er der praktisk talt ikke brug for konjektur, men teksten må gås omhyggelig efter ved hjælp af den nye kollation af Erfurt-manuskriptet. Emendationerne i de øvrige taler gennemgår Madvig i et i 1831 udgivet program *De emendatione locorum aliquot orationum Ciceronianarum*. I 1834 udgiver han en ny afhandling om de samme taler: *De locis aliquot selectarum Ciceronis orationum disputatio altera* (kun publiceret i *Opuscula academica*); heri behandler han, som han siger, en del steder, han har rettet ved at støtte sig til håndskrifterne eller de ældste udgaver. Han har her fået et betydelig større håndskriftmateriale til rådighed, idet J. B. Steinmetz i 1832 havde publiceret de samme taler, undtagen de philippiske, med benyttelse af et stort antal nye manuskripter. I fortalen til anden udgave af Cicero-talerne (1841) vender Madvig sig først og fremmest imod dem, der med ihærdighed følger manuskripterne selv på steder, hvor overleveringen vitterlig er forkert. I fortalen til fjerde udgave (1858) tager han stilling til den udgave af Ciceros taler, som Baiter og Halm havde udsendt 1854—56 (*Ciceronis Opera ex recensione Io. Casp. Orellii, editio altera emendatio*, vol. II). Han kritiserer, at selv Halm i visse tilfælde har fulgt håndskrifternes læsemåder for nøje²¹⁴.

Det er ikke underligt, at Madvig, hvor fortrinlige resultater han end opnåede, ikke var ganske tilfredsstillet ved dette udgiverarbejde, men følte lyst til at lave en Cicero-udgave på basis af nyt håndskriftmateriale. I sin afhandling om Zumpts udgave af *Verrinerne* siger han p. 263, at hans interesser og studier ikke lader ham beskæftige sig med udgiverarbejde, og at han desuden er afskåret fra håndskrifter (*externum eius rei instrumentum*); i øvrigt anser han det for ganske forkasteligt, at filologerne foranstalter så mange udgaver, der hver for sig ikke byder på meget nyt. Det har utvivlsomt ærgret ham, at man ikke i København havde håndskrifter, der lod sig benytte. I året 1829 overlod filologen N. B. Krarup ham sine kollationer fra Paris af fem taler i et udmærket håndskrift fra det niende århundrede, *codex Parisinus 7794*. De taler, hvis tekst Krarup havde konfereret, var *Pro Sestio*, *In Vatinius*, *De provinciis consularibus*, *Pro Balbo* og *Pro Caelio*. Imidlertid udgav Orelli i 1832 talerne *Pro Caelio* og *Pro Sestio* og i 1833 *De provinciis consularibus* og benyttede til *Caeliana* netop det samme pariser-håndskrift (P), som Krarup havde konfereret, samt til alle tre taler blandt andet et håndskrift i Bern, *codex Bernensis 136 (B)*, der tydeligvis stod pariserhåndskriftet nær; Halm påviste senere, at det er skrevet af efter pariserhåndskriftet. Madvig gjorde da det, at han i en række programmer behand-

lede de fem taler: *De emendatione aliquot locorum orationis Tullianæ pro M. Cælio disputatio* (to programmer, 1833), *De emendandis Ciceronis orationibus pro P. Sestio et in P. Vatinius disputatio* (tre programmer, 1833 og 1834), *De emendandis Ciceronis orationibus de provinciis consularibus et pro Balbo disputatio* (to programmer, 1834 og 1835).

Madvig søger, hvad Orelli havde forsømt, at lægge et solidt grundlag ved at undersøge håndskrifternes slægtskabsforhold. Når dette er forklaret, siger han, kan en stor del af processen gennemføres så at sige dokumentarisk og ud fra om ikke matematisk, så historisk ræsonnement (*est autem tota hæc res ita comparata, ut, explicata ea, de qua dixi, codicum cognatione magna pars causæ quasi tabulis consignatis et rationibus, si non mathematicis, at historicis peragi possit, sublatisque erroribus inanibusque suspicionibus certior ad veritatem inveniendam cursus teneri*, p. 334).

For sig selv står de lemmata, der findes hos den af A. Mai fundne og i 1828 publicerede Scholiasta Bobiensis. De udmærker sig både ved ælded og kvalitet og bekræfter for øvrigt en række konjekturen gjorde uden kendskab til disse scholier, således også en af Madvigs, *Sestiana* 30: *socii et Latini* i stedet for håndskrifternes *societati* eller *socii atini* eller *socii reatini*, se afhandlingen *De iure et condicione coloniarum populi Romani quæstio historica*, 1832, p. 221 i *Opuscula academica*. Men Madvig gør med rette opmærksom på, at i sådanne lemmata, der blot anføres, for at en kommentar kan knyttes til dem, kan det ske, at teksten forkortes, eller at der indskydes et supplerende ord fra sammenhængen.

For de øvrige håndskrifter vedkommende opstiller Madvig et stemma, idet han deler dem op i tre grupper, der har deres udspring henholdsvis i hans eget pariserhåndskrift, Orellis bernerhåndskrift og Gulielmus' og Gruters codex S. Victoris; der er grund til at tro, at denne sidste codex kan identificeres med Parisinus Latinus 14749 fra det femtende århundrede (Σ), og at også Lambin har benyttet den ²¹⁵.

Desværre har Madvigs indgående undersøgelse af håndskrifternes indbyrdes forhold nu for størstedelen kun metodisk interesse, først og fremmest fordi Krarups kollationer viste sig at være meget mangelfulde. Det blev påvist af Halm, og i anden udgave af *Opuscula academica* (1887) måtte Madvig derfor nøjes med et kort modificerende sammendrag af sin tidligere behandling, ligesom han udelod Krarups i første udgave anførte kollationer til *Sestiana* og *Vatiniana* ²¹⁶.

Madvig har klart set, at Parisinus 7794 og Bernensis 136 var de bedste håndskrifter. Man finder i dem tydeligt gengivne fejl fra deres forlæg, uden at disse fejl er forsøgt rettet; således læser man i *Sest.* 37: *a isti*

neterque for *abstinenterque*. Og det kan påvises, hvordan andre håndskrifers læsemåder er opstået af fejl i disse. Man læser for eksempel i P i *Sest.* 104: *malexatur*, rettet af en anden hånd til *male vexatur*, hvilken sidste læsemåde går igen i B og Σ (= cod. S. Victoris), medens Gemblacensis (G, fra abbediet Gembloux) har *male laxatur*. Madvig siger (p. 376), at man kan rette med næsten matematisk sikkerhed; der må nemlig i *otium malexatur* gemme sig et deponent verbum efter første konjugation i præsens indikativ; ved at ombytte to bogstaver og tilføje eet når man til *amplexatur*, der giver den allerbedste mening, cf. *Mur.* 83: *ad amplexandum otium*²¹⁷.

Vildledt af såvel Krarups som Orellis fejl og udeladelser antog Madvig, som sagt, at B repræsenterede en særlig tradition ved siden af P, men i anden udgave slutter han sig naturligvis ganske til Halms påvisning af, at B er skrevet af efter P (p. 338).

I en tredje gruppe sætter Madvig de manuskripter, som Gulielmus og Gruter anvendte: Σ , G, Gruters Palatinus IX (vistnok Pal. 1525) samt Erfurtensis, i hvilken *Sestiana* dog ikke findes. Hans oplysninger om disse håndskrifter er (bortset fra Erfurtensis) ganske utilstrækkelige, hvad der blev særlig klart, efter at Baiter havde konfereret Gemblacensis. Men det viste sig da, hvad Madvig gjorde opmærksom på i anden udgave af *Opuscula academica*, at hans beskrivelse af en særskilt gruppe i hvert fald havde gyldighed for G. For dette håndskrifts vedkommende har Madvig påvist en særlig tradition, hvor nær det end i det store og hele står P og Σ . Blandt hans beviser kan nævnes, at G i *Sest.* 10 læser *puerilis* i steden for *virilis*, hvilket sidste man finder i P, B og Σ ; G's læsemåde bekræftes af palimpsesten og kræves i øvrigt af meningen. Videre finder man i 41 *defuturum*, i 58 *huius imperii Mithridatem*, i 103 *nitebantur*, medens disse ord er udeladt i P, B og Σ . Madvig siger i anden udgave af *Opuscula academica*, at G stammer fra et håndskrift, der ligefrem har været en tvilling til P, medens Clark og Peterson hælder til den anskuelse, at G eller dens forlæg skønt afskrevet efter P har været sammenholdt med et eller andet nu tabt håndskrift, som har indeholdt afvigende læsemåder. Nær Gemblacensis står, som Madvig så, Erfurtensis²¹⁸.

Der er ingen grund til at gå nærmere ind på Madvigs gennemgang af de sene manuskripter. Hans oplysninger om de forskellige manuskripter var mangelfulde, men han så, at der kunde hentes gode læsemåder fra dem, hvad enten disse så skyldtes konjekturen, eller virkelig en eller anden læsemåde i archetypus på mærkelig vis kun skulde være bevaret her. Man må vistnok give Clark ret i, at de udmærkede læsemåder i for eksempel codex Parisinus 7779 (k), der er skrevet 1459 i Pavia, og hvori *Sestiana*

og *Vatiniana* er forkortede, skyldes konjekturen fra renaissance; Clark har i dette håndskrift fundet en lang række læsemåder, som har været tilskrevet senere filologer, og man ser altså, at et italiensk renaissance-manuskript netop i kraft af sine interpolationer kan hæve sig op over de billige sardinieres klasse²¹⁹.

Hvor utilstrækkelige Madvigs oplysninger end var, så blev der dog, som han selv siger, ved fremdragelsen af hovedhåndskriftet P lagt et fundament for emendationen af disse taler (p. 340).

Af en særlig interesse er Madvigs emendationer til *Caeliana*, idet en række af dem er blevet bekræftet derved, at flere af hans læsemåder senere er fundet i marginalier i Σ , altså i den codex Sancti Victoris, til hvilken Madvig kun havde et så overfladisk kendskab. Det drejer sig om følgende seks steder²²⁰:

41: *Multa enim nobis blandimenta natura ipsa genuit quibus sopita virtus coniveret interdum; multas vias adulescentiae lubricas ostendit quibus illa insistere aut ingredi sine casu aliquo ac prolapsione vix posset; multarum rerum iucundissimarum varietatem dedit qua non modo haec aetas sed etiam iam conrobolata caperetur.* Således Madvig og Σ . De øvrige håndskrifter: ... *coniveret; et interdum* ... Dette sted er i øvrigt ikke behandlet i afhandlingen i *Opuscula academica*, men allerede i Appendix critica til afhandlingen om Asconius (1828) p. 47, hvor Madvig gør opmærksom på, at gentagelsen af ordet *multus* viser, der må læses, som han foreslår, bortset fra, at det, som Garatoni så, var tåbeligt at sige, at naturen *undertiden* viste ungdommen mange farlige veje.

43. P: *Ex quibus neminem mihi liquet nominare; vosmet vobiscum recordamini.* G og E har *necesse est* i stedet for *liquet*. Madvig foreslår *libet*, idet han siger: *ex scribendi errore factum est liuet*, inde ortum *liquet*. Og Σ bekræfter denne konjektur.

45. Her læses der hos Orelli således: *Fieri enim non potest ut animus libidini deditus ... hoc quicquid est quod nos facimus in dicendo non modo agendo verum etiam cogitando possit sustinere.* Madvig gør opmærksom på, at alle håndskrifter i stedet for *non modo* har *quoquo modo* (*non modo* findes dog i München-håndskriftet 15734, skrevet i Italien i det femtende århundrede, og denne læsemåde må vel anses for at være en renaissance-konjektur). Jeg har en stærk mistanke om, fortsætter han, at der her som andensteds i talerne på grund af det samme ords gentagelse er faldet noget ud i vore håndskrifter archetypus, og at der oprindeligt stod: *quoquo <modo facimus, non> modo*. Madvigs konjektur finder sin bekræftelse i Σ .

46. Orelli: *Obterendae sunt omnes voluptates, relinquenda studia de-*

lectionis, iudices, ludus, iocus, convivium, sermo paene est familiarium deserendus. † *Quae res in hoc genere homines a labore studioque dicendi deterret, non quo aut ingenia deficiant aut doctrina puerilis.* Madvig påviser først, at meningen er forkert: *quae res* i ental kan ikke sammenfatte alt det i det foregående nævnte, men lader man nu dette passere, bliver meningen, at arbejde afskrækker fra arbejde og i talekunsten (*in hoc genere*) fra lysten til at tale. Hvad Cicero har sagt, er klart nok; efter en omtale af de krav til arbejde og afholdenhed, en taler må opfylde, siger han, det er på grund af disse krav, ikke på grund af manglende talent, at så få dyrker talekunsten. Dernæst nævner Madvig, at P har: *quare in hoc genere labore fiendi homines a studioque deterret*, medens G og E, for dog at få et latinsk ord frem, erstatter *efiendi* med *confitendi*. I virkeligheden har håndskrifterne bevaret selve sætningsstrukturen næsten intakt; de giver både ordet *quare*, som viser, der er tale om en følgeslutning, og, blot man deler ordene rigtigt, et subjekt til verbet *deterret*, nemlig *labor*, hvortil knytter sig modsætningen *non quo*. Altså: *quare in hoc genere labor . . . homines a studio . . . deterret, non quo* etc. Tilbage står blot, at man af *efiendi* udmejsler et verbum, som både bevarer den øvrige sætningsstruktur og lader *studioque* blive indpasset. Og her er Madvigs resultat: *Quare in hoc genere labor offendit homines a studioque deterret, non quo* etc., den læsemåde, man senere har fundet i Σ.

58. Orelli: *vimque eius (veneni) esse expertum in servo quodam ad rem ipsam parato*, og således G, E. P: *ad eadem rem ipsam*. Madvig: *eam rem ipsam*, bekræftet af Σ. Madvigs begrundelse er denne: *Ad rem ipsam* quum nude dicitur, contraria sunt illa, quæ circa rem sunt eique adhærent, minoris ipsa momenti; hoc loco, ubi contrarium est *ad nullam aliam rem* ex multis illis rebus, quarum causa servi parantur, ita ut servus ad hunc unum usum emptus intelligatur, necessario pronomen addendum est, cuius apertissima vestigia sunt in codice Parisiensi, in reliquis deleta.

61. Orelli i særudgaven, P, G, E: *Sed tamen venenum unde fuerit, quem ad modum paratum sit non dicitur. Datum esse aiunt hoc P. Licinio, pudenti adulescenti et bono* etc. Madvig: *huic*, således også Σ.

78. Her viser Madvig, at *patitur* er korrupt. Wesenberg²²¹ har derefter rettet til *patiatur*, og denne form er senere fundet i Σ.

Videre må nævnes 52, hvor Madvig forsvarer en læsemåde fra codex Sancti Victoris. Hos Orelli læses i overensstemmelse med P, G, E: *Tune aurum ex armario tuo promere ausa es, tune Venerem illam tuam spoliare ornamentis spoliatricem? Ceterum cum scires quantum ad facinus*

aurum hoc quaereretur, ad necem legati, ad L. Luccei, sanctissimi hominis atque integerrimi, labem sceleris sempiternam, huic facinori tanto tua mens liberalis conscia, tua domus popularis ministra, tua denique hospitalis illa Venus adiutrix esse non debuit. Her får man hjælp, siger Madvig, af den fremragende codex Sancti Victoris, idet man hos Gruter finder, at Gulielmus billigede dette håndskrifts læsemåde *ceterorum* for *ceterum*. Altså må der skrives, hvad Gruter ikke forstod: *tune Venerem illam tuam spoliare ornamentis, spoliatricem ceterorum, cum scires . . . sempiternam?* Clarks undersøgelse af Σ bekræfter denne læsemåde.

Samme sted udtaler Madvig et ønske om, at codex Sancti Victoris havde været omtalt noget oftere. Clark siger hertil (*The Vetus Cluniacensis of Poggio*²²²): »If it had ever fallen to the lot of Madvig to behold Σ , he would have indeed rejoiced to see the verification of his conjectures. It is singular that no one should previously have drawn attention to these remarkable readings, since they are also to be found in Par. 6369, which is copied from Σ , and contains a well-chosen selection from the marginalia of Σ . No one, however, will doubt the *bona fides* of the illustrious Madvig, or suppose that his results were due to anything but conjecture«. En bemærkning som denne sidste om Madvigs ærlighed viser, hvor forbavsende hans konjekture har forekommet.

De fem taler, hvortil Madvig modtog kollationer fra Krarup, tillige med fire taler, hvis ægthed har været omstridt, nemlig *Cum senatui gratias egit*, *Cum populo gratias egit*, *De domo sua* og *De haruspicum responso*, har oprindeligt været overleveret i et særligt korpus, og P, som netop indeholder de nævnte ni taler, er vor ældste repræsentant for dette korpus. Derimod har Clark i den lige nævnte afhandling sandsynliggjort, at varianterne og supplementerne til *Caeliana* i codex Sancti Victoris stammer fra et gammelt nu tabt håndskrift, som er registreret i en katalog fra det tolvte århundrede over bogsamlingen i klosteret i Cluny, og som indeholdt talerne for Milo, for Cluentius, for Murena, for Sex. Roscius og for Caelius. Medens altså i Σ selve teksten til de ni taler stammer ned fra P, har man i tilføjelserne til *Caeliana* en anden gammel tradition repræsenteret, og dette forklarer de særlige læsemåder. Det kaster også lys over to steder i *Caeliana*, Madvig anså for interpolerede.

I 24 står der med første hånd i P: *Neque solum Caelius sed etiam adulescentes humanissimi et doctissimi, rectissimis studiis atque optimis artibus praediti, Titus Gaiusque *** ei cognitus Alexandriae.* Lakunen efter *Gaiusque*, som jeg antyder med de tre asterisker, fylder fire og en halv linie. En anden hånd indføjer *omni cum doctrina homo atque humanitatis tum etiam hospitio Dionis tenebantur. Habitabat is apud L. Lu-*

ceium ut audistis, fuerat, idet der stadig lades en linie tom før *omni*. Madvig bemærker, at den, der har forsøgt at udfylde denne lakune, synes at have villet følge nogle utydelige spor i forlægget, thi ellers havde han suppleret noget, som var forståeligt, men at han åbenbart har måttet give op over for begyndelsen af den passage, der var gjort plads til. Hos Orelli finder man den udfyldning af lakunen, som er kendt fra renaissance-manuskriptet Monacensis 15734: *Titus Gaiusque Coponii, qui ex omnibus maxime Dionis mortem doluerunt, qui cum doctrinae studio atque humanitatis tum etiam hospitio Dionis tenebantur. Habitabat is apud Luceium* (Orelli: L. Luceium), *ut audistis. Fuerat ei cognitus Alexandriae*. Madvig, som ikke kendte det lige nævnte München-håndskrift, bemærker, at han ikke ved, hvorfra en overmåde dristig mand i begyndelsen af det sekstende århundrede har fået ideen til denne interpolation: *Coponii ... doluerunt*, der mangler i håndskrifterne og i de tidlige trykte udgaver. Nu læser man i Σ : *Titus Gaiusque Coponii, qui ex omnibus maxime Dionis mortem doluerunt, qui cum doctrinae studio atque humanitatis tum etiam hospitio Dionis tenebantur. Habitabat apud Titum, ut audistis, Dio, erat ei cognitus Alexandriae*, utvivlsomt rigtigt.

Det andet sted er § 50, hvor det hos Orelli hedder: *Nam aut pudor tuus defendet nihil a M. Caelio petulantius esse factum, aut impudentia et huic et ceteris magnam ad se defendendum facultatem dabit*. Madvig omtaler, at ordene *et ceteris magnam ad se* mangler i P, G og E, og at de første gang optræder i editio Aldina 1540. Han kritiserer dem både i henseende til indhold og form (hvem er *ceteri*? *ad se defendendum* kan ikke bruges om flere) og foreslår at læse: *aut impudentia ei sui defendendi facultatem dabit* — »which cannot be considered gentle treatment«, for at citere Clark²²³. De udeladte ord findes i Σ , og der er således næppe tale om en interpolation, men muligvis nok om en fejl i overleveringen.

Der er naturligvis intet at sige til, at Madvig ikke uden hjemmel i noget manuskript kan godtage en tilføjelse, hvori forekommer egennavnet *Coponii*, som man umuligt kan slutte sig til. Også det sidstnævnte sted i § 50 vilde nok have taget sig anderledes ud i hans øjne, om han havde set codex Sancti Victoris.

Nogle mindre rettelser til *Caeliana*, som ikke er bekræftede ved en undersøgelse af håndskrifterne, behøver jeg ikke at gå ind på, men jeg vil gerne slutte omtalen af Madvigs tekstkritiske behandling af denne tale med at nævne § 36, hvor Orelli i overensstemmelse med håndskrifterne læser: *Vicinum adolescentulum aspexisti, candor huius te et proceritas voltus oculique pepulerunt; saepius videre voluisti; fuisti non numquam in isdem hortis visa nobilis mulier; illum filium familias patre parco ac*

tenaci habere tuis copiis devinctum non potes; calcitrat, respuit, non putat tua dona esse tanti. Muret korrigerede: saepius videre voluisti, nonnumquam in isdem hortis; vis, o mulier ... devinctum? non potes. Ud fra en analyse af meningen læser Madvig: saepius videre voluisti; fuisti non numquam in isdem hortis; vis nobilis mulier ... devinctum; non potes. Halms undersøgelse af pariserhåndskriftet viste, at der her oprindeligt stod vis, rettet af en anden hånd til visa. Madvigs emendation bekræftes således også i dette tilfælde.

I 1835 udsendte Madvig en udgave af *Cato Maior* og *Laelius* efter samme principper som dem, han havde anvendt på de udvalgte taler²²⁴. Men kronen på hans tullianske studier sættes med den store kommenterede udgave af *De finibus*, som kom i året 1839. Den nærmest foregående udgave skyldtes den ovenfor (p. 102) nævnte tyske filolog J. A. Görenz i Zwickau, der udgav Ciceros filosofiske skrifter i tre bind med en omfattende kommentar (Leipzig 1809—1813, *De finibus* i sidste bind). Görenz har indlagt sig uvisnelig berømmelse i den filologiske verden ved at give Madvig stof til en håndfast revselse. Som J. S. Reid siger, læsere af Madvigs *De finibus* »are sometimes repelled by his continual denunciations of »Goerenzius« or »Gzius«, who intrudes as perpetually as King Charles' head intruded on everything that Mr Dick tried to write«²²⁵.

Madvig bruger som grundlag først og fremmest et håndskrift fra universitetsbiblioteket i Erlangen (nr. 847, fra det femtende århundrede, han kalder det E). Det var først konfereret, men overfladisk og utilstrækkeligt, af Görenz, der havde set, det var værdifuldt. Madvig skaffede sig ved professor i Erlangen Ludwig Döderleins formidling kollationer af det, men senere påviste Halm, at de desværre ikke var synderlig nøjagtige²²⁶. På Nägelsbachs foranledning havde de unge filologer C. Pfeiffer og G. Stier foretaget en ny omhyggelig kollation og sendt den til Madvig. Under sin politiske virksomhed som minister 1848—51 glemte han den, og der blev ikke taget hensyn til den i anden udgave af *De finibus* fra 1869, i hvilken han benyttede Halms kollation i Baiters udgave fra 1861. Først i 1872 fandt Madvig den i sin tid forlagte kollation og konstaterede, at den næsten aldeles stemte overens med Halms. I 1876 publicerede Madvig en tredje udgave.

Ved hjælp af først og fremmest Erlangensis har Madvig lagt et solidt fundament for den tekstkritiske behandling af *De finibus*, og dertil føjer han en lang række fortrinlige emendationer, af hvilke jeg skal omtale nogle nedenfor (p. 132 f.). Her vil jeg blot anføre den passage i begyndelsen af fortalen, hvor han, med Wolfs billede (ovenfor p. 96 f.), taler om håndskrifterne som retsvidner. Hvis en dommer, siger han, stillet

over for vidnesbyrd, der ikke stemmer overens, skal finde ud af, hvad en person har sagt ved en eller anden lejlighed, må han under afhøringen af vidner ikke blot prøve på at fastslå, hvor troværdige de hver for sig er, men først og fremmest, fra hvem de har deres beretning, så mængden af vidner kan reduceres til nogle få, i forhold til hvilke de øvrige er sekundære. Disse sidste må han så se bort fra, hvor talrige de end måtte være. På samme måde går en erfaren dommer frem, når han ud fra mange dokumenter skal afgøre, hvad der har stået i et ikke mere eksisterende testamente. Der er kun den forskel, at i det første tilfælde drejer det sig om menneskers mundtlige beretning, her om at finde frem til et skriftstykke ved hjælp af tavse indicier. Imellem en sådan retslig undersøgelse og filologernes behandling af de manuskripter, hvori oldtidsværker er overleveret, er der i princippet ingen forskel, men det er ikke mange år siden, man er kommet til denne erkendelse, og den deles endnu ikke af alle. Man må altså først gennemgå alle de tekstvidner, der overhovedet kendes, forklare, hvem der har benyttet dem, og hvordan man kan danne sig et helhedsindtryk af dem, så man ikke nøjes med at støtte sig på dem i isolerede tilfælde.

Der er næppe nogen, der har betydet mere for renselsen af Ciceros skrifter end Madvig. Fra sin tidligste ungdom havde han levet sig ind i hans skrifter med en sjælden intensitet. Han fortæller i *Livserindringer* (p. 82 f.) om de latinske disputereøvelser på Valkendorfs kollegium, han deltog i, »af hvilke Sammenkomster ogsaa fremgik et ikke meget veloverveiet litterært Foretagende, men som dog har sin Betydning som Minde om den ungdommelige Iver og den fælles Aand, der besjælede os, nemlig det *per quinque juvenes Haunienses* paabegyndte Aftryk med enkelte Tilføielser af Italieneren C. Garatonis Anmærkninger til Ciceros Taler, et dengang Norden for Alperne lidet bekjendt og vanskelig tilgængeligt Arbejde. Det blev mig imidlertid klart, at Garatonis Anmærkninger vare for tilfældige og usammenhængende i deres Form til saaledes særskilt at udgives, og, da Touren kom til mig at besørge et Afsnit, var det mig meget kjært, at Forlæggeren ikke viste Lyst til Fortsættelse«. Det var i året 1825, at det nævnte bind udkom. I *Adversaria critica* II (1873) fører han nøjagtig bog over sit hidtidige hele arbejde med Ciceros tekst og føjer nye bidrag til. I *Adversaria critica* III (1884) kommer endnu en lang række emendationer, og efter hans død, i anden udgave af *Opuscula academica* (1887), de allersidste, i et vistnok ikke andensteds publiceret brev til Karl Halm.

Man kan knap forestille sig, hvad Madvig kunde have udrettet, om han havde haft adgang til en manuskriptsamling som den i nationalbiblio-

teket i Paris. Men også som det er, er hans indsats imponerende. For at belyse den i et enkelt eksempel vil jeg anføre en passage i *Caeciniana* § 76, på hvilken han selv i fortalen til sin udgave af *De finibus* demonstrerer sin kritiske kunst. Man læser i codex Erfurtensis: *tu res si equos uestes si uim non in cede solum sed etiam in animo libidinis nisi cruor appareat uim non esse factam iniuris delictum esse qui prohibitus sit libidinis nisi ex eo loco ubi uestigium impresserit deiici neminem posse iuris retinet sententiam et aequitatem plurimum ualere oportere libidinis uerbo ac littera ius omne torqueri uos statuite recuperatores et uiliores esse uideantur.*

Reinhold Klotz emenderede således: *tu igitur, si aequom est esse vim non in caede solum, sed etiam in animo, ibi dicis, nisi cruor appareat, vim non esse factam, si verum est deiectionem esse, qui prohibitus sit, ibi dicis, nisi ex eo loco, ubi vestigium impresserit, deiici neminem posse. si iuris retinere sententiam et aequitatem plurimum valere oportet, ibi dicis verbo ac littera ius omne torqueri. vos statuite, recuperatores, utra uerior res esse videatur.*

Madvig retter genialt: *Iuris haec vox est, esse vim non in caede solum, sed etiam in animo, libidinis, nisi cruor appareat, vim non esse factam; iuris, deiectionem esse, qui prohibitus sit, libidinis, nisi ex eo loco, ubi vestigium impresserit, deiici neminem posse; iuris, retineri sententiam et aequitatem plurimum valere oportere, libidinis, verbo ac littera ius omne torqueri. Vos statuite, recuperatores, utra utilior esse videatur.* Denne rettelse bekræftes i alt væsentligt af en codex Tegernseensis fra det ellefte århundrede (denne har dog i begyndelsen fejlagtigt *tu res si* for *iuris* og ligeledes fejlagtigt *in* foran det næste *iuris*; endvidere har den *rem et* for *retineri*, *intorqueri* for *torqueri*, og i steden for de sidste ord *utra utilior esse uideatur* har den *utrae uoces uobis honestiores et uiliores esse uideantur*).

b. Andre antikke forfattere.

I det følgende afsnit skal jeg nævne Madvigs arbejde med Livius. I dette vil jeg blot tale om Lucretius, Plautus og Seneca.

Madvigs *Adversaria critica* I—III (1871, 1873 og 1884) indeholder omtrent lige så mange rettelser til græske som til latinske forfattere, og han siger selv i fortalen til vol. I, at man måske vil undre sig over, at han, der væsentlig var kendt som latinist, har givet sig ind på det græske område. Han har dog, siger han, i sin ungdom med særlig kærlighed studeret den græske litteratur, og det var et tilfælde, der fik ham til at vælge Ciceros *De legibus* og *Academica* og ikke Platons *Love* til emne for sin

magisterdisputats. I de følgende år holdt han sig i embeds medfør væsentlig til den latinske filologi. Først efter 1841, det år, han udgav den latinske grammatik, studerede han systematisk græsk litteratur med henblik på sin græske syntaks, der kom i 1846. Men størstedelen af hans græske emendationer stammer fra årene efter 1852, da han efter ministertiden genoptog sit professorat, i hvilket han nu ikke mere var henvist alene til den latinske filologi. Madvig opnåede aldrig en så stor fortrolighed med nogen græsk forfatter som med Cicero og Livius. Om mange af hans græske rettelser gælder det, at de bygger på den virtuositet, han efterhånden drev det til.

En anden begrænsning må man se deri, at Madvig ikke havde megen sans for det poetiske sprog. Hans interesse er altid især rettet mod den sprognorm, som træder frem i den kunstneriske klassiske prosa. I antikkens klare retoriske sprog, som appellerer til forstand og logik, føler Madvig sig hjemme.

Der er dog een latinsk digter, af hvis tekst han har indlagt sig stor fortjeneste, nemlig Lucretius. I et program fra 1832 *De aliquot lacunis codicum Lucretii* polemiserer han mod Wakefields udgave, som i stor udstrækning bygger på dårlige humanist-håndskrifter. Disse håndskrifter må, siger Madvig, elimineres. Han går ud fra en af Orelli udtalt formodning om, at alle kendte Lucretus-håndskrifter måske med undtagelse af det gottorpske går tilbage til een codex, og viser nu ved at gennemgå fælles lakuner, at den er rigtig, og at Gottorpiensis ikke er nogen undtagelse. Han fastslår også, at de bedste håndskrifter efter Gottorpiensis er de to Leidenses, som man nu kalder henholdsvis Quadratus og Oblongus. I sin berømte udgave af Lucretius (1850) siger Karl Lachmann, at Madvig var den første, der anvendte kritisk metode på Lucretius. Det er kuriøst, at Madvig, da han skrev sin afhandling om Lucretius, kun kendte det gottorpske fragment fra en kollation i Fabricius' samling på universitetsbiblioteket; selve håndskriftet ansås for forsvundet, før den gottorpske samling blev overført til Det kongelige Bibliotek i København, og blev først genopdaget på dette bibliotek af Madvig i 1842²²⁷. I 1843 publicerede Madvig i øvrigt en til skolebrug beregnet udgave af *Poetarum aliquot Latinorum carmina selecta carminumve partes*, hvori også indgik dele af Lucretius' digt.

I andet bind af *Adversaria critica* leverer Madvig en snes plautinske emendationer. Han begynder med at udtale sig anerkendende om Fr. Ritschl, som er grundlæggeren af det moderne Plautus-studium. Men samtidig bebrejder Madvig ham en tilbøjelighed til med vold at tvinge teksten ind i fastlagte metriske former. Han finder hos Ritschl den sam-

me doktrinære vilkårlighed, som han bebrejder hans lærer Hermann. Selv har Madvig ikke næret synderlig interesse for Plautus. Ifølge Siesbye har han aldrig forelæst over de latinske dramatikere, og videnskabeligt har han kun behandlet et enkelt træk i det førklassiske latinske sprog, nemlig *futurum-formerne* på -so (ovenfor p. 72). Han har således ikke været tilstrækkelig rustet som plautinsk tekstkritiker, og han blev et let bytte for Ritschl, der vendte sig imod ham i en polemisk artikel i *Rheinisches Museum* (XXXI, 1876, p. 539—557). Ritschl benytter lejligheden til at gøre opmærksom på en række metriske og prosodiske fejl, Madvig har begået i sine emendationer af Plautus og andre digtere, såvel latinske som græske. Nogle af de værste er vistnok dem, som Madvig begik i vol. I p. 152 i en emendation af et citat hos Nonius, og som han efter at være blevet gjort opmærksom på dem af H. Nissen i *Rheinisches Museum* XXVII p. 350 f. rettede — non sine pudore — i vol. II p. 652.

For nu at slutte med en forfatter, til hvem Madvig har et fortroligt forhold, vil jeg fremhæve det store afsnit om Senecas prosaiske skrifter i andet bind af *Adversaria critica*. Han nævner selv (p. 336), at han droges til Seneca, fordi han fandt ham let at rette, og denne lethed kan man vel forklare ud fra Madvigs forkærlighed for den retoriske kunstprosa. Bidrag til en vurdering af Madvigs glimrende emendationer til Seneca finder man i professor Bertil Axelsons bog *Neue Senecastudien* (1939), hvis første kapitel udgør en indledning til Seneca-kritikken. I dette værk, som er skrevet af en virkelig kender af Seneca, gøres der blandt andet rede for den nytte, tekstkritikken kan drage af den efter slutningen af forrige århundrede vundne indsigt i kunstprosaens rytmik. Madvig var naturligvis ikke ukendt med sætningsklauslerne. I *Emendationes Tullianae* kritiserer han således en emendation af Wolf til *Tusc.* II 17, 40, fordi den er metrisk mindre heldig. Og i det kritiske appendiks til disputatsen om Asconius kritiserer han Beck, der argumenterer for en læsemåde i *Verr. Act. sec.* II 7 ud fra en urigtig opfattelse af *numeri*. Men i almindelighed indgår metriske overvejelser tilsyneladende ikke i Madvigs emendationer. I Seneca *De ira* 12, 2 er der overleveret: *aliquid aetas peccantis facit, aliquid fortuna, ut ferre ac pati aut humanum sit aut humile*. Her foreslår Madvig i stedet for *aut humile* at skrive enten *aut non humile* eller *aut utile*. Men det er klart, at man over for dette alternativ må foretrække den sidste af de to læsemåder, fordi den medfører en dobbeltcreticus: - u - - u u . På den anden side bør, som professor Axelson siger, den nedenfor p. 140 omtalte rettelse i *Ep.* 89,4 med den mindre gode clausula - u u u ikke anfægtes, og det til trods for, at netop

Senecas breve er særlig omhyggeligt rytmiserede. Rytmikken er for kritikerne kun et hjælpemiddel blandt andre, og i hvert enkelt tilfælde må man afveje alle de relevante hensyn. Cf. *De fin.*³ p. 485.

Tre af Senecas skrifter, *Ad Marciam*, *De vita beata* og *De tranquillitate animi*, behandlede Madvig oftere i øvelser på universitetet og giver næsten en hel recension af dem. *De tranquillitate animi* gennemgik han i 1855, og som et minde over denne gennemgang har han ved en række af emendationerne i *Adversaria critica* II sat navnet på den af eleverne, som under hans vejledning mere eller mindre selvstændigt fandt det rette.

c. Konjekturalkritikkens metodologi.

I sommeren 1846 foretog Madvig en rejse i Tyskland (*Livserindringer* p. 133), hvor han i Göttingen traf F. G. Schneidewin. Denne var netop ved at forberede udsendelsen af første bind af det senere så bekendte filologiske tidsskrift *Philologus*, og Madvig lovede ham at sende et bidrag. Efter sin hjemkomst udarbejdede han da nogle *Emendationes per saturam* — en titel, der spiller på Pescennius' *Libri historiarum per saturam* — og sendte dem i november til Schneidewin. De blev udgivet i de to første bind af *Philologus* (1846 og 1847) og er genoptrykt i anden udgave af *Opuscula academica*.

Blandt de således publicerede tekstrettelser er der fire, som Madvig bruger til at illustrere sin fremgangsmåde. Det, der først og fremmest ligger ham på sinde, er at vise, hvordan konjekturalkritikken kan betjene sig af en fast metode og føre til sikre resultater. Den første betingelse er, at der påvises en fejl i overleveringen; den anden, at håndskrifterne til det pågældende sted behandles, og det rigtige og sikre skilles fra det fejlagtige og usikre, sådan at fejlen afgrænses, og der dannes ligesom en bestemt ramme for konjekturen. Man kan på den måde ofte på matematisk vis tale om at finde en ubekendt, x , ud fra flere kendte størrelser²²⁸. Dog er der den forskel, at den struktur, ramme eller periode, man på forhånd angiver, ikke nødvendigvis fører til, at det rette findes, men kun tillader en prøvelse eller bedømmelse af det resultat, som talent, lærdom og held har nået. Og ved selve bevisførelsen er der den vanskelighed, at man ofte må argumentere ud fra ting og begreber, som dels i sig selv er mindre vel definerede, dels hos mange er usikkert erkendte, så at det ikke altid uden videre forstås, hvad der har beviskraft.

Alligevel, fortsætter Madvig, kan man sige, at konjekturalkritikken i visse tilfælde opfylder de krav, der må stilles til en videnskabelig disciplin. Og som eksempler på en pædagogisk behandling af sådanne tilfælde gennemgår han fire tekststeder, et fra Quintilian og tre fra Cicero.

Quintilian-stedet er VII 1, 41, hvor der i Spaldings udgave læses følgende: *Sed plerique, eloquentiae famam affectantes, contenti sunt locis speciosis modo vel nihil ad probationem conferentibus. Alii nihil vitare, ea, quae in oculos incurrunt, exquirendo, putant.* Den sidste periode kan ikke analyseres grammatikalsk, den giver ingen mening, og den mening, man kunde forsøge at presse ud af den, er urigtig, man kan nemlig ikke sige *nihil vitare puto*, og man kan ikke her ved verbet *puto* underforstå *se* foran *vitare*, især da ikke, når ordstillingen er, som den er. Endvidere er ordene *nihil vitare ea, quae in oculos incurrunt, exquirendo* aldeles uforståelige; med *putant* kan *exquirendo* ikke forbindes, og selv om det kunde, blev meningen ikke bedre. Og endelig, hvad det er for en »undgåen«, og hvordan den er forbundet med søgen efter det, der falder i øjnene, eller hvad det er for nogle, der i talekunsten *nihil vitare* (eller *se vitare*) *putant*, og hvad meningen er med at stille dem over for dem, som *contenti sunt locis speciosis modo*, — det kan ingen forklare. Som det står, er det intet andet end meningsløse, usammenhængende ord.

Det er nu påvist, at her foreligger en fejl i teksten, og ser man på håndskrifterne, er det klart, at der er noget i vejen med overleveringen. I håndskrifterne står der: *alii nihil uitare aquae* (eller *uitare quae*) *in oculos incurrunt exquirendum putant.* Hvad nu end meningen er, kan der næppe råde tvivl om, at man har at gøre med en korrekt sætningsstruktur: *alii nihil . . . exquirendum putant*, og heller ikke ordene *ea quae in oculos incurrunt* ser mistænkelige ud. Tilbage står *uitar* imellem *nihil* og *ea*, og her har vi fejlens sæde.

Ser man på meningen, har man i ordene *alii nihil . . . exquirendum putant* en karakteristisk af nogle talere, som er stillet op imod dem, der omtales i den foregående sætning: *plerique contenti sunt locis speciosis.* I det følgende viser Quintilian, hvordan disse to arter af talere vil behandle en bestemt sag, og i dette eksempel betegnes den første art som *illi eloquentes*, medens det om den anden hedder (§ 44): *illi vero, quibus propositum quidem melius, sed cura in proximo est, haec velut innatantia videbunt*, etc. Det er åbenbart, at denne *cura, quae in proximo est*, er den samme, som kun angår *ea quae in oculos incurrunt*. Da det i håndskrifterne overleverede ikke tillader at bringe den sætning, hvori fejlen ligger, i bekræftende form: *alii ea sola, quae in oculos incurrunt, exquirenda putant*, står kun tilbage at udtrykke det samme på negativ vis: *alii nihil x ea, quae in oculos incurrunt, exquirendum putant*, og det *x*, som skal forbinde periodens dele, må søges i bogstaverne VITAR. Nu kan intet andet ord end en præposition bringe de to sætningsdele sammen; thi hvis Quintilian havde brugt *nisi*, havde han skrevet *nihil nisi*

quod . . . incurrat. Og af præpositionerne giver kun to den søgte mening, nemlig *praeter* og *ultra*. Altså er VITAR opstået af ULTRA, og Quintilian skrev således: *alii nihil ultra ea, quae in oculos incurrunt, exquirendum putant*.

Haupt var i Rheinisches Museum 1841 (p. 474) kommet meget nær den rette løsning; i stedet for *ultra ea quae* skriver han blot *ultra quae*. Dette var Madvig ikke klar over, men han nævner, at man allerede tidligere havde rettet til: *alii nihil nisi fere, quae in oculos incurrunt, exquirendum putant*, og at denne corrector således havde forstået mening og sætningsstruktur. Han omtaler også Zumpts og Bonnells forsøg på at fortolke denne læsemåde: *nihil vitare, quae in oculos incurrunt, exquirendum putant*.

Bonnells navn anføres ikke; det siges kun, at han mente, man måtte forstå *vitare* som en historisk infinitiv, »medmindre man vilde anvende emendationens tvehovedede medicin«: *postea fuit etiam, qui (lexic. Quintil. p. LXVII) de infinitivo historico monstra quaedam excogitaret (Alii vitare — putant = vitant et putant)*, »nisi emendationis ancipitem medicinam adhibere« aliquis vellet. Imod denne bemærkning vender Madvig sig med stor heftighed. At kalde tåbelige fortolkningsforsøg som Bonnells metodisk sunde og principielt at forsvare overleverede læsemåder mod enhver konjektur finder han urimeligt. Og heri har han ret. En konjektur som den, Madvig har foreslået, må anses for lige så sikker som en god håndskriftlæsemåde. Fejlen er påvist, afgrænset og rettet på næsten matematisk eksakt vis.

For yderligere at demonstrere sin metode tager Madvig nu to steder i Cicero og afgrænser eller definerer fejlens sted for så at overlade løsningen til læseren, en fremgangsmåde, han, som han selv siger, anvendte i sin undervisning på universitetet.

Det første er *De natura deorum* II 47, hvor der i Mosers udgave (1821) læses: *his duabus formis* (d. v. s. kuglen og cirkelen) *contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo*. Det er klart, siger Madvig, at det, der skal udtrykkes, er den kendsgerning, at alle punkter i en kugleflade og i en cirkelperiferi har samme afstand fra centrum. Som perioden står, er den meningsløs. Og ser man på håndskrifterne, viser det sig, at ordene *quantum idem a summo* mangler i dem alle med undtagelse af eet, Vindobonensis 189, hvor de er tilføjet i marginen. Madvig formoder, at de er tilføjet af en eller anden, der indså, at *tantum* krævede en bestemmelse; ved sin tilføjelse dannede han en syntaktisk korrekt, men ganske vist meningsløs periode. For at finde den rette læsemåde må man altså fjerne

denne tilføjelse og dernæst frembringe den krævede mening ved at rette eet af disse ord: *a medioque tantum absit extremum*. Den løsning Madvig således antyder, støttes i øvrigt af den oprindelige læsemåde *tantum* i codex Leidensis 86, som Halm konfererede til anden udgave af Orellis Cicero.

Det andet sted er *De lege agraria* II 102. Madvig omtaler først i almindelighed, hvor dårligt talerne *De lege agraria* er overleveret, og fremhæver derefter specielt slutningen af den anden tale. Her har udgiverne foretaget interpolationer for overhovedet at frembringe en sammenhængende tekst, og det gælder derfor om at søge tilbage til håndskrifterne, før man prøver at emendere. Det foreliggende sted stammer fra dette vanskelige afsnit, og det lyder således i Orellis første udgave, der her følger Lambin: *non modo vos eritis in otio, qui semper esse volueritis, verum etiam istos, † quibus otiosi negotium facessimus, otiosissimos reddam*. Men i håndskrifterne står: *verum etiam istos, quibus otiosi otium fecissemus atque otiosissimos* (Erfurtensis: *otiosos*) *reddam*. Ved nøjere betragtning, siger Madvig, bliver man klar over, at der gemmer sig en superlativ i *fecissemus*, altså ... *simos atque otiosissimos reddam*. Tilbage står en relativsætning, der har sat sig disse spor i overleveringen: *quibus otiosi otium*, og i hvilken betegnes mennesker, som føler modsat dem, der bryder sig om ro og hvile. Her er en sikker rettelse mulig. Om den første superlativ, siger Madvig, kan man ikke udtale sig med sikkerhed; der kunde have stået: *quietissimos atque otiosissimos*.

På tre steder har Madvig nu anvist en sikker rettelse, og disse tre rettelser er da også accepteret af de følgende udgivere (i Quintilian af Halm, i *De natura deorum* af Hahn, i *De lege agraria* af Clark).

Til yderligere illustration fremdrager han et eksempel på en rettelse, der i det store og hele restituerer en passages struktur og ordlyd, men dog lader usikre momenter tilbage. Det drejer sig igen om slutningen af den anden tale *De lege agraria*, nemlig § 103, hvor det hos Orelli med tilføjelse af crux hedder: *† nam si ii, qui propter desidiam in otio vivunt, tamen in sua turpi inertia capiunt voluptatem: sub ipso otio, quo vos fortunam regitis, si hunc statum, quem habetis, esse meliorem non ignoratis, non ut quaesitum, sed vita partum otium tenueritis*. I manuskripterne står der, bortset fra mindre afvigelser: *tametsi (nametsi, tamen si) ei qui propter desidiam in otio vivunt, tamen (tamen in) sua turpi inertia capiunt voluptatem sub (sed) ipso otio, quo vos fortunam regitis, si hunc statum quem habetis esse non ignoravi non (an) quaesitum sed vita partum otium tenueritis*. Madvigs ræsonnement er nu følgende. Det ser ud til, at tanken går

fra ørkesløse menneskers otium til en lovprisning af folkets hæderfulde otium. Af tempus i betingelsessætningen (*si ... tenueritis*) kan man slutte, der i hovedsætningen har stået futurum. I ordene *quo vos* er der en antydning af en spørgende eftersætning — både i *quo* og i stillingen af pronominet *vos*. I denne eftersætning må der være en stigning i forhold til det i forsætningen ved *capiunt voluptatem* udtrykte. Perioden havde altså denne struktur: *Nam si ii, qui propter desidiam in otio vivunt, tamen in sua turpi inertia capiunt voluptatem ex ipso otio, quam vos fortunati eritis, si hunc statum, quem habetis [esse] non ignavia quaesitum, sed virtute partum [otium] tenueritis*. Madvig tilføjer, at også ordlyden er hævet over tvivl i de med spærrede typer trykte passager, samt at han frygter, der skjuler sig et eller andet i *habetis esse*. Efter Madvigs tid har C. F. W. Müller villet bevare *otium* ved at rette *hunc statum* til *in hoc statu* og formodet, at *esse* står for *vestra* — uden dog på disse to punkter at nå ud over mulighed eller sandsynlighed.

I disse skoleeksempler på konjekturalkritik er vist, hvordan en fejl påvises og afgrænses og dernæst rettes ud fra en undersøgelse af håndskrifterne og tankegangen. Det tredie moment, der spiller ind, når man foretager en rettelse, er naturligvis solidt kendskab til den pågældende forfatters individuelle sprogbrug. Herom tales der udførligere i fortalen til udgaven af *De finibus*. Det hedder her p. XLIX, at man ikke skal søge, hvad der i og for sig er det rette, men hvad forfatteren faktisk har skrevet, selv om dette er mindre korrekt eller elegant. Man skulde tro, det var overflødigt at understrege dette, men Madvig har utvivlsomt ret i, at der er en tilbøjelighed til at betragte de døde sprog græsk og latin som anderledes end de levende moderne. I gamle dage, siger han, optænkte man de forunderligste figurer, hvormed man mente oldtidens mennesker kunde vende op og ned på al tale — her tænker Madvig vel på *figurae grammaticae* (Baden: »besynderlige Maader at tale paa, som ei rette sig efter de almindelige grammatikalske Regler«, cf. også, for eksempel hos Zumpt, *syntaxis ornata*)²²⁹. Nu derimod mener man dels, at enhver skødesløshed og tvetydighed er udelukket fra de gamle sprog, dels prøver man på kunstig vis og med stor spidsfindighed at forsvare og fortolke enhver overleveret læsemåde. På dette punkt viser det sig ofte, fortsætter Madvig, at man ikke forstår rækkevidden af de grammatikalske regler og ikke gør sig klart, i hvor høj grad den almindelige sprogbrug tvinger enhver forfatter. Som et eksempel kan anføres *De finibus* I 10, hvor den overleverede tekst lyder: *ego vero, cum forensibus operis, laboribus, periculis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano*

locatus sum, debeo profecto, quantumcumque possum, in eo quoque elaborare, ut sint ... Her må man med F. W. Otto (1831) rette *cum* til *quoniam* — det overleverede er en åbenbar soloecisme. Når J. H. Bremi forsvarer indikativen efter *cum* dermed, at Cicero her taler, ikke om noget tvivlsomt, men om noget, der er sikkert, er han offer for en fejltagelse — ham uværdig, siger Madvig —, den nemlig at blande konjunktiv som underordningsmodus (subjunctivus) sammen med de tilfælde, i hvilke den har en selvstændig betydning. Her er altså manglende grammatikalsk indsigt ødelæggende for tekstkritikken.

Det første, det kommer an på, når man skal undersøge, om noget er korrekt latin, enten i det hele taget eller på et bestemt tidspunkt, er at gøre sig klart, hvilken overgang og hvilke skridt der kan være fra den sædvanlige ordbetydning eller ordforbindelse til den foreliggende. Dernæst, hvis man formoder, der foreligger en sproglig frihed eller skødesløshed, skal man være opmærksom på, hvor vidt og fra hvilken kant den normale form har været en mulighed for forfatteren, og hvilke bevæggrunde der har været bestemmende for ham. Med andre ord: først søger man ganske alment at vurdere et givet udtryks korrekthed, dernæst sætter man sig ind i den individuelle situation. I fortalen til *De finibus* hedder det videre, at disse principper kan føre til forkastelse af det overleverede, når dette er sproglig urigtigt, medens man i andre tilfælde må formode, at det urigtige går tilbage til Cicero selv. Et eksempel på dette sidste er perioden III 51: *quae autem aestimanda essent, eorum in aliis satis esse causae* (Stoici voluerunt), *quamobrem quibusdam anteponerentur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similibus rerum, alia autem non esse eiusmodi*. Der er intet, der røber, at teksten skulde være korrump, man kan ikke forestille sig nogen årsag til, at den skulde være det, eller nogen forklaring på, hvordan en korrupsion kunde have fundet sted. Der er derfor tale om en skrivefejl hos Cicero, ikke om en tilsigtet sproglig afvigelse. Da han kom til anden del af eksemplerne kan der have foresvævet ham en sætningsstruktur som denne: *aliorum tantam esse dignitatem, ut quibusdam anteponentur ut valetudinis* etc. Når Lambin dristigt har rettet til *ut in gloria, divitiis, similibus rebus*, er det rimeligvis Cicero selv, han forbedrer. Lambin er her, siger Madvig, en dårlig kritiker, men, fortsætter han, hvor højt står han dog ikke over dem, der prøver at fortolke denne passage, som om den var sproglig korrekt. Endelig, for det tredje, kan denne afvejen af en generel og en individuel grammatikalsk vurdering naturligvis føre til, at man i det konkrete tilfælde må lade stå hen, om teksten er korrekt overleveret eller ej.

Endnu tydeligere hævdes princippet om en individuel vurdering, når der er tvivl om meningen med en passage. Der er tilfælde, hvor Ciceros egen tankegang er uklar. Men i andre tilfælde viser både sagens natur og hele fremstillingens og drøftelsens form, at Cicero ikke kan have skrevet, hvad der er overleveret. Endelig er der steder, hvor man ikke kan nå til en sikker afgørelse.

Hvor omhyggeligt Madvig går frem, viser for eksempel hans behandling af stedet *De finibus* II 35: *Epicurus autem cum in prima commendatione voluptatem dixisset, si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum, quod ille; sin eam, quam Hieronymus, fecisset idem, ut voluptatem illam Aristippi in prima commendatione poneret*. Der er tale om den dobbelte opfattelse af lysten: lyst kan dels, som Aristippos hævder, betyde en aktiv lyst, dels, som hos Hieronymos fra Rhodos, betyde noget passivt, nemlig frihed for smerte. Epikur tager sit udgangspunkt i den lystfølelse, han mener mennesket instinktivt stræber efter, og ser i lysten det højeste gode — men lysten i hvilken af de to betydninger? Madvig forklarer nu stedet som følger. Cicero vil sætte Epikur i et dilemma. Han begynder med det dobbelttydige i lystens begreb, som om han vil vise, at Epikur ud fra dette udgangspunkt måtte anse lysten, enten i Aristippos' eller Hieronymos' forstand, for det højeste gode. Når det altså hedder: *hvis Epikur som Aristippos ser det primære i den aktive lyst, må også hans højeste gode bestå i denne aktive lyst*, måtte der til svare følgende fortsættelse: *men hvis han som Hieronymos ser det primære i den passive lyst, må også hans højeste gode være den passive lyst*. Men før Cicero kom så langt, blev han klar over, at han ikke på denne måde vilde nå til nogen konklusion og gendrivelse. Der kunde nemlig svares: jeg ser det primære i den samme lyst, som Hieronymos, og derfor hævder jeg også det samme højeste gode. Argumentationen måtte derfor have denne form: *hvis Epikur anså den passive lyst for det højeste gode, hvad han vitterlig gjorde, måtte han anse denne passive lyst for det primære, hvad han vitterlig ikke gjorde*. Der måtte altså argumenteres ud fra en speciel betydning af lyst, ikke fra den dobbelte betydning. Cicero lod imidlertid forsætningen svare til det oprindelige dilemma, men afpassede eftersætningen til den nye argumentation, og på den måde kom han ud i en tom tautologi: *men hvis han som Hieronymos ser det primære i den passive lyst, burde han også have anset denne passive lyst for det primære*. Man må da forstå *Aristippi* som en tilføjelse af en afskriver, der har villet fortolke *illam*, og Madvig foreslår, som Marsus, Ursinus og Schütz, at slette dette navn.

I fortalen siger Madvig om dette sted, at han som den første har for-

klaret det fejlagtige i sammenhængen på en sådan måde, at den overleverede læsemåde ikke kunde drages i tvivl. Man må føje til, at han dog sletter *Aristippi*, hvad der ikke er ganske uvæsentligt.

Et tilfælde af lignende art, ligeledes nævnt i fortalen, er V 54: *equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, cum se lucis magis quam utilitatis desiderio moveri diceret*. Her tangerer Madvigs forsvar for den overleverede læsemåde vel det pedantiske, når han hævder, at *lucis* er at forstå således: *lucis per se et ad solum rerum cognitionis fructum*. Orelli rettede *utilitatis* til *consulatus*; men, som Madvig siger, hvis archetypens skriver havde foretaget sådanne ændringer, var det ude med kritikken.

Sammenfattende siger Madvig i fortalen til sin udgave af *De finibus*: Ita cum distinctum est, quid constet non esse corruptum aut saltem nulla sit idonea causa cur corruptum putetur, quid non constet esse corruptum, quid corruptum esse constet, sequitur emendationis investigatio, ut id reperiat, quod omnibus codicum indiciis et sententiae et orationi ita simul satisfaciatur, ut nihil aliud iis respondere appareat²³⁰.

I *Emendationes Livianæ* (1860, anden udgave 1877) er Madvig gået et skridt videre og opstiller en række fejlkilder, som kritikeren må tage i betragtning. Dette værk er delt i fire dele, som behandler henholdsvis første, tredje, fjerde dekode og bøgerne XLI—XLV. De sidste fem bøger er kun overleveret i eet manuskript, en codex Vindobonensis fra det femtende århundrede, og i dette manuskript konfererede Madvig selv 1863 i Wien bøgerne XLI og XLII. Af den første dekode er fragmenter af bøgerne III til VI overleveret i en palimpsest i Verona fra det fjerde århundrede, der repræsenterer en særlig tradition. Ingen af de øvrige håndskrifter, der indeholder den første dekode, er ældre end det niende århundrede, og de går tydeligvis alle tilbage til den nikomachæiske recension, der er foranstaltet i den lærde hedenske kreds om Symmachus (konsul 391).

Madvig gennemgår ni arter af fejl, der må have været i den archetypus, som denne gruppe af håndskrifter nedstammer fra.

For det første er der de fejl, der kan opstå, fordi m i slutningen af et ord ofte skrives med en streg over vokalen. Således har håndskrifterne III 59, 1 *inde*, forskrevet for *idem* = *iidem*. Dette er en umådelig hyppig fejlkilde i latinske manuskripter.

Det andet slags fejl består deri, at et ord ved urigtigt at blive knyttet til et nærtstående ord ændrer grammatisk form. Et eksempel finder man III 40, 7: *Censendo enim quoscumque magistratus esse qui senatum haberent iudicabant, quos privatos fecerat auctor nullius senatus con-*

sulti faciendi. Således håndskrifterne undtagen eet, der har *quiscumque* for *quoscumque*. Madvig læser *quodcumque*, editio Romana 1469 *iudicabat*, begge rettelser indlysende rigtige.

I alle håndskrifter sker det dernæst, at ord, der står ved siden af hinanden, bytter plads. I VIII 24, 4 har håndskrifterne *ceterum ut*, ed. Romana 1469 med rette *ut ceterum*²³¹.

For det fjerde finder man fordobling af ord (dittografi), for det femte ord, der skulde stå to gange, skrevne een gang (haplografi), for det sjette fejl, der skyldes ældre former af ord.

Den syvende gruppe er interpolationer. Af dem omtaler Madvig først de forsætlige. Som et eksempel på et interpoleret sted nævner han VII 30, 22. Her gengives en tale af campanske gesandter, og i håndskrifterne læser man: *Stare omnem multitudinem ad portas viam hinc ferentem prospectantes certum habeo, quid illis nos, patres conscripti, sollicitis ac pendentibus animis renuntiare iubeatis*. Madvig: ... *certum habeo. Quid illis ... sollicitis ac pendentibus animi renuntiare iubetis?* (læsemåden *animi* for *animis* skyldes Florebellus).

De uvilkårlige består ifølge Madvig deri, at ord, der er føjet til som forklaring, ved en fejltagelse indgår i selve teksten. Et tydeligt eksempel har man i I 29, 3, hvor Madvig sletter *obliti*. En særlig gruppe udgør de tilfælde, i hvilke et ord har været skrevet over et andet ord til forklaring, hvorved en såkaldt duplex scriptura kan opstå. I X 6, 3 har der formentlig i vore håndskrifers archetypus stået: *Romae quoque plebem quietam deducta*
exonerata *in colonias multitudo praestabat*. Heraf er i håndskrifterne opstået: ... *quietam (et) exoneratam deducta*.

Som det sidste slags fejl nævner Madvig, at korte indholdsangivelser fra marginen kan være gledet ind i teksten.

Jeg skal i øvrigt ikke nærmere omtale *Emendationes Livianæ*, hvor fristende det end kunde være. Om end Madvig måske ikke helt viser samme mesterskab som i sin ungdoms tullianske emendationer, er det dog et glimrende værk, og R. S. Conway kan i fortalen til sin og C. F. Walters' udgave af Livius' fem første bøger (1914) tale om praeclara Madvigii animaduersio, ligesom han om en af hans rettelser (II 49, 4) kan udbryde: sane diuinitus Madvig. Et nyere forsøg på at beskrive den nikomachæiske archetypus ud fra et langt mere indgående kendskab til manuskripterne, end Madvig kunde have, kan man se i Walters' fortale til den netop nævnte udgaves bind II (1918).

Oprindeligt havde Madvig ingen plan om at foranstalte en udgave af Livius, men besluttede sig alligevel til sammen med sin elev og kollega J. L. Ussing at gøre det, og Livius kom da i Madvigs recension i årene

1861—66. Denne udgave skulde, som det hedder i fortalen, tjene skolens tarv og tillige være en håndudgave for filologer og historikere og hvem der ellers måtte læse Livius²³².

I 1871 og 1873 udgav Madvig de to første bind af sine *Adversaria critica ad scriptores Græcos et Latinos*, hvori han samlede resultaterne af sin kritiske virksomhed gennem mere end fyrretyve år som universitetslærer, bortset dog i hovedsagen fra det, han tidligere havde publiceret på dette område. Disse to bind er inddelte i ni bøger, hvoraf den første indeholder en konjekturalkritikkens metodologi: *De arte coniecturali* eller *Artis criticæ coniecturalis adumbratio*.

Forinden havde Madvig i brevet til Orelli beskæftiget sig systematisk med to grupper af fejl, nemlig interpolationer²³³ og fejl i ordstillingen (ovenfor p. 106). Om interpolationer skriver han ligeledes i disputatsen om Asconius og i dens appendix (ovenfor p. 106). I *Emendationes Tullianæ* tales der om urigtig ordadskillelse og om urigtig sætningsadskillelse (ovenfor p. 100). Og i *Emendationes Livianæ* er der, som omtalt, en systematisk opdeling af fejl i ni grupper.

Madvig går i *Adversaria critica* som andensteds meget lidt ind på palæografi, og han savnede det solide grundlag, der for den latinske litteraturs vedkommende er lagt af Ludwig Traube²³⁴. At han drager nytte af en vis almindelig viden om skrifttegnene og deres historie er en selvfølge, men hovedsagen er skildringen af fejlskrivningens psykologiske baggrund.

Han nævner, at fejl i overleveringen kan opstå ad mekanisk vej, når et blad går tabt eller anbringes urigtigt, eller skriften ødelægges af fugtighed eller på anden vis, så den bliver ulæselig. Men det er først og fremmest afskriverfejl, kritikken beskæftiger sig med, fejl, der så at sige opstår fra øje til hånd. Der er hverken i subskriptioner eller i fejlenes natur noget, der tyder på, at man har skrevet efter diktat. Når man støder på forvekslinger, der skyldes en nyere udtale, — som når man finder *ἔτι* for *ἔτη* eller *amabit* for *amavit* — er forklaringen den, at afskriveren inden han får skrevet det, han har set, i tanken sammenblander, hvad han ikke lydligt adskiller²³⁵.

Der er i almindelighed ingen grund til at antage, at afskrivere bevidst har forfalsket de klassiske forfattere: *Ne id quidem verum est, quod olim homines quidam nimis nequitiarum cupidi finxerunt, monachos obscæna in veterum scriptis describendo occultasse et minus turpibus verbis involvisse. Spurca omnia bona fide, quantum poterant, repræsentarunt*²³⁶.

Når der opstår fejl, skyldes det selve det karakteristiske ved al afskriv-

ning, nemlig samspillet imellem to faktorer: på den ene side erindringen, der, medens øje og hånd er optagne af nedskrivningen, bevarer det, som øjet så i forlægget; på den anden side enten en forståelse, der styrer øje og hånd, eller et dunkelt forsøg på forståelse ved fantasiens hjælp og deraf resulterende usikre forestillinger. Det er givet, fortsætter Madvig, at den, der virkelig forstår, hvad han skriver, leverer en langt korrektere afskrift end den, der kun kender bogstaverne, hvad man kan se af de tilfælde, i hvilke latinske afskrivere skal aftegne græske ord, som er anført i den latinske tekst, eller når typografer i vore dage skal sætte efter et græsk eller latinsk manuskript. Men selv om afskriveren forstår det, han skriver, kan han naturligvis udmærket skrive fejl, hvis hans koncentration svækkes, så en anden sætning eller et andet ord, måske noget af det, han netop har skrevet, melder sig og griber forstyrrende ind. Endnu flere fejl begås af den, der behersker sproget, men ikke har kendskab til og interesse for indholdet, især når, som i antikken, ord og sætninger ikke var adskilte. Nu er de fleste bevarede håndskrifter skrevet af personer, der ikke beherskede det klassiske græsk eller det klassiske latin og ej heller havde den fulde forståelse af indholdet, og netop denne omtrentlighed giver et rigt spillerum for fejlskrivning. Men Madvig bemærker, at den byzantinske tids græske skrivere dog stod i et langt nærmere forhold til klassisk græsk end for eksempel det niende eller tiende århundredes munke i Frankrig og Tyskland til klassisk latin, og derfor er græske håndskrifter aldrig fuldt så slette, som de latinske kan være. Det, der sker, er jo, at afskriveren på grund af sin mangelfulde forståelse forledes til at skrive noget begribeligt i stedet for det ham ubegribelige, men det sker i meget forskelligt omfang alt efter, hvor omhyggelig afskriveren er, i hvor høj grad han behersker sproget, og hvor øvet han er, og endvidere er det af betydning, om hans forlæg er skrevet med samme skrift som den, han selv anvender, eller det er gammelt og skrevet med en anden skrift og en anden ortografi end hans sædvanlige. Selv om der altså i meget læste og hyppigt afskrevne bøger er rig anledning til fejlskrivning, og der i hver afskrift kommer nye fejl, kan de dog ikke korrumpes i den grad som et sjældent værk, der måske kun kunde afskrives efter et eksemplar, der var skrevet flere århundreder før afskrivrens egen tid. Som eksempel på et sådant værk kan nævnes Varros *De lingua Latina*. Hvad der også gør korrekt afskrivning vanskelig er en op-hobning af citater fra mange forskellige forfattere, sådan som man finder det hos Athenaios og Nonius og i det nævnte værk af Varro. Bøger af de forfattere, som ansås for klassiske, afskreves lige fra oldtiden med langt større omhu end andre; således er Platon og i det store og hele

Cicero bedre overleveret end Plutarch og Seneca. De bøger, der læstes meget og brugtes i skolerne, er for størstedelen holdt fri for de helt meningsforstyrrende fejl, men til gengæld er der her let adgang til interpolation, hvad man kan se i de catilinariske taler; også hos Seneca graserer interpolationen fra det tidspunkt, da han begynder at komme på mode. I poetiske skrifter lægger metrum et vist bånd på afskriveren, men tillige kan eksempelvis en usædvanlig, men dog korrekt hiat give en ræsonnerende afskriver anledning til interpolation. Ukendte versemål kan i forbindelse med sjældne ord og diktionens poetiske frihed naturligvis også være farlige.

Madvig skelner nu imellem seks arter af fejl: 1) forveksling af bogstaver, stavelser eller ord, der ligner hinanden (*similium permutatio*); 2) urigtig ordadskillelse (*prava separatio et continuatio*); 3) haplografi og dittografi (*error in semel aut bis scribendis quae bis aut semel scribenda erant positus*); 4) overspringelse og ombytning (*praetermissio et transpositio*); 5) grammatikalsk tilpasning (*accomodatio grammatica*); 6) tilføjelse (*error positus in scribendis quae ad textum propositum non pertinent*). Medens de fem første grupper omfatter uvilkaarlige fejlskrivninger, er der i den sjette snarere tale om svigtende skøn, og den fører således over til de egentlige interpolationer, det vil sige de vilkaarlige tilføjelser og ændringer. Madvig gør p. 62 opmærksom på, at de fleste filologer alene bruger betegnelsen interpolation om fremmede tilføjelser til forfatterens egne ord, og at de ikke skelner imellem den uvilkaarlige og den vilkaarlige tilføjelse.

I tilslutning til omtalen af interpolationer advarer Madvig imod den ofte alt for letkøbte emendation, der består i at antage en interpolation, og nævner som afskrækkende eksempler blandt andet Hofman Peerkamps behandling af Horats, Lehrs' af Ovids breve og Ribbecks af Juvenal (p. 92 f., 64 f.)²³⁷.

Når man ser på denne inddeling, falder det først i øjnene, at de to første grupper af fejl ikke er omtalt i den systematiske oversigt i *Emendationes Livianæ* til trods for, at det meget vel kunde være sket. *Similium permutatio* finder man for eksempel Livius III 51, 4, hvor alle de gode håndskrifter i den nikomachæiske overlevering har *invita* for palimpsestens rigtige *inulta* (cf. *Em. Liv.* p. 8), og i IV 48, 2, hvor håndskrifterne har *et*, medens Madvig retter til *ei* (*Em. Liv.* p. 124). Urigtig ordadskillelse har man for eksempel III 28, 9, hvor håndskrifterne har *iussis*, medens Ruperti, og uafhængigt af ham Madvig, retter til *iussi*; *is* (*Em. Liv.* p. 91), og VI 18, 6, hvor håndskrifterne har *quot enim*, men Madvig vil rette til *quoteni* (*Em. Liv.* p. 157)²³⁸.

I øvrigt svarer inddelingen til den i *Emendationes Livianæ*, idet dog den vaklen ved udlydende *m*, der er behandlet først i *Emendationes Livianæ*, i *Adversaria critica* er anbragt under uvilkårliche interpolationer sammen med andre eksempler på misforståede kompendier og ikke forståede ord. I fjerde gruppe omtales naturligvis fejl, der skyldes ὁμοιοτέλευτα. Under similium permutatio er (p. 22) antydnet princippet: lectio difficilior praeferenda faciliori (ligesom i brevet til Orelli p. 9). Denne kritiske regel er vistnok først formuleret af J.-B. Morel i hans *Éléments de critique* (1766)²³⁹.

Jeg har lidt udførligt omtalt denne inddeling af fejlkilder, fordi den viser Madvigs interesse for emendationens teori. Det eneste originale bidrag, han har ydet, er vistnok opstillingen af grammatikalsk tilpasning som en særlig gruppe. Men de eksempler, han anfører, er overalt hans egne.

Efter at have omtalt de forskellige arter af fejl taler Madvig dernæst om emendationens metode. Hvad han siger, er i hovedsagen en videre udførelse af de synspunkter, der kendes fra fortalen til udgaven af *De finibus*. Det samme, der kræves af en god kommentator, kræves også af en kritiker: teoretisk og praktisk sprogkundskab, forståelse af de naturlige grænser for såvel den bevidste som den ubevidste afvigelse fra normen, kendskab til det reale og tankemæssige indhold, såvel det for det enkelte værk specielle som den almindelige baggrund i oldtidens institutioner, historie og ideer, en naturlig og praktisk sans for gennem ordene at opfatte andres tanker, et fornuftigt skøn om skribenternes kunst, praksis og hensigter og en afvejen af, hvad man med sandsynlighed kan tiltro forfattere eller afskrivere (p. 96).

Om rettelser bestemte ud fra grammatikalske undersøgelser af sprogbrugen skriver Madvig i et særligt kapitel, hvor han som eksempel benytter brugen af infinitiv med og uden *āv*, et spørgsmål, som er omtalt ovenfor p. 81. Til et særligt kapitel er også henvist omtale af forskrevne egennavne; på dette område kan der ofte rettes med stor sikkerhed.

Hos Madvig går det stadig igen, at en konjektur skal ligge så nær op ad det i håndskrifterne overleverede som muligt (se for eksempel *Adv. crit.* I p. 1). Om dette er et rigtigt princip, kan diskuteres. Paul Maas hævder (*Textkritik*, 1927, p. 7), at begrundelsen for en påvist fejl kun spiller en sekundær rolle: »Kein Fehler«, siger han, »ist so unmöglich, wie ein Text notwendig sein kann, selbst ein durch divinatio gefundener«. Eller som det hedder hos Bentley: Nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt²⁴⁰. Madvig er ikke fremmed for denne tanke. Han advarer

stærkt imod ængstelig vedholden ved en overleveret fordrejet og kunstig ordlyd, såvel som mod den modsatte fejl, med alle mulige sofisterier at angribe, hvad der stemmer med sund sans og almindelig sprogbrug, noget, Bentley ikke sjældent har gjort i sin Horats (p. 98). Men selv sætter Madvig megen pris på den emendation, der fremkommer ved blot at ændre adskillelsen imellem ord eller sætninger. Et berømt eksempel finder man i Senecas breve 89, 4, hvor man hos Haase læser: *Philosophia unde dicta sit, apparet; ipso enim nomine fatetur. Quidam et sapientiam ita*** quidam finierunt, ut dicerent diuinorum et humanorum scientiam.* Madvig stillede emendationen af dette sted som opgave i Tidskrift for Philologi og Pædagogik 1864, cf. *Adv. crit.* I p. 28 note 2, og løsningen ser sådan ud: . . . *ipso enim nomine fatetur, quid amet. Sapientiam ita quidam finierunt* . . . Som den ypperste emendation af alle — præter ceteras palmaris — betegner han den, der ved ændring eller ombytning af et eller to bogstaver bringer orden i overleveringen (p. 124).

Når Madvig så stærkt hævder, at en emendation bør være palæografisk begrundet, skyldes det, siger han, at der ikke eksisterer nogen anden videnskabelig kontrol end den, man har i overleveringen (p. 123). Hvis man opgiver denne kontrol, er vejen åben for vilkårlighed. Man kan godt studse over et vers som dette, *Iphig. Taur.* 15: *δεινῆς δ' ἀπλοίας πνευμάτων τ' οὐ τυγχάνων* og i stedet for sætte, som man har gjort: *τυχῶν δ' ἀπλοίας πνευμάτων δεινῶν βίᾳ*, men i så fald er det kun en mening, man angiver. Selv foreslår Madvig denne emendation, som har et palæografisk fundament: *δεινῇ δ' ἀπλοία πνευμάτων τ' οὐ τυγχάνων* (så at årsagen betegnes ved såvel dativ som participium, p. 123 og 259)²⁴¹. Lad nu sandheden være, at man i dette tilfælde slet ikke bør rette i Euripides' poetiske diktion, så er det dog i hvert fald nok rigtigt, at en ordlyd, der ikke begrundes i nogen overleveret læsemåde, ikke kan godtages. I de tilfælde, i hvilke man kun kan udfinde en mening, men ikke har nogen materiel støtte for en bestemt ordlyd, er det kritikerens pligt at erkende sin afmagt (p. 122).

Den anden side af sagen er, at man, når man er nået til en konjektur, som forekommer sikker, trøstigt skal fastholde den. Som ovenfor nævnt er en god konjektur lige så sikker som en god håndskriftlæsemåde. Og man behøver aldrig at være bange for, at programforfatterne bliver arbejdsløse (p. 102 note 1, p. 184).

I *Livserindringer* (p. 259—260) fortæller Madvig selv om sine *Adversaria critica*. Det hedder blandt andet: »Hos mig selv var denne omfattende textkritiske og særlig konjekturalkritiske Virksomhed fremkaldt ved en logisk og æsthetisk Trang til skarp og klar Opfattelse af de gamle

Skribenters Forestillinger i Forhold til den gyldige Sprogform og de historiske Forudsætninger under Hensyn til de sandsynlige Afvigelser fra det Korrekte og Almindelige, og denne Trang næredes og understøttedes ved den efterhaanden opstaaende Følelse af en vis Sikkerhed og Virtuositet²⁴² og ved den vundne Erkjendelse af en videnskabelig Methode for Bedømmelsen af den Paalidelighed, hvormed vi overhovedet besidde de gamle Skribenters Text og i det Enkelte kunne prøve og eventuelt berigtige Overleveringen«.

I sit bidrag til *Philologus* fra 1846 taler Madvig, som vi så, om talent, lærdom og held som det primære for en konjekturalkritiker. I fortalen til *De finibus* havde han lidt udførligere beskrevet disse egenskaber: »Det kræver en lykkelig hånd og sporsans, når man hurtigt skal udtænke, hvad forfatteren har villet udtrykke, samtidig med at man indser, af hvilken sand læsemåde den forvanskede er opstået. Dertil kommer et sundt omdømme, at man ikke går for vidt. Thi man vil se, at nogle steder kan restitueres aldeles, andre således, at meningen og sætningsstrukturen påvises, medens andre igen må opgives. Den, der forstår at gøre konjekturen inden for disse grænser, vil virkelig forbedre de gamles skrifter, og han kan med sindsro stole på sin emendation; og med hensyn til at holde måde, hvad enten det gælder en rettelse, han forsøgsvis foreslår, eller en, han sætter ind i teksten, vil han skønne, at hvad der i denne kunst sker med sundt omdømme, det sker med tilstrækkeligt mådehold«²⁴³. Den *felicitas* og den *prudentia*, Madvig her taler om, besad han selv i allerhøjeste grad. I fortalen til *Adversaria critica* I siger han: »Det, der førte mig til bestræbelsen på at bringe sproget tilbage til den rette form hos de gamle forfattere, og som næsten fik mig til at bruge mere tid derpå, end jeg egentlig ønskede, var en sindets tilbøjelighed til at søge det sunde og sikre og glæden ved at fornemme en vis evne til at finde frem dertil, en evne, der bestyrkedes ved øvelse, idet det forekom mig, at jeg ligesom stod ansigt til ansigt med hine gamle og stillede dem spørgsmål«.

Til det sidste bevarede Madvig interessen for tekstkritik. I fortalen til det så sent som i 1884 udkomne tredje bind af *Adversaria critica* siger han, at det somme tider forekommer ham selv komisk i en alder af næsten firsindstyve år stadig at være optaget af dette pusleri med fejl og konjekturen. Han havde som andre store critici før ham svært ved at lade være med at emendere. Af forgængerne er Porson en af dem, han sætter højest. Porson kunde, siger han, ikke nogen kritikkens teori, men nåede det ypperlige ved en vis *naturalis prudentia*. Bentley, for slet ikke at tale om Hermann, vurderes mindre højt af Madvig. Selv skylder han

sin berømmelse ikke så meget den virtuose metode, han udformede, som det kritiske ingenium, i hvilket han ligner Porson og Bentley. Man må vistnok med Ruhnken sige: Criticus non fit, sed nascitur²⁴⁴.

Højere kritik og æstetisk kritik.

Denne afhandling prætenderer på ingen måde at være en håndbog i Madvigs forfatterskab, og jeg vil tillade mig kun ganske kort at nævne Madvigs indsats inden for den såkaldte højere kritik eller ægthedskritik.

Den er ellers betydningsfuld nok. Hans doktordisputats fra 1828 *De Q. Asconii Pediani et aliorum veterum interpretum in Ciceronis orationes commentariis* betegnes af Baiter²⁴⁵ som en aureolus libellus. Madvig beviser her, hvad Niebuhr før ham havde udtalt, at den under Asconius' navn overleverede kommentar til *Verrinerne* ikke skyldtes Asconius, og viser, at den må henføres til en kristen forfatter fra omkring år 400. I sit første universitetsprogram, *De L. Apuleii fragmentis de orthographia nuper inventis* (1829), påviser Madvig, at disse af A. Mai i 1823 udgivne fragmenter er et moderne falskneri, som forelå for Caelius Rhodiginus i 1516. Det er senere sandsynliggjort, at denne er forfatteren²⁴⁶. I en afhandling om *Granius Licinianus* fra 1857 (i Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger, på tysk i *Kleine philologische Schriften*) behandler Madvig de fragmenter af en historiker af dette navn, man fandt i en palimpsest i 1853, og viser, at de stammer fra en langt senere tid end antaget, formodentlig fra det tredje århundrede.

På den anden side vendte Madvig sig i et universitetsprogram fra 1831, *De L. Attii Didascalidis commentatio*, imod den tyske filolog Fr. Osann, der vilde hævde, at ikke den gamle romerske digter Attius, men filologen Ateius, en samtidig med Cicero, havde forfattet værket *Didascalica*. Madvig bemærker i denne sammenhæng, at det er urigtigt at inddele den romerske litteratur efter livsaldre, som filologerne gjorde i ældre tid, her i landet således Borch²⁴⁷. Den latinske litteratur springer ungdommen over, fordi den straks optager den græske litteraturs genrer.

De fire taler af Cicero, som Markland og Wolf havde anset for uægte (ovenfor p. 120), bliver vindiceret for Cicero af Madvig og ligeså de catilinariske. Han sammenfatter sine overvejelser herom i *Adversaria critica* II p. 211 og *Opuscula academica* p. 155 note 3 og p. 671 f. I *Adversaria* III (note til p. 197) skriver han om brevene til Brutus.

I *Adversaria critica* II p. 570 nævner han *Dialogus de oratoribus*: quem Taciti esse neque credidi unquam nec credam, ingenio, proposito dicendique genere ab illo remotissimum.

En særlig omtale kunde Madvigs stilling til det homeriske spørgsmål

fortjene. I forordet til den tyske udgave (1869) af hans elev Fr. Nutzhorns bog *De homeriske Digtes Tilblivelsesmaade* (1863) tager han stilling imod Wolfs teorier. »Ich scheue mich nicht zu behaupten«, hedder det (p. VIII), »dass Alles, was mit einiger Wahrscheinlichkeit über Peisistratos angenommen werden kann, entschieden die Einheit der homerischen Gedichte (eines jeden für sich) und deren ganze Grundform als im Voraus gegeben und allgemein erkannt voraussetzt«. Han slutter sig ganske til chorizonterne og hævder desuden, at digtene ikke er sammenflikkede af sange, men digtede som enheder, ganske vist under indflydelse fra tidligere digte.

Genstand for Madvigs æstetiske kritik har kun nogle danske skrifter været. I Carl Bernhards novelle *Brødrene Bernhard*, der ifølge H. Schwanenflügel skyldes et samarbejde imellem Carl Bernhard og hans fætter Andreas Buntzen, og som publiceredes i 1836, læser man (Samlede Skrifter II, 2. Udg., 1869, p. 300): »Jeg havde netop liggende paa min Pult det Hefte af Maanedsskrift for Litteratur, i hvilket *Novellerne af Forfatteren til en Hverdagshistorie* ere recenserede. Jeg tog det frem og bladede i det, imedens Frants spurgte os om denne Bedømmelse ikke skulde være af den samme Recensent, der havde anmeldt *Blichers Noveller, Et Aar i Kjøbenhavn* og *Min Broders Levnet*, i det samme Maanedsskrift. Jeg havde i mit stille Sind gjort den samme Bemærkning; Forfatteren er ikke vanskelig at gjenkende«. I det følgende harcelleres der så forsigtigt over Madvigs præcise og besværlige stil.

Blicher reagerede over for »Formskjærerlauget« i en note til digtet Aristarchos Autodidactos. Og Brandes betegner Madvigs recension af *Min Broders Levnet* som en »Anmeldelse, der vel røber den skarpsindige og tænksomme Lærde ved enkelte fine Iagttagelser og der med Føje datter Foredragets Stilløshed, men hvor aldeles fattes det eneste, hvorpaa det for en Kritiker til syvende og sidst kommer an, Sansen for Digterens Ejendommelighed, Evnen og Viljen til at fremhæve den. Denne tunge og plumpe, pedantisk moraliserende og æstetisk doktrinære Artikel, der bliver endnu massivere ved det indviklede Sprogs Ubehjælpssomhed, gjorde ikke ringe Skade ved at bortlede Publikums Opmærksomhed fra det kæmpende Talent og ved at nedslaa Haabet om nogensinde at kunne trænge igennem hos den i Forvejen vanskeligt stillede, hyppigt modløse og altid gældbundne Forfatter, der netop i dette Øjeblik havde burdet drages op af den Sump, hvori han var sunket«²⁴⁸.

Brandes kan have fuldstændig ret, men man kunde måske nok stærkere fremhæve, at Madvig går i Heibergs spor i sin tekniske gennemgang af de værker, der er lagt for ham. Professor Paul V. Rubow siger i sin

omtale af Madvigs anmeldelse af Blicher, at den heibergske skoles »Fortielse af det historiske viser sig i den paafaldende Mangel paa Anerkendelse af det splinternye og originale, der er tilført dansk Litteratur med de Noveller, han anmelder«²⁴⁹. »Den akademiske Skoles utilstrækkelige Anerkendelse af de fritvoxende Træer i den danske poetiske Urtegaard«²⁵⁰ mærkes også i den bornerede recension af Carl Baggers bog, og det var ikke urimeligt, at forfatteren i Kjøbenhavnsposten tog til genmæle²⁵¹.

Af de værker, Madvig recenserede i Maanedsskrift for Litteratur, stod fru Gyllembourgs noveller hans hjerte nærmest. Han har som Kierkegaard og Poul Møller følt sig tiltalt af hendes didaktiske og reflekterede prosa²⁵².

I *Livserindringer* siger Madvig (p. 116), at der ikke nu er anledning til nærmere at omtale de æstetiske bidrag i Maanedsskrift for Litteratur, »skjøndt jeg«, fortsætter han, »ikke med Utilfredshed ser tilbage paa den Maade, hvorpaa jeg fremhævede det fine psykologiske Blik, den ædle Livsbetragtning og den harmoniske og skønne Form i Fru Gyllembourgs Noveller og i Sten Stensen Blichers Arbejder drog Skjelnelinien imellem hans ypperlige og troe Billeder af hjemlig Natur og hjemlige Menneskeskikkelser og de mindre heldige Forsøg paa at overskride Grænsen for den naturlige Begavelse og dens Uddannelse, eller trods en mange Aar senere fremkommen Indsigelse fortryder i C. Baggers »Min Broders Levned« at have paavist et unegteligt Talents Udskeielse i, hvad man nu vilde kalde realistisk Retning«.

Der kan i Madvigs værker, ikke mindst i *Adversaria critica*, findes ikke så få bemærkninger, hvori der ligger en personlig vurdering af de antikke skribenter. Og Carsten Høeg nævner i sit mindeskrift om Madvig (1954, p. 24), hvad J. L. Heiberg ved en gennemgang af Sophokles' *Aias* fortalte: »Engang da Madvig havde gennemgået den samme tekst for sine elever, hvoriblandt Heiberg, havde han, da han kom til Ajas' store monolog, ganske stille og bevæget sagt: »Dette sted holder jeg så meget af«. Man kunne fornemme at det havde gjort et stærkt indtryk på Heiberg at være vidne til hvorledes Madvig, midt i den strenge gennemgang af tekstkritik og syntaks, havde ladet sig gribe af Sofokles' ord og for en gangs skyld havde åbnet sig for sine tilhørere«.

V

MADVIG SOM HISTORIKER

1. Litteraturhistorie og filosofihistorie.

Madvig har skrevet eksegetiske bemærkninger til Juvenal (1830 og 1837, blandt *Opuscula academica*) samt til Platon, Virgil og Horats (i Tidskrift for Philologi og Pædagogik 1860, på tysk i *Kleine philologische Schriften*).

En større afhandling publicerede han i Tidskrift for Philologi og Pædagogik 1863: *Bemærkninger om den dramatiske Poesies Frugtbarhed og de ydre Betingelser derfor hos Athenæerne* (også i *Kleine philologische Schriften*). Han har her især forklaret vigtige ydre omstændigheder ved dramaernes opførelse.

Men Madvigs største indsats som litteraturhistoriker er nedlagt i hans kommentar til Ciceros *De finibus*. Jeg skal her fremdrage hans bestemmelse af begrebet *prima naturae*.

Grundlaget for hele diskussionen i *De finibus* er Karneades' skema over de goder, det var muligt at opstille. Dels, siger Karneades, kan man stræbe efter bestemte goder, der alle kan indordnes under een af disse tre grupper: nydelse, frihed for smerte, *prima naturae*. Dels kan det højeste gode ligge i selve bestræbelsen på at opnå disse mål, med andre ord handlingen i sig selv, uanset resultatet, er moralens mening. Men i praksis, følger han til, er der naturligvis ingen, der vil se det højeste gode i bestræbelsen på nydelse eller frihed for smerte uden opnåelse deraf, så der er for etikken kun fire goder at vælge imellem: nydelse, frihed for smerte, udvikling af de naturgivne anlæg, bestræbelsen på dette sidste mål, det vil sige den bestræbelse, man kalder dyd.

Madvig behandler Karneades' oversigt over etikkens grundlag eller struktur i excursus IV. Han taler strenge ord om den gamle akademiske skeptiker. Karneades, siger han (p. 822), roses af Cicero for sin udmærkede dialektiske færdighed, men i virkeligheden forholder det sig sådan, at nok var han tilstrækkelig skarpsindig til at harcellere over stoikernes lidet nøjagtige erkendelsesteori, men han følte ingen brændende iver efter sandheds erkendelse, og i den grad veg han tilbage for en omhyggelig

undersøgelse af begrebers og udsagns egentlige betydning, at han behagede sig i retorisk, overfladisk spilfægteri og anviste den vej, som senere Antiochos slog ind på, når han blandede peripatetikere, akademikere og stoikere sammen i een stor gruppe.

Fornemmer man ikke i disse ord som et ekko af den forargelse, Karneades vakte i Rom, da han som atheniensisk gesandt i 156 holdt offentlige forelæsninger over retfærdigheden og disputerede pro et contra?

Den kritik, Madvig retter mod Karneades, tager sit udgangspunkt i begrebet *prima naturae*. Den nævnte excurs indleder han med en omhyggelig gennemgang af, hvad dette udtryk indebærer. Han bemærker med rette, at filosofihistorikerne²⁵³ praktisk talt har forsømt en sådan undersøgelse, eller i hvert fald ikke har foretaget den ordentligt. Vanskeligheden ligger i, fortsætter Madvig, at begrebet *prima naturae* ikke er særlig vel defineret af stoikerne, at dernæst Karneades har anvendt det på en letfærdig måde, at videre Antiochos har overført det på akademisk og peripatetisk filosofi, og at endelig Cicero har gengivet eller omskrevet det græske udtryk på forskellig vis og derved bragt konfusion i de distinktioner, som Antiochos dog trods alt havde overholdt.

Madvig gennemgår omhyggeligt, ud fra bevarede citater, hvordan de stoiske filosoffer fandt moralens princip i det instinkt, der fra første færd får barnet til at søge selvopholdelse og harmoni med omgivelserne, det, der med et teknisk udtryk hedder *οἰκείωσις*. Der er visse ting, som bidrager hertil, og som barnet derfor instinktivt stræber efter at opnå, de er altså i overensstemmelse med naturen, og de er de første, deraf betegnelsen *τὰ πρῶτα κατὰ φύσιν*, på latin havde Varro kaldt dem *prima naturae*. Hertil hører for eksempel sundhed og styrke. På et senere tidspunkt i livet, ved overgangen til den voksne alder, opstår hos mennesket den bevidste stræben efter at finde den rette plads i tilværelsen og i denne viljens indsats for at opnå overensstemmelse med naturen ligger dyden. Hvis stoikerne vil være konsekvente, siger Madvig, er der i *prima naturae* ingen plads for dyden, men *prima naturae* må høre til de såkaldte »ikke afgørende« ting, *τὰ ἀδιάφορα*, og således er den stoiske lære da også. Under gennemgangen af, hvilke ting der falder ind under *prima naturae*, bemærker den puritanske Madvig meget pudsigt, at stoikerne bør roses, fordi de ikke medtager nydelsen, men videnskabsmanden i ham følger til, at det dog var en mangel, de ikke beskrev forholdet imellem nydelse og følelsen af at være i overensstemmelse med naturen.

Madvig gør nu opmærksom på, at udtrykket *prima naturae* i fjerde og femte bog af *De finibus*, som begge bygger direkte på Antiochos fra Askalon, bruges på en noget afvigende måde, nemlig synonymt med

prima constitutio naturæ. Herved forstod Antiochos menneskets naturlige anlæg i det hele taget, både i legemlig og sjælelig henseende, det grundlag, hvoraf fornuft og dyd vokser frem, idet vægten under menneskets opvækst mere og mere lægges fra det legemlige over på det fornuftmæssige. Der er hos Antiochos ikke, som hos stoikerne, tale om en tydelig skelnen imellem barnets ubevidste, instinktive naturliv og den voksnes bevidste, dydige stræben.

Det er overordentlig fortjenstfuldt, at Madvig så klart påviser denne forskel imellem gammel stoisk dogmatik og Antiochos' lære. Men spørgsmålet er, om han har ret, når han siger (p. 820), at Cicero ikke bemærker den. Tilsyneladende lader Cicero i III 20 f. Cato gøre sig de største anstrengelser for at vise, at vel er bonum og virtus og honestum ikke til stede i prima naturæ, men dog er der en tydelig sammenhæng. I begyndelsen vælger mennesket instinktivt det, som er i overensstemmelse med naturen og forkaster det modsatte, med andre ord, han følger naturens røst. Efterhånden ikke alene vælger han, men han lærer at forstå og begrunde det valg, han træffer i hver enkelt situation; det er dette, stoikerne kalder det pligtmæssige valg. Ved stadig og konsekvent at vælge det rette, det vil sige det, der harmonerer med menneskets stilling inden for den rationelle verdensorden, når han omsider til at forstå denne verdensorden, stoikernes *ὁμολογία*, og alle hans handlinger tager farve af denne indsigt og bliver dydige. Kun på dette høje intellektuelle trin eksisterer dyden, men den er vokset frem af den instinktive natur. Der er, med andre ord, for Cato ikke noget absolut brud imellem barnets ubevidste, instinktive liv og vismandens erkendelse af tingenes sammenhæng og bevidste handlen i overensstemmelse med den fornuft, den logos, der giver sig til kende i det højeste og i det laveste, og uden for hvis område heller ikke den blinde natur til syvende og sidst ligger. Madvig skildrer denne udvikling særdeles nøjagtig i sin kommentar til III 20: *Primum haec selectio fit naturali quodam instinctu et impetu, ut in parvis; deinde, cum processum nonnihil est, intellegitur, cur quidque seligatur reiciaturve, atque statuitur, sic esse agendum. Ea est cum officio selectio, cuius probabilis ratio reddi potest . . . In constanti demum et naturæ consentanea selectione, quæ est *ἐὐλογιστία* et *ὁμολογία*, cum et secum selectio et cum natura concordat, id est, virtus, incipit inesse bonum et eius notio apparere; nam in illa cum officio selectione nondum bonum est, quoniam ipsum officium bonum non est. Det er klart, at dyden ikke findes i prima naturæ; men er det tankeløst, når der tales om eorum similia prima in animis, quasi virtutum igniculi et semina (V 18)?*

Denne sidste udtalelse er i harmoni med den lære, man finder i *De*

officiis, og som bygger direkte på Panaitios. Stoicismen var jo på Ciceros tid præget af Panaitios og Poseidonios.

Madvig har formentlig ret i (p. 821), at Zenon ikke vilde kunne billige Ciceros (og Panaitios') fortolkning af hans lære om *ὁμολογία*. Men når han fortsætter med at sige, at Cicero i fjerde bog fejler deri, at han lægger mere ind i stoikernes lære om den første naturdrift, end de selv gjorde, fortier han den spænding, der var imellem den gamle og den yngre stoa, imellem Zenon og Panaitios, en spænding, som altid må have stået klart for Cicero.

Madvig kritiserer derefter Ciceros fremstilling II 34, hvor det hedder, at Epikur ikke er konsekvent, når han taler om *prima naturae* og om moralens mål, og det er den samme modsætning imellem ældre og senere stoisk opfattelse, ud fra hvilken Madvig her argumenterer. Cicero siger: om der i *prima naturae* er plads for voluptas, den epikuræiske finis, er et stort spørgsmål; men at ville påstå, der ikke er andet end voluptas, synes mig meget ukyndigt; der er dog membra, sensus, ingenii motus, integritas corporis, valetudo (der er en note af Madvig til membra og sensus: debuit Cicero addere integra; nam bonitas et integritas harum rerum in primis numerabuntur, non ipsae; Madvig har her ikke rigtig øre for den upedantiske og konverserende tone hos Cicero). I det foregående har Cicero hævdet, at Epikur tager sit udgangspunkt i den naturdrift, som kunde kaldes *movens voluptas*: lystfølelsen, men sætter som det højeste mål stans voluptas: frihed for smerte. Der er altså hos ham ingen overensstemmelse imellem *prima naturae* og moralens mål. Anderledes, siger Cicero, med alle de øvrige filosoffer. De gamle akademikere og peripatetikerne mente, at målet var at leve i overensstemmelse med naturen, det vil sige med dydens hjælp nyde *prima naturae* — og til *prima naturae* hører membra, sensus, ingenii motus, integritas corporis, valetudo. Dette er jo, som også Madvig bemærker (p. 204), Antiochos' syn på de gamle. Madvigs indvending (p. 821) lyder således: quid vel mediocriter attendenti apertius est, quam illud *secundum naturam vivere* poni potuisse, sive illa sive longe alia prima fecissent, eius autem, quod in explicanda hac vita, quae naturae conveniat, summum est, *adhibita virtute*, in illis primis ne minimam quidem esse significationem? Men nu stoikerne. De siger (II 34), at målet er consentire naturae, quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere, quod ita interpretantur, vivere cum intellegentia rerum earum, quae natura evenirent, eligentem ea, quae essent secundum naturam, reicientemque contraria. En fremstilling af den stoiske lære, der er ganske på linie med den i III 20 givne. Alligevel hævder Madvig i sin note til II 33, at stoikerne ikke kom fra *prima natu-*

rae til summum bonum, men aldeles udelukkede det godes begreb fra prima naturae. Og han tilføjer om Ciceros polemik: debuit Cicero, hac tota comparatione omissa, Epicuri inconstantiam per se reprehendere, summum bonum ex primo infantis et animalis appetitu sic ostendentis, ut tamen aliud primum appeti diceret, aliud summum faceret (p. 202).

I øvrigt er Madvigs behandling af stedet II 34 og hans ansættelse af en lakune et udmærket eksempel på hans filologiske skarpsindighed (cf. ovenfor p. 133 om II 35).

Grunden til Madvigs strengt dogmatiske behandling af prima naturae må man vistnok søge i hans opfattelse af det omtalte karneadeiske skema, som indtog en central plads i oldtidens moraldebat. Sin forklaring af dette skema indleder Madvig med de ord om Karneades, jeg ovenfor har anført.

Karneades gik ud fra begrebet *φρόνησις* eller prudentia som en kunst, hvis område (*σκοπός*) er livet. Og livskunstens mål finder man ved at studere den naturlige drift. Om denne drifts karakter er der tre anskuelser, som det endnu er muligt at forsvare, siger Karneades: nogle siger, den er rettet mod lyst, andre imod frihed for smerte, andre igen imod prima naturae. Alt efter sin opfattelse af den rene naturdrift må man altså som genstand for sine handlinger sætte lyst eller frihed for smerte eller prima naturae. Nu kan målet for disse handlinger imidlertid opfattes på to måder: dels kan det ligge i besiddelsen af handlingens genstand, dels i selve bestræbelsen på at gribe denne genstand. Det sidste er det stoiske standpunkt; for stoikerne er genstanden prima naturae, men det højeste gode består i at gøre alt for at opnå, hvad der er i overensstemmelse med naturen (*facere omnia ut adipiscamur quae secundum naturam sunt etiamsi ea non assequamur*, *Fin.* V 20). De to logisk mulige standpunkter, at det højeste gode består i at gøre alt for at opnå lyst, eller at gøre alt for at opnå frihed for smerte, har naturligvis aldrig fundet forsvarere, siger Karneades.

Skal man tegne hans skema, kommer det til at se sådan ud (Madvig p. 823):

A. Adipisci

1 voluptatem   2 vacuitatem doloris   3 prima naturae

B. Facere omnia

1 voluptatis causa   2 vacuitatis doloris causa   3 primorum naturae causa

Af de tre øverste standpunkter blev det første indtaget af kyrenaikerne og Epikur, det andet af peripatetikerne Hieronymos, det tredje af Karneades; dog var det, siger Cicero, ikke Karneades' eget standpunkt, men han valgte at forsvare det af dialektiske grunde.

Madvigs kritik af Karneades' inddelingsgrundlag er denne: Carneades in dividendo inelegantissime voluptatem, id est, ut dixi, affectionem hominis id, quod appetivit, adepti comparavit cum primis naturae, id est, ipsis rebus, quae appetuntur, vacuitatemque doloris, id est, negativam voluptatis partem in alia parte divisionis posuit; qui error paulo post alias turbas dabit (p. 823). Sundhed står vel ganske på linie med lyst, og frihed for smerte er vel mere end lystens negation. Madvig vil heller ikke anerkende, at Karneades satte fingeren på det vanskeligste punkt i den stoiske etik. Antipater, der jo, som Madvig bemærker p. 823, nok er Karneades' hovedmodstander, vilde ikke indrømme, at der var to livsmål, men hævdede, at det højeste gode var *πᾶν τὸ κατ' αὐτὸν ποιεῖν πρὸς τὸ τυγχάνειν τῶν προηγούμενων κατὰ φύσιν*. Det er debatten om dette problem, der afspejler sig i *De finibus*, hvor der tales om bueskytten. Der er ikke to højeste goder: det mål, han sigter efter, og den kunst, han anvender; målet er *σκοπός* for hans kunst, men i kunsten ligger *τὸ τέλος*. Og Cicero går videre (III 23): cum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab iisdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Det er forkert at sammenligne med lægekunsten, som er rettet mod et ydre mål, snarere må man tænke på dansen, der har sit mål og sin fuldendelse i sig selv. Heller ikke livskunsten er, som Karneades fejlagtig hævdede, rettet mod et ydre objekt eller *σκοπός*.

Madvig er langt mere ortodoks end de stoikere, Karneades angreb: Han siger (p. 823—24) meget klart og rigtigt, at Antipater fejler i at knytte pligt og dyd sammen og derved tilslører Zenons opfattelse af dyden som den almene naturlov, mennesket frit adlyder. Sed tamen ex reliqua disciplina intellegebatur, quomodo virtus constitueretur et bonum a commodorum adeptione seiunctum contineret. Karneades forstod ikke dette, siger Madvig.

For nu at vende tilbage til skemaet, så hævder Karneades videre, at der er tre mulige kombinationer ud over de fire nævnte usammensatte anskuelser, der havde fundet tilhængere: dyden, honestas, kan kombineres enten med lysten (Kalliphon) eller med frihed for smerte (Diodoros) eller med prima naturae (akademikerne og peripatetikerne). Madvigs kritik af dette punkt viser, at han anser Karneades' skema for utilstrækkeligt: Si vera esset superior divisio, ex quattuor simplicibus (de summa bonorum sententiis) effici posse debebant sex iunctae; neque apparet, cur, si initio recte voluptas et vacuitas doloris separatae sint inter se et a primis naturae, non recte coniungi possint aut voluptas et vacuitas doloris aut utralibet harum et prima naturae (p. 824).

Madvig udtrykker til slut sin forundring over, at Karneades hævdede, der i realiteten ikke var nogen uoverensstemmelse imellem stoikere og peripatetikere med hensyn til det højeste gode (III 41). Dermed vælter Karneades, siger Madvig, hele sit skema, i hvilket stoikerne havde et af de usammensatte standpunkter, medens peripatetikerne hævdede en kombination.

Det gran af sandhed, Madvig finder i Karneades' skema, er angivelsen af, at dyden ikke har nogen plads i *prima naturae*. Og fastholder man denne opfattelse, er det ganske klart, at Karneades, Antiochos og Cicero har udtrykt sig temmelig forvirret og selvmodsigende. Mærkeligt er det, at Madvig slet ikke prøver at se, om der dog ikke skulde være mening i disse debatter. Havde han gjort det, vilde hans filosofiske kommentar være blevet endnu mere frugtbar. Forklaringen på de tilsyneladende modsigelser er vistnok den enkle, at Karneades lige så vel som stoikere og peripatetikere anså dyden for en nødvendig, ja, selvfølgelig forudsætning for et lykkeligt liv (*Tusc.* V 83), men han mente ikke, den var et mål, thi livskunsten har som enhver kunst sit mål uden for sig selv. Er denne forklaring rigtig, har Karneades og Antiochos lov til at sige, at der i praksis ikke er nogen forskel på stoikere og akademikere og peripatetikere. At der så alligevel, som Madvig så klart så, er en afgørende forskel på stoikernes opfattelse af dyden som en i sig selv hvilende, rationel sjælstilstand og de andre filosofers empiriske synspunkter, det er dette, som har gjort det muligt, at et så fængslende værk som *De finibus* har kunnet blive til. I betragtning af Karneades' probabilitetslære kan man ikke behandle hans skema som et blot teoretisk spil²⁵⁴.

Med hensyn til spørgsmålet om Ciceros forlæg til bog III har Madvig ganske klart som den første påvist, det er en stoiker, der er under indflydelse af polemikken imod Karneades, muligvis, siger han, er det Diogenes fra Babylon (excursus V).

Spørgsmålet om kilderne i det hele taget til *De finibus* behandles af Madvig i fortalen. Det fastslås her, at Cicero lige fra sin ungdom havde sørget for at have kendskab til græsk filosofi, ikke for at skrive derom, men af hensyn til sin almindelige dannelse og sin virksomhed som taler. Han havde ikke ofret dogmatiske enkeltheder og den i hver skole særlige begrebsdannelse noget dybtgående studium. Da han derfor på sine gamle dage, af noksom bekendte private og politiske årsager, gav sig til at skrive om filosofiske emner, gik han ud fra denne almene orientering, prøvede ikke at samle og gennemarbejde sit stof, men udvalgte sig på hvert enkelt område en bestemt forfatter, som han lagde til grund for fremstil-

lingen. Som illustration benytter Madvig det herculanensiske fragment af Philodemos' skrift om fromheden, som Chr. Petersen udgav i 1833. Dette fragment viser, at Cicero i første bog af *De natura deorum* har fulgt Philodemos overmåde nøje, og Madvig siger, man må regne med, han har båret sig ad på samme måde, da han skrev *De finibus*. Og han tilføjer: non obscura vestigia id testantur, de quibus ex aliqua parte iam alibi dictum a me est. At dette er for rask en slutning, kan Rudolf Hirzel²⁵⁵ nok have ret i, og i det hele taget er Madvigs korte almene bemærkninger om Ciceros filosofiske studier vel ikke helt fyldestgørende. Han undervurderer vistnok det faktum, at hin tids filosofi i høj grad var gået dannede mennesker i blodet. En så livlig og begavet ånd som Cicero gav også i filosofisk henseende udtryk for tidens ypperste dannelse. At så mangen enkelthed under den raske udarbejdelse af hans filosofiske skrifter er blevet mindre nøjagtig er en anden sag.

Jean Bayet indledte i 1954 en mesterlig tale om Madvig som filosofi-historiker med disse ord: »en 1839 paraissait le monumental *De finibus*, de Madvig; en 1876, le savant en donnait la troisième édition. Dans nos bibliothèques, le volume, jauni par les mains des générations, reste le suprême recours, celui qui ne trompe ni le philologue ni le philosophe, le modèle aussi vers lequel tendent les Du Mesnil, les Pease, les Pohlenz. Une stupeur accompagne l'admiration: qu'à 35 ans, un savant ait mis au point le texte et le commentaire d'un ouvrage aussi long, aussi complexe, aussi fuyant parfois, et dont les sources grecques ne se saisissent que par reflet, cela semble un paradoxe«. Men jeg henviser til professor Bayets tale i dens helhed; den kan læses i *Acta Congressus Madvigiani I* (1958).

2. Hegels historiefilosofi og Madvig.

Hegel lærer, at det er fornuften, der hersker i verden, og den er sit eget stof. »Sie zehrt aus sich und ist sich selbst das Material, das sie verarbeitet; wie sie sich nur ihre eigene Voraussetzung und der absolute Endzweck ist, so ist sie selbst dessen Bethätigung und Hervorbringung aus dem Inneren in die Erscheinung, nicht nur des natürlichen Universums, sondern auch des geistigen — in der Weltgeschichte«²⁵⁶. Åndens natur er altid een og den samme, men denne natur expliceres af ånden »in dem Weltdaseyn«. Historien må man tage, som den er: man må gå historisk, empirisk til værks, hvad der blandt andet vil sige, at man ikke må lade sig forføre af faghistorikerne, thi disse, navnlig tyske af stor autoritet, gør det samme, som de bebrejder filosofferne, nemlig opfører aprioriske konstruktioner. Det er således en vidt udbredt fantasi, at der

har eksisteret et første og ældste folk, belært umiddelbart af Gud, levende i fuldkommen indsigt og visdom, med klar kundskab om alle naturlove og om åndelig sandhed. Eller man digter om dette eller hint præstelige folk. Eller, for at nævne noget specielt, man antager, at der har eksisteret en romersk episk digtning, hvorfra de romerske historikere har hentet deres fortællinger om Roms ældste historie (cf. nedenfor p. 158 og 167)²⁵⁷.

Når ånden giver sig til kende i historien, kan man sige, at et forsyn regerer verden. Det var en tid lang mode, siger Hegel, at beundre Guds visdom i dyr, planter, enkelte skæbner. Når man indrømmer, at forsynet åbenbarer sig i sådanne genstande og stoffer, hvorfor så ikke også i verdenshistorien? Som natur forklarer ideen sig i rummet, medens verdenshistorie er åndens åbenbaring i tid. I naturen er intet nyt under solen, men i historien er der en trinvis udvikling²⁵⁸.

Åndens natur lader sig erkende ved hjælp af dens fuldkomne modsætning. Som materiens substans er tyngde, således er åndens substans eller væsen friheden. Ånden er »das Bei-sich-selbst-seyn«, og dette er netop friheden. Åndens »Bei-sich-selbst-seyn« er det samme som dens selvbevidsthed. I selvbevidstheden, bevidstheden om sig selv, falder disse to sammen: *at jeg ved, og hvad jeg ved*. Ånden er »das Beurtheilen seiner eigenen Natur, und er ist zugleich die Thätigkeit zu sich zu kommen, und so sich hervorzubringen, sich zu dem zu machen, was er an sich ist«²⁵⁹.

Ligesom kimen indeholder træets hele natur, frugternes form og smag, således indeholder allerede de første spor af ånden virtualiter den hele historie. Orientalerne ved endnu ikke, at ånden, eller mennesket som sådan, i og for sig er fri. Da de ikke ved det, er de det ikke. De ved kun, at *een* er fri, men netop derfor er en sådan frihed kun lidenskabens vilkårlighed, vildhed, afstumpethed, eller også dens mildhed og tomhed, hvad der igen kun er et naturtilfælde eller en vilkårlighed. Denne ene er derfor kun en despot, ikke en fri mand. Hos grækerne er bevidstheden om friheden først opstået, og derfor var de frie, men de, så vel som romerne, vidste kun, at *nogle* er frie, ikke mennesket som sådan. Dette vidste selv Platon og Aristoteles ikke. Derfor har grækerne ikke blot haft slaver, og har deres liv og deres skønne friheds bestand været bundet dertil, men også deres frihed var selv dels kun en tilfældig, forgængelig og sjælden blomst, dels tillige en hård knægtelse af det humane. Først de germanske nationer er i kristendommen nået til bevidsthed om, at mennesket som menneske er fri, at åndens frihed er hans egentlige natur. Denne bevidsthed er først kommet op i religionen, i åndens inderste region. Men at indbygge dette princip også i staten, det var en yderligere opgave, hvis løs-

ning kræver et langt og tungt dannelsesarbejde. Vi ved at *alle* mennesker er frie²⁶⁰.

Verdens endelige mål er åndens bevidsthed om sin frihed. Til dette mål har man altid ofret på jordens vide alter²⁶¹.

Hvis man dernæst spørger, hvilke midler friheden betjener sig af, så svarer Hegel, at intet stort i verden er blevet fuldbragt uden lidenskab. Dette hænger sammen med ideens videregåen til den uendelige modsætning: man har på den ene side ideen som substantiel fylde, på den anden side abstrakt som fri vilkårlighed. Dette sidste er det partikulære, individerne. Lykkelig er den, hvis tilværelse stemmer med hans særlige karakter, vilje og vilkår. Verdenshistorien er ingen jordbund for lykken. Lykkelige perioder er tomme blade i historien, for det er perioder med manglende modsætning²⁶².

Det er nu fornuftens list, at den lader lidenskaberne virke for sig. De verdenshistoriske individer, heroer som Alexander, Cæsar og Napoleon, kæmper for deres interesser, deres stilling, ære og sikkerhed, men netop disse partikulære formål indeholder det substantielle, som er verdensåndens vilje. Disse heroer øser af en underjordisk kilde, der trænger sig frem mod den ydre verden som mod en skal²⁶³.

Det materiale, hvori der arbejdes hen imod målet, er foreningen af den subjektive og den fornuftige vilje, det sædelige hele, staten, som er den virkelighed, hvori individet har og nyder sin frihed for så vidt, som den er almen. Den frihed, som begrænses i staten, er vilkårligheden, der går på det særlige eller partikulære behov. Den subjektive vilje, lidenskab, er det virkende. Ideen er det indre. Staten er det forhåndenværende, virkelig sædelige liv²⁶⁴.

Spørgsmålet melder sig da, hvilken statsform der er den bedste. Den nødvendige gang i udviklingen er denne, at man begynder med et patriarkalsk eller krigerisk kongedømme. Derpå træder det særskilte og enkelte frem, i aristokrati og demokrati. Og til slut underlægges dette særskilte en magt, uden for hvilken de særlige sfærer kan have deres selvstændighed, nemlig monarkiet. Monarkiet i dets kristelig-germanske skikkelse er for Hegel den højeste statsform²⁶⁵.

Her kommer Madvig ind i billedet med den afhandling, han skrev i universitetets festskrift i anledning af kong Christian VIII's og dronning Caroline Amalies salving og kroning i 1840: *Blik paa Oldtidens Statsforfatninger med Hensyn til Udviklingen af Monarchiet og en omfattende Statsorganisme*. Jeg skal citere Madvigs indledning, der både viser en stærk afhængighed af Hegels tanker og en polemik derimod.

»Den græske og romerske Oldtid er i politisk Henseende væsentlig Re-

publikens Tid, den nyere Monarchiets. Monarchiets Födsel var Oldtidens Död. Ikke lettelig synes da Tanken fra det christelige Monarchies Indvielsesfest at kunne ledes hen til de hedenske Republiker. Og dog ligger denne Tankens Overgang nær for den, der overhovedet ved betydningsfulde Fremtrædelser i Nutidens Liv föler Drift til at see hen til Nutidens Forudsætninger. Statsformerne aflöse hverandre ikke regellöst og tilfældigen i Verdenshistorien, men følge Culturens Udvikling deels som dens Udtryk og Resultater, deels som dens Betingelser; deres Frembringelse og Uddannelse til deres nuværende Standpunkt har ikke været det mindste Arbeide, som Menneskeslægten har maattet udføre.

Oldtiden var den döende Moder til det europæiske Monarchie; dens politiske Udviklingsgang sigtede, den selv ubevidst, hen til dette Maal; men den maatte overgive den endnu ikke uddannede og ved Ave modnede Skabning til en anden Tid, andre Folk. Det er da en Taknemmelighedspligt at bringe det til Bevidsthed, hvad Oldtiden heri har arbeidet for den fölgende Tid, og fortrinlig er det en saadan Pligt imod det Folk, der ved med Kraft og Dygtighed under de elementære Former at samle et stort Rige, bragte Nödvendigheden af en ny Skikkelse til Gjennembrud og dog tilsidst selv kun fik den bittre Trængsel og Smerte. Thi med fuld Ret er Romernes Keisertid betegnet som en Smertens Tid (Hegel, Philosophie der Geschichte S. 328), men Smerten bares for kommende Slægters Skyld ogsaa med Hensyn til den politiske Udvikling.

Oldtiden er os en vigtigere Gjenstand for Betragtning i dens characteristiske Modsætninger til vor Tid og dennes Væsen end i dens tilsyneladende umiddelbare Overeensstemmelse dermed. Det er en Hovedopgave at fremstille, hvorledes det, der nu som Moment er optaget i en mere sammensat, fleersidigere Tilværelse, undertiden fordunklet ved det modsatte Moments eensidige Fremtræden, engang viste sig mere enkelt og for sig selv.

Det er let at se, at det syn på monarkiets historie, der her straks antydes, er det, man finder hos Hegel. Men også dette, at fortidens epoker indgår som momenter i nutiden, er i fuldkommen overensstemmelse med Hegels historiefilosofi. Hegel siger, at »die gegenwärtige Gestalt des Geistes alle früheren Stufen in sich begreift. Diese haben sich zwar als selbstständig nach einander ausgebildet; was aber der Geist ist, ist er an sich immer gewesen, der Unterschied ist nur die Entwicklung dieses Ansich. Das Leben des gegenwärtigen Geistes ist ein Kreislauf von Stufen, die einerseits noch nebeneinander bestehen, und nur andererseits als vergangen erscheinen. Die Momente, die der Geist hinter sich zu haben scheint, hat er auch in seiner gegenwärtigen Tiefe«²⁶⁶.

Samtidig ligger der i Madvigs fremhævelse af den fortrinlige taknemmelighedspligt over for det romerske folk en reaktion imod Hegels lidet sympatetiske behandling af romerriget.

Madvig inddeler verdenshistorien som Hegel. Han taler først om orienten, dernæst om Grækenland og Rom, nævner til sidst det europæiske monarki.

Om orienten siger han, med et direkte citat af Hegel, at udgangspunktet, som overalt, er det patriarkalske kongedømme, »Kongedømmet, der endnu ikke er noget Monarchie«²⁶⁷. Persernes religion var analog med statsformen og »henvendte Mennesket til Betragtningen af Naturens Eenhed og Höihed uden at frigjøre Aanden«²⁶⁸.

Forberedelsen til et sandt monarki og et omfattende, fast sammenhængende rige begyndte i Grækenland, »hos det Folk, hvor Aanden frigjorde sig og helligede Individernes alsidige Udvikling«²⁶⁹. Madvig giver naturligvis Hegel ret i, at den græske filosofi har haft betydning for det politiske liv. Men medens Hegel i tiden før Sokrates søger det karakteristisk græske, ser Madvig i den sokratiske subjektivitet et udtryk for den sande græskhed. »Udentvivl« hedder det hos Madvig (p. 10), »havde det frigjorte og udviklede Raisonement og den begyndende Philosophering tildeels ved directe Prøvelse rokket den Kreds af Forestillinger, hvortil de tidligere Grækere med Overbeviisning hengav sig og som svarede til de bestaaende Indretninger; endnu mere var der givet den particulære Interesse et Redskab i en kløgtig Dialectik, hvormed den kunde indirect forvende og forvanske hine Forestillinger og gjøre sig gjeldende. Men Historien tillader hverken i denne Tænknings og Raisonementets Optræden at see en Modsætning til det forudgaaende ægte græske Liv, der kan betegnes som dets Undergang, eller at være enig i Hegels Bestemmelse og Bedømmelse af det Punkt, hvorpaa det skal vise sig fra denne Side. Den politiske Bevægelighed ilede forud for det sceptisk-negative Raisonement, der banede Vei for den attiske Philosophie, hvori den græske Stræben efter at frigjøre Subjectet fra dens inderste Side kom til Gjennembrud, efterat den politiske Udviklings Eensidighed allerede var næsten gjennembløben«. Madvig mener altså ikke, at »den for sig fri vordende Inderlighed« betegner undergangen af det ægte græske liv²⁷⁰. »Det maa være nok her at bemærke,« siger han, »først, at det, som Hegel selv sætter som det græske Livs Princip, »Subjectets, Aandens Frihed« (p. 260), »den subjective Villie i dens hele Livlighed« (Lebendigkeit, smsteds.), for at være ægte, maatte blive en Frihed for det tænkende Subject, og at Tænkningsens frie Udvikling altsaa er en saa integrerende og characteristisk Side ved det græske Liv, at dette, naar den fjernes, taber

sit Indhold»²⁷¹. Hegel, siger Madvig videre, kommer også til at henlægge kunsten til undergangen²⁷². Madvig konkluderer, at de græske staters undergang skyldes selve det græske princip, der styrtede dem som uadækvate former. Som man ser, er der imellem Hegel og Madvig en forskel i vurdering, ikke i beskrivelse.

Den sokratiske vending til subjektiviteten, der her opereres med, beskrives i Kierkegaards disputats fra 1841²⁷³.

Medens Hegel er fuld af begejstring for den græske verden, der er så skøn selv i undergangen, er han bidsk over for romerne, det folk, der afløste grækerne på den verdenshistoriske arena. Den inderlighed, denne gåen tilbage i sig selv, der blev den græske ånds fordærv, er karakteristisk for Rom. Den sidste konge blev fordrevet, fordi han, der selv var ypperstepræst, havde krænket ægteskabet, som er grundet på inderlighedens princip. I samme ånd rejste senere plebejerne sig mod patricierne og latinerne og forbundsfællerne sig mod romerne, indtil privatpersonernes lighed var gennemført i det hele romerske rige, idet også et utal af slaver blev frigivet²⁷⁴. Inderligheden giver sig udtryk i en almen eller abstrakt frihed, som på den ene side sætter den abstrakte stat, politikken og magten over den konkrete individualitet og på den anden side i modsætning til dette almene skaber personligheden. Personligheden er jegets frihed og må vel skelnes fra individualiteten. Den er af juridisk karakter, vedrører hovedsagelig ejendom, men ligger uden for den konkrete åndelige bestemthed, som udgør individualiteten²⁷⁵. Hegel så vistnok i den romerske privatret det allertydeligste udtryk for romersk ånd. Kejserne herskede kun, men regerede ikke, thi der savnedes en organisation, hvorved det særlige og berettigede liv i kommuner og provinser kunde bringes til at fungere som led i den almindelige statsforvaltning. Alle var lige og uden nogen politisk ret, slaveriet gjorde kun en ringe forskel. Mennesker havde intet fædreland, over dem stod kun skæbnen, og deres eneste åndelige mulighed bestod i at nå til at betragte livet som ligegyldigt. Hertil hjalp dem tidens filosofiske systemer, stoicisme, epikuræisme og skepticisme, der alle går ud på at gøre virkeligheden ligegyldig for ånden²⁷⁶.

I det romerske kejserrige, siger Hegel, er individerne som atomer, der står under den enes hårde herredømme. Som en monas monadum er dette herredømme magten over privatpersonerne, og derfor er den romerske privatret en tilstand af retsløshed. Denne selvmodsigelse er den romerske verdens elendighed²⁷⁷.

Den romerske kejsertid er en smertens tid, en tugtelse, hvorved vejen beredes for kristendommen. I romerriget er ingen glæde, kun hårdt og

surt arbejde. Trøsten for den tabte frihed ligger i den udviklede privatret. Men dette er kun en verdslig forsoning. Den åndelige forsoning fuldbyrdes i det indre, idet den individuelle personlighed renses og forklares og løftes op til en ikke tilfældig, men almen og virkelig subjektivitet²⁷⁸.

Det ligger i den hegelske historiefilosofi, at man må anerkende det faktiske i historien. Det, der sker, er nemlig »ikke alene ikke uden Gud, men væsentlig hans eget værk« — som de ord lyder, hvormed *Philosophie der Geschichte* slutter. Hvad nu specielt udforskning af den romerske historie angår, så skyldes den, siger Hegel, tre forskellige klasser af lærde, historieskrivere, filologer og jurister. Historikerne roser han, fordi de holder sig til de store træk og agter historien som sådan. Anderledes med filologerne. De giver sig mere af med enkeltheder, som kan kombineres på mange måder. Disse kombinationer kaldes først hypoteser, men snart gælder de som oplagte kendsgerninger. Juristerne er ikke bedre end filologerne. Resultatet er, at man erklærede den ældste romerske historie helt og holdent for fabel, hvorved dette gebet rigtig blev offer for lærdommen, der altid udfylder sig i størst bredde, hvor der intet er at hente. På den ene side skal grækernes poesi og myter indeholde dybe historiske sandheder, medens man omvendt tvinger romerne til at have myter, og til grund for det, man hidtil har antaget som historisk, skal der ligge epopeer²⁷⁹.

Det er ganske klart, at Madvig i sit principielle syn på Rom slutter sig til Hegel. Det fremgår af de ord, hvormed han i sin afhandling indleder omtalen af det romerske rige (p. 12). »Det afmægtige Grækenland afløstes af det kraftige Rom, der, dengang disse Folk stødte sammen, allerede meget havde forberedet Lösningen af sin politiske Opgave, i Elementærrepublikens Form at samle en Magt, der maatte bryde denne Form uden selv at splittes ad. I Romernes Character laae Fasthed og Regelmæssighed, der forenede sig med en abstraherende Forstandighed, ogsaa i Opfattelsen og Gjennemførelsen af Statens og Individets Forhold, men savnede den aandige Fylde og Bevægelighed, som uddannede sig, især hos de ioniske Græker. Medens derfor ikke det rige, alsidige Livsindhold fremtraadte, som viste sig hos disse, fastholdtes og udvikledes med større Bestemthed og i nøiere Forening Forestillingerne paa den ene Side om Statens Magt over Individet og dettes Lydighed under streng Disciplin, og paa den anden om Individets Ret og Krav paa denne Rets Beskyttelse (tribuni plebis) i Person (tergum civium, Frihed for Fængsling imod at stille vades, siden Exil for Dödsstraf o. s. v.) og paa Eiendom (jus civile, auctoritas, mancipium, nexum o. s. v.). Herpaa lagde Romeren mere Vægt end (som Athenienseren) paa at gjøre sit hele Individ gjel-

dende og udtrykke den i Beslutning og Regjering. Denne Retnings Eensidighed fremtræder i den föleslöse Opoffring af retslöse, som Personer ikke anerkjendte Væsener (Gladiatorkampen) og i den haarde, raa Opfatning af Familieforhold under Eiendomsbegrebet (*patria potestas* med Ret til Salg), der dog for en stor Deel *beholdtes* mere som en af de juridiske Abstractioner, hvortil Romerne vare saa tilböielige, end som et Udtryk af den virkelige sædelige Tilstand i hvilken tvertimod Qvindens og Huusfruens Hæderlighed og agtede Stilling hos Romerne (der ikke maa fordunkles ved den atter her fremtrædende juridiske Abstraction om manus) viser sig denne Side af det attiske Liv meget overlegen. Den spartanske Stivhed, der opslugte Familielivet og kuede Individet, var ikke Romerstatens Character, ligesaa lidt som en *mörk* Alvor i det Hele gik igjennem den gamle Romers Liv. Havde dette end ikke den *skjønne*, mangesidige Livsglæde, savnede det dog ikke en djerv og kraftig Lystighed«.

For nu at nævne nogle enkeltheder, der kan belyse forholdet imellem Madvig og Hegel, vil jeg først fremhæve, hvordan Madvig i sin opfattelse af plebejernes stilling i hovedsagen følger Niebuhr. Niebuhr mener at patricierne udgjorde det ældste folk, medens plebejerne kom fra de undertvungne stæder²⁸⁰. Som Madvig siger i programmet fra 1840 (p. 14) — i tilknytning til sin afhandling om de romerske kolonier —: »Plebeierne ere de (oprindelig i Forbindelse med Bosætning i Byen Rom selv) allerede med visse Rettigheder constituerede Nyborgere, *cives sine suffragio* de nylig undertvungne, endnu ikke til offentlig Rets Udövelse constituerede, der for det Meste leve udenfor Rom. De gaae alle efterhaanden over i plebs ved at faa *suffragium*«²⁸¹. Man opfatter derimod i antikken patricierne som en adel, hvis stamfædre var valgt af kongerne, og Hegel holder sig til denne opfattelse. Han finder det unødvendigt, som han siger, at tage sin tilflugt til en i nyere tid yndet hypotese, der går ud på, at patricierne har været en egen stamme²⁸². »Forestillingen om den romerske plebs«, siger Madvig (program 1840 p. 13 Anm. 3) »er en af dem, i hvilke man hos *Hegel* tydelig mærker Indflydelse af Niebuhr, fordi *Hegels* Paastand om den *overleverede* Histories Gyldighed var ligesaa eensidig (allerede i at oversee Traditionens Discrepants) og paa Trods noget overdreven, som hans Misfornöielse med Adskilligt i Niebuhrs historiske Methode og i hans Hypotheser var grundet«.

I det følgende beskriver Madvig, hvordan man i den ældste tid indlemmede erobrede stæder i den romerske stat, så indbyggerne blev romerske borgere uden stemmeret. Dernæst omtaler han socialforfatningen. Med den nåede den romerske republiks herredømme til Italiens

grænser. Med erobringerne uden for Italien opstår provinsforfatningen, idet de undertvungne områder kommer til at stå under, men uden for den romerske stat²⁸³.

Efter forbundsfællekrigen kom borgerretten til at omfatte hele Italien, »men dermed«, siger Madvig (p. 19), »var ogsaa den romerske Statsforfatning i sit inderste Væsen opløst og dens Undergang, der tillige er det antike Statslivs Død, afgjort«. Bystatens voldsomme udvidelse til at skulle omfatte et land er et hovedvendepunkt, og Madvig bemærker med rette (p. 20 Anm. 2), at dette er overset i Hegels fremstilling.

Man kunde tilføje, at Hegel heller ikke så klart som Madvig formulerer de romerske provinsers særlige stilling uden for staten. Hegel betoner blot romernes stræben efter herredømme. Det romerske princip, siger han, er herredømmets og magtens kolde abstraktion²⁸⁴. Madvig derimod hævder (p. 17), at provinsernes ulykkelige stilling er en følge af det antikke statsbegreb, som var fælles for romerne og grækerne.

Madvig siger, at den republikanske statsform sprængtes, fordi forestillingen om statens koncentration i een by for de fjernest boende borgere medførte et misforhold imellem besiddelsen af fuld borgerret og dens udøvelse. Borgeren fra Cremona eller Placentia, fra Rhegium eller Tarentum skulde votere personlig på Roms forum eller på Marsmarken. Og på samme måde sker der i andre statsanstalter en total forrykkelse af alle forhold. Forbundsfællekrigens ophør betyder da revolutionens begyndelse, idet afstanden imellem statens form og stof var for stor for en reform (p. 18—20).

Hvor forhærdede de politiske forestillinger var, »viser sig lige tydelig i Ciceros velmeente Betragtninger (Bøgerne de republica og de legibus), hvori ikke er Anelse af de forandrede Grundforhold, og i Catos kraftige, redelige Handlen og Opoffrelse« (p. 20). I en note til denne sætning siger Madvig, at Hegel dømmer rigtigt om Ciceros politiske teorier, »der endda ere behæftede med den søgte Efterligning af Plato«. Det hedder hos Hegel, at Cicero altid lægger skylden for republikkens fordærv på individerne og deres lidenskaber; Platon, som Cicero vilde efterligne, var fuldstændig klar over, at den atheniensiske stat ikke kunde bestå, og udkastede derfor en efter hans mening fuldkommen statsforfatning; Cicero tvivler derimod ikke på den romerske republiks bestand og søger altid kun momentane forbedringer; om statens og navnlig den romerske stats natur har han ingen bevidsthed²⁸⁵.

Om udgangen på den revolutionære og tumultuariske periode i republikkens slutning hedder det hos Madvig (p. 20): »Opgaven kunde da kun, ikke løses, men føres Lösningen imøde, af det Individ, der paa een-

gang med egoistisk Begjerlighed efter Magt reev sig lös fra det Bestaaende, med overveiende Daadkraft beseirede al Modstand og ved productivt Genie forvandlede den blotte Egenraadighed til consequent Bestemmelse. Den romerske Stat fordrede en höiere, mere omfattende Eenhed og et Ligevægtpunkt; men det Individ, der som Monarch blev dette, maatte tillige constituere sig selv, blive Usurpator, og ordne Staten uden Hensyn til noget andet Organ for Folkeaaenden og uden Anerkjendelse af nogen Form som gyldig, det er, handle som Despot«. Det er Hegels opfattelse af Cæsar, man her møder; det er fornuftens list, der tænkes på.

For det romerske monarki stod tilbage at optage provinsboerne i borgersamfundet; de havde, siger Madvig (p. 21), ikke »den Bestemmelse, stedsse at være blot et andet Folks Undersaatter«. Det lykkedes at gøre alle rigets beboere til ligeberettigede borgere, men rigtignok uden nogen som helst aktive politiske rettigheder, og uden at nogen nation blev dannet. Rigsorganisationen »fremtræder fuldendt i Diocletians og Constantin den Stores Anordninger, der, som Resultatet af lange Bestræbelser og som et uhyre Fremskridt i omfattende politisk Organisation, der heller ikke er blevet uden stor Indflydelse i de nyere europæiske Stater, fortjene en langt større Opmærksomhed og Paaskjønnelse, end de i Almindelighed finde, fordi de fremtræde i en ulykkelig Tid og fordi de, som eensidige blotte Bestyrelsesanordninger, ikke baarne af noget sammenhængende og frit sig rörende Nationalliv (hvilket de i en saadan geographisk Udstrækning heller ikke kunde være), ikke indeholdt Kraft til at standse Rigets Undergang« (p. 23).

Madvigs endelige dom over romerriget er langt gunstigere end Hegels. »Verdenshistorien«, siger han (p. 23), »retfærdigere end Manges overfladiske Raisonnement, gav det vestromerske Rige Indflydelse og Ære i dets Undergang. Det efterlod Europa politiske Former for Riger og i Forbindelse dermed en under Indflydelse af et stort Riges Trang og Erfaring uddannet Privatret, og fordi Rom ved at samle Folkene i det Ringeste til foreløbig Eenhed havde banet Veien for Christendommen, udbredte denne sig i latinsk Form«²⁸⁶.

Madvigs afhandling er helt igennem præget af Hegels historiefilosofi. Men ogsaa den sproglige form viser påvirkning af den store stil hos Hegel. Det fremgår af de mange passager, jeg ovenfor har anført, og jeg kan tilføje, at Madvig oven i købet citerer Matthæusevangeliet. Han bruger ellers aldrig citater — bortset naturligvis fra anførelser fra videnskabelige værker —, men ved omtalen af Cæsar siger han her (p. 20): »Maa det end om Cæsars Foretagender og om Conflicten imellem deres Moralitet og deres verdenshistoriske Nödvendighed i en vis Henseende hedde: »Det

er vel umuligt, at Forargelsen ikke skulde komme i Verden, men vee den, ved hvem den kommer«, kom dog Forargelsen ingenlunde ved ham alene, og heller ikke gaves det ham blot at udføre Forargelsen, men ogsaa en Deel af Udsoningen«.

I en anmærkning (p. 24) nævner Madvig selv forholdet til Hegel og hævder, at grundtrækkene af hans afhandling stykkevis bygger på hans egne forelæsninger og delvis er publiceret, før *Philosophie der Geschichte* udkom i 1837, og før han kendte *Philosophie des Rechts*, der kom i 1821; han anfører som eksempel indledningen til sin afhandling om de romerske kolonier og fremhæver herfra sine anskuelser om den romerske republiks ophør ved forbundsfællekrigen og om Ciceros politiske teori. Foruden på denne afhandling tænker Madvig vel på programmet fra 1830, i hvilket han omtaler Niebuhrs syn på forholdet imellem patricier og plebejer. Madvig skylder dog Hegel afhandlingens hele struktur, men byder for Roms vedkommende på en i det faktiske langt mere kyndig beskrivelse.

I *Livserindringer* hedder det (p. 105) om programafhandlingen fra 1840, at den »indeholder Antydninger af den Betragtning af Oldtidens, ogsaa særlig den romerskes, politiske Liv, som jeg senere har udført videre«.

3. Madvigs mindre afhandlinger om romerske antikviteter.

Medens Madvig var vikar for Thorlacius, var hans lærervirksomhed overvejende knyttet til anden eksamen, og lige til 1847 vedblev, som han siger, forelæsningerne til denne eksamen at udgøre en særlig afdeling af hans arbejde. Madvig gennemgik ved dette kursus skiftevis den romerske litteraturhistorie og de romerske statsantikviteter, efter et på latin dikteret grundlag. For de filologiske fagstuderende holdt han, som jeg har nævnt, en central forelæsning over filologiens encyklopædi, men hertil sluttede sig blandt andet »udførlige Foredrag over de romerske Statsindretninger med en almindelig Indledning over Kilderne til den romerske historiske Oldkyndighed og over den romerske Litteraturs Historie«²⁸⁷.

Den første af Madvigs afhandlinger om romersk historie knytter sig nær til hans ungdoms tekstkritiske skrifter. Den hedder *De loco Ciceronis in libro IV de Re Publica ad ordinis equestris instituta spectante disputatio* (1830).

Det er ovenfor (p. 98) nævnt, at Angelo Mai i 1822 udgav de af ham selv i et manuskript i Vatikanbiblioteket fundne fragmenter af Ciceros *De re publica*. Til denne udgave bidrog Niebuhr, der dengang var preus-

sisk gesandt i Rom, med enkelte lærde bemærkninger samt en index historicus og en index Latinitatis²⁸⁸.

Det af Madvig behandlede fragment i fjerde bog er dette (c. II 2 Halm): ****gratiam, quam commode ordines descripti aetates classes equitatus, in quo suffragia sunt etiam senatus, nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum. I sin historiske index til Mais udgave forklarer Niebuhr rigtigt: Senatus suffragia in equitum centuriis erant. Da dernæst C. F. Heinrich udgav fragmenterne i 1823, skrev han således: ... in quo suffragia sunt, etiam senatus. Herved ophæves naturligvis den fortolkning, Niebuhr gav. I 1824 slutter Niebuhr sig til denne nye interpretation og tilføjer, at der tænkes på de sex suffragia (de seks ældre ryttercenturier)*²⁸⁹. Samme fortolkning giver Moser i sin udgave fra 1826 og Orelli i sin fra 1828 (Ciceronis Opera omnia IV 1 p. 474).

Madvig siger for det første, at tilføjelsen af *sex* er ganske nødvendig, hvis man interpungerer som Heinrich. Det er nemlig latterligt at sige: *in equitatu sunt suffragia*. Der er på dette sted tale om romerfolkets ordines, aetates, classes og derfor ingen anledning til at tage rådet med. Ordene *etiam senatus* kommer da også som en underlig hale og udtrykker en undren over, at selv senatet er vel afgrænset. Og videre, hvorfor skal riddernes seks suffragia nævnes, når de i almindelighed ikke sondredes ud fra de øvrige riddercenturier? Men tydeligst viser det sig, at Heinrichs interpunktion er urigtig, hvis man betænker, hvad det er for en *utilitas*, der tænkes på. Scipio siger, at mange ønsker at ophæve denne nyttige tingenes tilstand derved, at hestene leveres tilbage. Men det er jo ikke hele den nævnte inddeling, der ophæves. Og hvis det var ridderskabet, der ophævedes ved denne foranstaltning, vilde Scipio have sagt dette, han vilde ikke have brugt ordet nytte. Men i øvrigt tales der jo ikke om ridderskabet, eftersom ordene *etiam senatus* er føjet til.

Niebuhr, hedder det videre, har rigtigt bemærket, at Cicero hentyder til et plebiscitum, som bød at tilbagelevere hestene. Thi, siger Niebuhr, hvad Cicero lader Scipio omtale som noget påtænkt, må man tænke sig sket, men vel at mærke på et senere tidspunkt end det, på hvilket Scipio taler. Og dialogen *De re publica* siges at finde sted i året 129²⁹⁰.

Man skal ganske simpelt holde sig til den af Mai anvendte interpunktion, så meget mere, som selve ordstillingen ikke tillader nogen anden fortolkning. Man får så den historiske oplysning, at på Scipio Africanus den Yngres tid stemte senatorerne i riddercenturierne, og at der dengang var dem, der påtænkte at ophæve denne senatorernes nyttige forbindelse

med riddercenturierne ved at fratage dem deres rytterhest. Heraf følger igen, at kun de, der havde en offentlig hest, stod i riddercenturierne, hvad der ikke forekommer urimeligt, da disse oprindeligt var militære rytteri-afdelinger. Havde det ikke forholdt sig sådan, vilde den nævnte hensigtsmæssighed ikke være blevet ophævet ved senatorernes aflevering af deres offentlige heste.

Niebuhr mener fejlagtigt, at plebiscittet går ikke på senatorerne, men på ridderne. Men man ved, at senatorer kunde have equus publicus (Liv. XXIX 37,8; XXXIX 44,1). Og Madvig mener nu, at den omtalte largitio består deri, at man foreslog at befri senatorerne for den byrde, det var at holde en equus publicus. Men derved mistede man den fordel, at senatorerne stemte i riddercenturierne. Det er ikke mærkeligt, at netop Cicero fremhæver dette, for hans politik gik ud på en nær forbindelse imellem senat og ridderstand, en politik, der reagerede mod Gracchernes reformer. At den lov, som der hentydes til i stedet i *De re publica*, blev gennemført, kan man se deraf, at Pompeius, da han modtog sin første magistratur, ifølge Plutarch (*Pomp.* 22) afgav sin hest.

Mommsen anerkender i sin *Römisches Staatsrecht* (III 1 p. 505 f.) Madvigs opfattelse, at det nævnte plebiscit er udtryk for G. Gracchus' ridderpolitik, og tilføjer, at det i første række tog sigte på at forhindre senatorer i at blive dommere i deres egenskab af riddere. Han mener dog ikke, at det nominelle motiv kan have været den byrde, der påhvilede senatorerne, men derimod må have været de talrige andragender om equus publicus, der måtte foreligge, dels på grund af den med equus publicus forbundne anseelse og indflydelse, dels fordi ryttertjeneste med egen hest i hvert fald var en endnu mere bekostelig sag.

I en note (p. 62) gør Madvig op med Niebuhrs antagelse, at ridderskabet var indrettet ifølge census, men derefter var arveligt (*Römische Geschichte* I, 3. Ausg., 1828, p. 482: Für die Nachkommen der Eingeschriebenen lässt sich nur Erblichkeit denken, für Plebejer wie für Patricier). Denne antagelse er så meget mere mærkelig, siger Madvig, som Niebuhr selv har afvist lignende historier om patriciernes oprindelse (*Die Geschlechter und Curien*, i *Römische Geschichte* I).

I en afhandling fra 1832 om de romerske kolonier, *De iure et conditione coloniarum populi Romani quæstio historica*, tager Madvig stilling til den situation, hvori udforskningen af de romerske antikviteter dengang befandt sig. Han nævner først Manucci og Sigonio, der skrev i det sekstende århundrede. Efter dem er der ikke mange historikere og jurister, siger han, der i de forrige århundreder har søgt at danne sig et helhedsbillede af de romerske institutioner. Den mest fremragende er L. de

Beaufort, »der er mere elegant end lærd, og som mere udmærker sig ved klarhed og overskuelighed end ved indtrængende forskning«. Og han fortsætter (p. 170): »Hvis man derfor ud fra disses skrifter vil undersøge, hvordan i det gamle romerske rige de forskellige indretninger er tilpasset hinanden, hvordan de ud fra forskellig oprindelse er vokset sammen, og hvilken skikkelse den fuldt udviklede stat har fået ved deres forbindelse, så er der for det første ikke sket store videnskabelige fremskridt siden Sigonio, og dernæst frygter jeg, at man vil opdage, hvordan nogle fænomener er uden sammenhæng, andre er nærmest naturstridige, nogle for lidt undersøgte, og hvordan på mange måder billedet af den fuldt udbyggede stat forstyrres. Man vil også se, at i nogle tilfælde er overleveringen utilstrækkelig, medens det i andre er den nyere forskning, der er mangelfuld. Af sådanne kilder har de øst, som, mindre bevandrede i oldtidsstudiet end i rets- og statsvidenskab, har hyldet romerfolkets institutioner«²⁹¹.

Madvig har formentlig stort set ret i sine bemærkninger om studiet af de romerske antikviteter inden det nittende århundrede. Sigonio er måske den, der især har helheden for øje, til trods for, at hans skrifter behandler mange specielle problemer inden for romersk statsforfatning og -forvaltning; han kan minde om Madvig selv. Han bearbejdede de i årene 1546—47 fundne konsularfasti, og ved at sammenligne dem med Livius grundlagde han den romerske kronologi. De mange specialafhandlinger fra det attende århundrede, som Académie des Inscriptions et Belles-Lettres lod udgive i sine Mémoires, har vel i det store og hele ikke tilfredsstillet Madvig. Om Beaufort kunde have været bemærket, at han i sit værk *Sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine* (1738) er en forløber for Niebuhr, rigtignok kun i det negative.

Den store forandring i studiet af den romerske oldtid indtræder med B. G. Niebuhrs geniale værker. Niebuhr, der var født i København som søn af den kendte rejsende Carsten Niebuhr, opvokset i Ditmarsken og havde studeret i Kiel, arbejdede allerede i sin danske tid med Roms historie (cf. ovenfor p. 11)²⁹².

Niebuhr, siger Madvig, har især interesseret sig for institutionernes og forfatningens historie. Det fremgår af hans værk, og han nævner udtrykkeligt, at udgangspunktet for hans studier var de modstridende overleveringer om antikke institutioner og en lyst til at forstå den antikke stat. Madvig henviser her til et sted i Niebuhrs undersøgelse af begrebet ager publicus (*Römische Geschichte* II p. 146 f.), hvor det p. 149 f. hedder om vanskelighederne ved at nå til forståelse heraf: »Diese Marter der vollkommnen Unmöglichkeit zu denken wovon ich das Gegentheil als

schlechthin verwerflich erkannte, — dem verzweifelnden Bestreben theologische Mysterien zu begreifen sehr nahe verwandt, — wuchs, als ich in das männliche Alter und in das Geschäftsleben getreten war, in dessen Zwischenräumen meine Blicke sich, wenn es seyn durfte, auf das geliebte Alterthum wandten: als, mit Reise und Erfahrung, das Bedürfniss zunahm dieses eben so bestimmt zu begreifen wie die Gegenwart; und am meisten in den Verhältnissen des bürgerlichen Lebens, mit denen ich durch meinen Beruf beschäftigt war«.

De to største fortjenester, fortsætter Madvig, som Niebuhr har indlagt sig af oldtidsstudiet, er følgende. Han har for det første klarere end nogen redegjort for den metode, der anvendes af de to antikke historikere, hvis skrifter er vor fornemste kilde til Roms historie, nemlig Dionysios fra Halikarnassos og Livius, og derved vist nødvendigheden af den moderne kritik. For det andet har han krævet en klar og fyldig opfattelse af de antikke institutioner i deres naturlige historiske konsekvens. Til at imødekomme sådanne krav mødte Niebuhr med en mangesidig lærdom og en enestående kombinationsevne og ganske særligt evne og lyst til at tegne omridsene af de antikke institutioner klart og elegant. Da Niebuhr behandler den ældste tid, er det selve fundamenterne for den romerske statsforfatning, han behandler, og sammen med andre, af hvilke Madvig kun nævner Savigny, har han hidført en omvæltning i denne del af oldtidsvidenskaben.

Imidlertid er det dog så langt fra, at man overalt er nået til et klart billede, at usikkerheden undertiden næsten er blevet større, fordi gamle og nye anskuelser står uformidlede ved siden af hinanden. Et sådant broget billede, siger Madvig, får man for eksempel ved at læse Fr. Creuzers *Abriss der römischen Antiquitäten* (1824, 2. Aufl. ved F. Bähr 1829). Niebuhr selv nåede ikke, hvad han havde sat sig for, at skrive den romerske historie »von den Urzeiten der Stadt bis dahin wo Augustus Alleinherrschaft über die römische Welt unbestritten anerkannt ward« (I, p. 1). Men selv om han havde nået det, havde der stået meget tilbage. Madvig kan ingeniunde, siger han, billige alt det nye og originale hos ham. Og det er ikke så meget Niebuhrs enkelte meninger, han billiger, skønt han kan tiltræde overmåde mange af dem, som det er den kritiske ånd, i hvilken Niebuhr forsker. Madvig er ikke blind for, at Niebuhr somme tider forføres af det klare og rationelle billede, han tilstræber, til lidt for hastigt at antage enkeltheder, der passer ind i det (han formoder uden grund, at enhver italiensk stad havde en plebs ligesom Rom), og også er lidt for genegen til at glemme kendsgerninger, der strider mod et sådant billede. Undertiden drager han alt for vidtgående konsekven-

ser af skrøbelige præmisser, som når han taler om romernes oprindelige episke digtning. Et påfund²⁹³ kalder Madvig denne Niebuhrs hypotese, og han siger, at Hegel med rette har vendt sig imod den i sin *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften* (cf. ovenfor p. 153). Der er heller ingen tvivl om, at Niebuhr af og til for at bevise en påstand fortolker de overleverede vidnesbyrd urigtigt eller ved uretfærdigt og inkonsekvent snart at fremhæve, snart dadle en antik forfatter stiller hans udsagn i et vilkårligt lys; et sted kaldes Dionysios således »gewissenhaft«, og der tales om »der umsichtige Schriftsteller« og »der auch in seinem Ausdruck höchst sorgfältige Gelehrte«, men mange andre steder kritiseres denne græske retor med rette²⁹⁴. Niebuhr kan fremdeles indlade sig på at bruge gamle navne, utilstrækkelig forklarede, i sine rekonstruktioner, det gælder for eksempel betegnelsen *aerarius*. Endelig, siger Madvig, har han for vane at tale med større påståelighed, jo mere usikre hans argumenter er.

Jeg gad vidst, konkluderer Madvig, om disse mangler ikke hos nogle har bevirket en mistillid også til de sande frugter af Niebuhrs værk. Til en sådan mistro kan bidrage hans stil. Han er ikke den, der fremlægger hele sit materiale og tålmodigt fører sine læsere fra de traditionelle opfattelser til sine egne nye. En usikkerhed ligger jo også i stoffets natur, idet netop den ældste romerske historie ikke kan behandles uden med store forbehold. I hvert fald var der, siger Madvig, efter Niebuhr endnu nok at gøre, men de, der har videreført hans værk, kan ikke stå for kritik.

Som et modstykke opstiller Madvig sine egne krav til en hypotese, der vedrører Roms ældste historie. Den må udgå fra en tydelig gendrivelse af den traditionelle fremstilling, der for det meste i sig selv er uvis og strider mod kilderne. Man må samle kildestederne og afveje, hvilke der er sikre og synes at indeholde noget gammelt. På samme måde de dunkle angivelser, der måtte foreligge. Derefter må man først give en sandsynlig forklaring på disse enkeltheder hver for sig og i deres sammenhæng, med skyldig hensyntagen til tingenes natur og den tids særlige vilkår, man har med at gøre. Videre bør man påvise, hvordan eftertidens institutioner på naturlig måde er opstået og videreført ud fra den gamle form, man har påvist, samt angive de spor, der er bevaret. Man må tage hensyn til den gamle statsindretning i dens helhed, så den ene enkelthed ikke strider mod den anden. Og til sidst må man vise årsagen til, at den gængse tradition er opstået.

Eller for at sige det på Madvigs præcise latin (*Opuscula academica* p. 174): Ea est enim demum recta opinatio, quæ, profecta ab evidenti

refutatione vulgaris narrationis plerumque iam ipsius discrepantis et testimoniis convictæ, collectis et ponderatis testimoniis, quæ certa esse et antiqui aliquid continere videantur, et indiciis obscuris, primum hæc et singula probabiliter explicat et inter se conciliat, tum ab rerum natura et eius, de qua agitur, ætatis ingenio non aberrat, deinde subsecuti temporis institutorum naturalem originem ex illa vetere forma et progressum vestigiaque relictæ demonstrat, tum ita universi status antiqui rationem habet, ut non unum ab altero discrepet, postremo ostendit, qui factum sit, ut aliter vulgo traderetur.

Som et eksempel på et stort område, hvis behandling lader tilbage at ønske, nævner Madvig nu det, der er emnet for den af I. C. W. A. Hopfensack i 1829 udgivne bog *Staatsrecht der Unterthanen der Römer* (ved undersætter forstås her også borgerne i municipier og kolonier). Det er et værk, som Madvig ganske afviser, men Hopfensack har utvivlsomt betydet en stimulus for ham som Moser og Creuzer og Görenz på andre områder inden for filologien. Med respekt nævner Madvig derimod Manucci, Sigonio, Spanheim (hvis *Orbis Romanus* udkom i 1704, da Spanheim var brandenburgsk gesandt i London), Freinsheim (dronning Kristinas bibliotekar og historiograf), Heinecke, Savigny, Niebuhr.

Madvig nævner (p. 176), at han, når han i sine forelæsninger gennemgik dette stof: det juridiske forhold imellem Rom og de undertvungne lande og indbyggernes status, fik lyst til at fremstille det hele i sammenhæng i en afhandling. Om han nogen sinde vil komme til det, siger han i 1832, ved han ikke. I hvert fald ligger alt endnu ikke tilstrækkelig klart, og stoffet kræver også en anden form end den, der kan gives det inden for rammerne af et latinsk akademisk festskrift.

Den på Madvigs tid almindelige opfattelse af de romerske koloniers retsstilling byggede på en bemærkning af den ovenfor p. 164 nævnte Sigonio i hans *De antiquo iure populi Romani* (ed. Graevius, 1718, I, p. 664): De iure autem suffragiorum ferendorum aut magistratuum Romæ petendorum, quoniam in hoc vetera prope muta sunt monumenta, facile adducor, ut credam, nullum colonis ullis ante legem Iuliam patuisse. Niebuhr har den modsatte opfattelse, at alle indbyggerne i kolonier havde borgerret, såvel de oprindelige som de fra Rom udsendte, men at de fra Rom sendte kolonister dog var den populus, hvortil den gamle befolkning sluttede sig som en plebs, altså et lignende forhold som imellem patricier og plebejer i Rom²⁹⁵. Niebuhr siger (*Römische Geschichte* II p. 56): »Es heisst dass die Einwohner solcher Colonien das römische Bürgerrecht erhielten, und nicht nur in den angeblichen Erzählungen aus der römischen Zeit findet sich dies erwähnt, sondern auch über Antium und

Veliträ. Das lautet unglaublich von Unterthanen die mit Gewalt und sträubend im Gehorsam; in ihrer nächsten Heimat wahrscheinlich in harter Beschränkung, gehalten wurden: doch lässt sich das Zeugniß nicht bestreiten; es gab auch eine Art dieser Berechtigung deren Ehre und Vorthail nicht höher standen als dass sie einer unterthänigen Gemeinde eingeräumt seyn konnten: tief unter der welche, unter demselben Namen, den Latinern zustand«. Niebuhrs udtalelser om sagen er henholdende og temmelig uklare.

Heroverfor hævder Madvig, at de fra Rom som kolonister til en undertvungen by udsendte romerske borgere beholdt deres fulde borgerrettigheder, medens de gamle indbyggere fik borgerret uden stemmeret (sine suffragio), og at borgerretten uden stemmeret var en straf, ikke en belønning, idet den medførte tabet af en egen forfatning. Allerede på Livius' og Dionysios' tid var man ikke klar over betydningen af en borgerret sine suffragio, men mente ud fra samtidens forudsætninger, at en romersk borgerret altid var et gode, der bød på juridiske fordele, omend naturligvis et mindre gode, dersom stemmeretten ikke fulgte med. Niebuhr har set det rette, når han om Anagninerne siger, at de, »als sie zur Strafe in den Stand von Unterthanen herabgesezt wurden, den Namen römischer Bürger erhielten« (*Römische Geschichte* II p. 68).

Et udtryk for den senere misforståelse af, hvad det vil sige, at de undertvungne fik borgerret, har man for eksempel hos Cicero i talen *Pro Balbo* § 31: Illud vero sine ulla dubitatione maxime nostrum fundavit imperium et populi Romani nomen auxit, quod princeps ille creator hujus urbis, Romulus, foedere Sabino docuit etiam hostibus recipiendis augeri hanc civitatem oportere; cuius auctoritate et exemplo numquam est intermissa a maioribus nostris largitio et communicatio civitatis. Itaque et ex Latio multi, ut Tusculani, ut Lanuvini, et ex ceteris generibus gentes universae in civitatem sunt receptae, ut Sabinorum, Volscorum, Hernicorum.

Nu hører man imidlertid hos Festus, under ordet *municipium*, at blandt andre tusculanerne, som ifølge Livius VI 26 i året 380 overgav sig til romerne og modtog borgerret og under latinerkrigen stræbte efter at genvinde deres frihed, adskillige år senere blev gjort til cives Romani. I 280 har man en tusculaner, Ti. Coruncanius, som konsul i Rom. Det er da klart, at det borgerskab, de som undertvungne først modtog, var sine suffragio, men såvel Dionysios som Livius, og i øvrigt også Dio Cassius, glemmer at gøre denne tilføjelse²⁹⁶.

Karakteren af civitas sine suffragio ser man også tydeligt deraf, at censorerne kunde udstøde en borger af tribus og nedsætte ham blandt

aerarii, hvorved han mistede sin stemmeret. Sådanne udstødte borgere opførtes på de såkaldte tabulae Caeritum som cives sine suffragio (Gellius XVI 13,7).

Der er slet ingen grund til at antage, at de fra Rom udsendte kolonister skulde straffes ved at miste deres stemmeret. Vi hører da også, at digteren Ennius opnåede borgerret netop ved at indskrives i en koloni (Cic. *Brutus* 79). Derfor kan Ennius så stolt sige: Nos sumus Romani, qui fuimus ante Rudini. Appian (Cic. I 10) lader kolonister drage til Rom i 133 for at stemme om Ti. Gracchus' agrarlov. Og den ene af de to første romerske konsulere L. Tarquinius Collatinus hørte ifølge sagnet (Livius I 38) hjemme i kolonien Collatia²⁹⁷.

Madvig giver altså et klart og naturligt billede af de gamle romerske koloniers retstilstand: på den ene side har man de romerske borgere, på den anden de undertvungne indbyggere. I den følgende del af afhandlingen skildrer Madvig de såkaldte latinske kolonier, i hvilke også af og til fattige romerske borgere lod sig indskrive. Han nævner, at disse kolonister mistede deres hidtidige borgerret og i stedet for fik en ny, idet de latinske kolonier var særlige stater. Desuden omtales det af Niebuhr misbrugte begreb *ισοπολιτεία*. Sin fremstilling af latinernes retsstilling bygger Madvig på Savigny.

I program-afhandlingen om tribuni aerarii, *De tribunis ærariis disputatio* (1838), tager Madvig intet hensyn til Niebuhr. Hvad Niebuhr i sin *Römische Geschichte* (I p. 464 og II p. 454) har sagt om tribuni aerarii, uden at støtte sig hverken til argumentation eller overlevering, finder jeg ikke anledning til at tage frem, siger Madvig i en note til afhandlingen, som den foreligger i *Opuscula academica* II (1842). Niebuhr gør egentlig heller ikke noget ud af sagen, han siger blot, at de var tribusforstandere, phylarcher, og i denne egenskab oprindelig også skattefogeder. Den rolle, tribuni aerarii kom til at spille som dommere, omtaler Niebuhr af gode grunde ikke.

Det er ellers som dommere, de træder frem i historiens lys. Medlemmer af domstolene toges fra begyndelsen blandt senatorerne, fra G. Gracchus' tid blandt ridderne (cf. ovenfor p. 164). Sulla genindførte den gamle ordning, men ved en lex Aurelia bestemtes det i året 70, at dommerne skulde udvælges blandt tre klasser (ordines) af borgere: senatorer, riddere og tribuni aerarii. I året 46 fratog Caesar tribuni aerarii dommerhvervet, og siden hører man ikke om dem.

Om den opgave, tribuni aerarii oprindelig havde, har man fire antikvariske notitser, hvoraf det fremgår, at disse tribuner udbetalte soldaternes sold, en funktion, der af Varro udtrykkelig angives at høre fortiden til²⁹⁸.

Det er Madvigs fortjeneste at have påvist, at de tribuni aerarii, der ifølge Cottas lov blev dommere, intet har med de nævnte gamle tribuner at gøre. Han bemærker, at Sigonio, Grouchy, A. Adam, J. A. Ernesti, L. Benecke, Klotz alle anser de dømmende tribuni aerarii for at være de samme som de gamle tribuni aerarii, dog at Sigonio og Grouchy i det mindste har set, at de, eftersom der tales om en tredje klasse af dommere ved siden af senatorer og riddere, ikke kan have været magistrater, men må have udgjort et slags ordo²⁹⁹.

Imidlertid hører man i ciceroniansk tid intet som helst om tribuni aerarii med den gamle funktion, og denne synes også overflødiggjort af kvæstorerne. Dernæst kunde de, om man antog deres eksistens, næppe være så talrige, at et antal dommere lige så stort, som det, der valgtes blandt senatorer og riddere, kunde udtages iblandt dem. Og hvor kan man tro, at Cotta skulde have foreslået et eller andet slags magistrater som dommere, da netop magistrater var fritagne for dommerhvervet? Eller lønnede funktionærer, scribae, der ikke tilhørte den mest ansete del af plebs? Og endelig, hvordan kunde Pompeius, som han gjorde det i sit andet konsulat, foreslå, at alle dommere, også tribuni aerarii, skulde vælges ud af den højeste census *ex centuriis*, da magistrater eller funktionærer som de, man vil gøre tribuni aerarii til, ikke havde nogen som helst forbindelse med inddelingen i centurier? Nej, tribuni aerarii betegner en ved census bestemt klasse, og dette bevises ud fra tre steder hos Cicero: *Cat.* IV 15, *Pro C. Rabirio perduellionis reo* 27, *Planc.* 21. Af det sidste sted fremgår, at tribuni aerarii også fandtes i municipierne. Det er også kun således forståeligt, at de ofte, ved omtale af domsvæsenet, medindbefattes under equites.

Man hører hos Varro, at en soldat i gammel tid havde panteret med hensyn til det aes militare, som han havde krav på hos tribunus aerarius. Den samme sag nævnes hos Gaius, *Instit.* IV 27. Der har rimeligvis været tale om soldatens panteret på samme måde, som ridderne havde panteret for aes hordearium hos de private, hvem det påhvilede at betale (se Liv. I 43). Tribuni aerarii har således været mellemmand imellem kvæstor og soldaterne, og det er indlysende, at sådanne personer må have været velstående. Deres census har åbenbart ligget under riddernes, men hvor stor den har været, ved man ikke. Da man nu ønskede at bruge også personer med en lavere census som dommere, har man åbenbart genoptaget den gamle betegnelse.

Mommsen polemiserede imod Madvigs opfattelse i sin bog *Die römischen Tribus* (1844), og herpå svarede Madvig senere kort i *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* I p. 153. Mommsen antager uden

rimelig grund, at tribuni aerarii har været de phylarcher, der omtales hos Dionysios fra Halikarnassos IV 4, og anser dem for identiske med de såkaldte curatores tribuum.

I 1864 udgav Madvig i et universitetsprogram en afhandling om *Befalingsmændene og Forfremmelsesvilkaarene i den romerske Hær, betragtede i deres Sammenhæng med Standsforholdene hos Romerne i det Hele*. Udgangspunktet er en da udbredt forestilling om, at det i den romerske hær var muligt at avancere fra subalternofficer til højere stillinger. Denne anskuelse går tilbage til Lipsius, som fremfører den i sit grundlæggende værk *De militia Romana* (1596).

Heroverfor påviser Madvig, at der i de romerske legioner var en streng adskillelse, der så godt som altid overholdtes, imellem højere og lavere befalingsmænd. Enhver, der ikke var ridder eller havde betingelserne for at være det, var udelukket fra de højere stillinger og kunde kun avancere til subalternofficer, centurion.

Denne udelukkelse hænger sammen med den politiske forskel imellem menigmand og ridder, der udviklede sig til en både social og politisk adskillelse imellem to stænder, ridderstanden og almuen. Madvig sammenligner ridderne med englændernes gentlemanstand (p. 3); hermed mener han naturligvis the gentry, konditionerede folk. Ridderstanden er nemlig ikke en arvelig afsluttet stand, men en middelstand bestående af alle fribårne og af fribårne fødte, som besad en formue over en vis grænse (p. 11).

Madvig skildrer nu den udvikling, der har fundet sted. Det er en i oldtiden almindelig tanke, at den, der er i stand til at bære en større skattebyrde og møde bedst rustet til statens forsvar, må have større politisk ret og indflydelse. Denne tanke kommer i Rom til udtryk i den timokratiske ordning af borgerskabet i klasser og centurier. I de særlige riddercenturier, centuriae equitum, optoges dog ikke alle, der havde den fastsatte formue. Staten ydede nemlig en understøttelse til hestens anskaffelse og underhold, aes equestre, og der optoges derfor kun så mange personer, som der var midler til at give dette tilskud. Alle de, der ikke modtog aes equestre, men opfyldte de stillede krav, betegnedes som ridderstanden, ordo equester. Sandsynligvis udskreves de lige fra begyndelsen ikke til krigstjeneste til fods, men stod som et slags reserve for rytteriet (p. 11, cf. p. 23). Efter forbundskrigen anvendtes de gamle centuriae equitum equo publico ikke mere i felten, men bevaredes som et paradekorps, og ryttertjeneste i hæren overtoges af provinsrytteri. Hvordan adskillelsen af ridderstanden fra almuen efterhånden har befæstet

sig og fået udtryk ved ydre mærker som den gyldne ring, den smalle purpurbræmme, særlige pladser i teateret, ved man ikke. Men, siger Madvig (p. 12), »dette hører med til det for Romernes Forestillinger i denne Retning Charakteristiske, til at vise, hvor villig de lode Standsforskjellen gjelde i deres Republik paa en Maade, der forekommer os, som leve i gamle Monarchier, forunderlig«³⁰⁰.

Adskillelsen imellem riddere og almue fører i kejsertiden til en forskel imellem honestiores og humiliores i deres stilling for loven (p. 14 note 2).

Af ridderstanden — eller, som Madvig også siger (p. 19), den højere borgerstand eller gentlemanstanden — udgår de højere årlige statsembedsmænd og dermed senatorerne, og det stemmer med den romerske stats timokratiske indretning, at der for senatorer krævedes en endnu højere formue end for ridderne. Madvig vender her tilbage til et emne, han havde behandlet allerede i programmet fra 12. juni 1830. Der foreligger her et problem, fordi man for den ældste tid har beretninger om fattige senatorer, »der enten have maattet begraves paa offentlig Bekostning eller have modtaget Udnævnelsen til Consulat eller Dictatur paa Marken, som de i en Vadmelskoft selv ene gravede, medens de boede i en fattig Hytte (*tugurium*), eller (som Regulus i den første puniske Krig), medens de commanderede Armeer, have forlangt Understøttelse for deres hjemme efterladte Familier, o. s. v.« Der er dog her, siger Madvig (p. 17), tale om senere tiders overdrivelser, retoriske udmalinger og misforståelser. Man har set på republikkens første tider som »en fra alle Formueshensyn fri Ligheds- og Uskyldighedstid« (*Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* I p. 274 note 1). Man kender først en census senatorius fra republikkens sidste tid, men at den ikke skulde have eksisteret tidligere er ifølge Madvig usandsynligt alene af den grund, at der ikke i hele den romerske republiks historie findes en eneste beretning om en ny lovforanstaltning af timokratisk natur. Det timokratiske grundlag var simpelt hen til stede overalt i den ældste statsforfatning. Ud fra denne indsigt i forfatningens struktur viger Madvig ikke tilbage for at forkaste et udsagn hos Plinius den Ældre, der synes at vise, at census senatorius er af senere Oprindelse (p. 15), ligesom han afviser Tacitus' ytring: *apud maiores . . . cunctis civium, si bonis artibus fiderent, licitum petere magistratus* (*Ann.* XI 22, Madvigs *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* I p. 274 note 1). Plinius' bemærkning skyldes en »affecteret og sentimental Beundring for Oldtiden som den, der i Modsætning til hans Tid foragtede Penge og al Hoffærdighed« (p. 16). I den tyske oversættelse af programmet fra 1864 (i *Kleine philologische Schriften*, der udkom i

1875) gentager han p. 494 sine bemærkninger om den senatoriske census, nu rettede mod Mommsen, der i sin *Römisches Staatsrecht* I (1871) p. 400 havde afvist, at der i republikkens tid skulde have været en formuegrænse for senatorer. Givet er det, at senatorerne fra gammel tid måtte være økonomisk uafhængige. Det ansås for upassende for en senator at beskæftige sig med handel, han var udelukket fra leverancer til staten og fra statsforpagtningerne, og han måtte ikke eje noget skib over 300 amphorae; sådanne mindre skibe var passende til at fragte produkterne fra hans gods. Quaestus omnis patribus indecorus visus, siger Livius (XXI 63). Senatets medlemmer med familier dannede, fordi de var hævdede over handel og forretning, det højeste politiske og selskabelige trin (p. 19). Også inden for ridderstanden agtedes den højest, der levede af sine besiddelser uden at behøve at være statsforpagter (p. 42). Madvig bemærker i forbigående (p. 5 note 1), at Mommsens forsøg på at hævde de ældste romere en plads som industri- og handelsfolk er mislykket. I *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* I p. 16 Anm. 1 hedder det, at selv i republikkens sidste tid har storartet handelsvirksomhed aldrig »ført til politisk Anseelse og Indflydelse, om end Kapitalmagt forbandt sig med Godsaristokratiet«³⁰¹.

På grundlag af denne almindelige oversigt over romerske standsforhold skildrer Madvig nu udførligt de militære befalingsmænds stilling og kommer til det resultat, jeg allerede ovenfor har nævnt. Ser man bort fra generalitetet, der var uadskillelig forbundet med den civile magistratskarriere og senatorstillingen, har man altså to skarpt adskilte grupper af befalingsmænd, stabsofficerer — tribuni militum og praefecti — og subalternofficerer — centuriones (tillige med de under disse stående underofficerer). Adskillelsen beroede ikke på forskellig uddannelse, for der var hos romerne slet ingen teoretisk forberedelse til krigstjenesten. I militær dygtighed stod subalternofficererne vistnok som regel over de højere officerer. Det antydes af Cæsar, hvor han, i *Gallerkrigen* I 39, skildrer den trykkede stemning i sin egen lejr ved den forestående kamp mod Ariovist. »Denne Frygt«, hedder det i Madvigs oversættelse (p. 29), »udgik først fra Soldatertribunerne og Præfecterne og de Andre, der som Venner vare fulgte med Cæsar fra Hovedstaden og ikke havde synderlig Erfaring i Krigsvæsenet. — Ved dissens Yttringer og Angst tabte efterhaanden ogsaa de Fatningen, der havde en stor Erfaring og Övelse i Leirlivet, Soldaterne og Centurionerne og de, der commandede Rytteriet«. En gammel centurion, siger Madvig, kunde lære en ung tribun et og andet, »hvilket Forhold jo ogsaa nu meget vel kan tænkes mellem en gammel Underofficeer og en Lieutenant eller Capitain« (p. 34 f.). Forskel-

len imellem de højere officerer og subalternofficererne var en ren standsforskelse (p. 30). Centurionerne, simple og jævne eller rå, som de var (p. 30), udgjorde »en egen Klasse som de hæderligste af Almuen, især i smaa Byer, mange ogsaa med en vis jevn Velhavenhed« (p. 38). Man tænke på de »velfornemme Mænd, om end just ikke meget ivrige for vidtgaaende Underviisning, i Horats's lille Födeby« (p. 38 f.).

Ved første øjekast kan adskillelsen imellem de to klasser af befalingsmænd i den romerske hær minde om grænsen imellem adelige og borgerlige, som den kendes i nyere tid, en grænse, der i Frankrig paa Ludvig den Femtendes tid var draget således, at en borgerlig person ikke kunde blive mere end kaptajn (p. 65). Men sagen ser anderledes ud, og det tilsyneladende stødende forsvinder, om end ikke ganske, »thi med det gennemførte Timokratie kunne vi ikke let forsone os«, når man ser bort fra de moderne forestillinger, der knytter sig til navnene officer og avancement. I Rom, og tydeligst i den republikanske tid, er officersstillingen ikke en fast livsstilling, hvorefter en mand benævnes og indtager en selvkabelig rang. Stillingen begynder og ender med hvert felttog. For de højere officerer lå belønningen væsentlig i anbefalingen til politiske, etårige og ulønnede embeder, der gav adgang til senatet og forhindrede deltagelse i forretningslivet. Der er noget, som leder tanken hen på forholdene i den engelske armé og det der herskende krav, at officererne skal kunne leve som gentlemen, når man vel at mærke ser bort fra den varige militære ansættelse, for slet ikke at tale om køb af officersbestalling. Centurionstillingen udviklede sig efterhånden på grund af hyppig og langvarig tjeneste til en vis lighed med en moderne officersstilling, også ved den indtægt, som sold, gratifikation og bytte gav. Først kejsertiden så en stående hær med faste officerer, men kun i centurionklassen.

Mod Madvigs fremstilling af forholdet imellem de to grupper af befalingsmænd som hvilende på timokratisk og aristokratisk grundlag synes det at stride, at Juvenal fortæller (VIII 247), hvordan den store C. Marius som menig ved Numantia følte centurionens stok på sit hoved: *nodosam post haec frangebat vertice vitem, si lentus pigra muniret castra dolabra*. Marius skulde således være et eksempel på, at man kunde tjene sig op fra geledet; han skulde, for at bruge et moderne udtryk, have gået med marskalstaven i tornysteret. Den samme beretning om Marius finder man hos Seneca og Plinius den Ældre. Men ligesom beretningerne om de fattige senatorer må også denne forstås ud fra sølvalderens retoriske skrivemåde. Marius var *ignotae originis* (Velleius II 128), det vil sige, han var »af en indtil ham ubemærket Familie i en afsides ubetydelig Landstad«. Men Velleius betegner ham udtrykkelig som født i ridder-

stand, og han var derfor det, som Juvenalis kalder Cicero, *municipalis eques*, »Kjöbstadsgentleman« (p. 40) eller, som det hedder i den tyske oversættelse (p. 526), »Landedelmann«. Madvig slutter sin indgående redegørelse for Marius' sociale Stilling således (p. 42): »Saameget om Marius, hvis Manes forhaabentlig ikke ville vredes over, at han er sikkert i sin ridderlige Födsels Værdighed; thi han var udentvivl Romer nok til at holde derpaa«.

I *Libserindringer* siger Madvig (p. 261), at i afhandlingen om befalingsmændene i den romerske hær »en vigtig og med den hele aristokratisk-timokratiske Karakter af den romerske Statsordning paa det Nøieste forbunden Særegenhed i Hærindretningen første Gang opklaredes paa en Maade, der ikke tillod eller har fundet Indsigelse i Hovedsagen«. Afhandlingen er en af Madvigs mest veloplagte, og den viser, hvordan man ved en indtrængende forståelse af et grundtræk i romersk samfundsliv kan forklare mange enkeltheder. Når Madvig engang har set en stor sammenhæng, viger han ingenlunde tilbage for deduktioner, der kan bringe mening i den spredte og ufuldstændige overlevering.

I 1879 udsendte Madvig en programafhandling med titelen *Bemærkninger om enkelte Punkter af den romerske Strafferetspleie i Republikens Tid (Videre udførte Brudstykker af en sammenhængende Fremstilling fra et historisk-antiquarisk Standpunkt)*. Han nævner her til at begynde med, at han i et par år har »været sysselsat med at bearbejde Frugten af mange Aars Studier og tidligere, efter særlige Formaal beregnede og ikke altid fuldstændig eller ligelig gennemførte, Fremstillinger til en sammenhængende Skildring af de romerske Statsindretninger, saaledes som Billedet af disse fremgaaer af en grundig, fri, men besindig Prøvelse af de overleverede Vidnesbyrd i deres Enkelthed og hele Beskaffenhed, sammenholdte med det antike Livs naturlige Udviklingslove«. Det er hans bestræbelse, at denne skildring må kunne tilfredsstille såvel filologer som den læser, der møder med en mere almen historisk og politisk interesse. Hvad retsvæsenet vedkommer, nævner Madvig, at hans interesse for retslivet tidlig blev vakt, da hans fader var byskriver, og at denne interesse blev næret ved hans egen senere embedsvirksomhed. Han omtaler vanskelighederne ved en fremstilling af romersk ret, der ikke er beregnet for romanister, men indgår som en bestanddel af en almindelig historisk skildring. Der må tages hensyn til sammenhængen imellem retsvæsenet og den almindelige statsorden og til litteraturen. I sin afhandling behandler Madvig derefter først dødsstraffens indskrænkning ved substitution af landsforvisning og dernæst fire punkter inden for strafferetsplejen,

som alle vedrører organisationen af dommerstanden og de kriminelle domstole. Det hele anskues i nøje sammenhæng med de romerske standsforhold.

4. *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* (1881—82).

Den moderne udforskning af Roms historie begynder som sagt med Niebuhr, og jeg har allerede nævnt Madvigs syn på hans værk. Ved siden af Niebuhr træder slesvigeren Th. Mommsen frem med sin *Römische Geschichte*, der udkom første gang 1854—56. Dette værk, der er et af de berømteste inden for det nittende århundredes historieskrivning i det hele taget, var et lejlighedsskrift, forfattet på opfordring af forlagsboghandleren Karl Reimer. Det hvilede på indgående og banebrydende studier af monumenter. I sin ungdom havde Mommsen — ligesom tidligere den i Kiel fødte Otto Jahn — modtaget et kongelig dansk rejsestipendium. Han anvendte det til et ophold i Italien, hvor han først og fremmest studerede indskrifter. Hans interesse for epigrafikken var vakt af Jahn, der havde overtaget Kellermanns optegnelser og bøger, og på Italiensrejsen begyndte Mommsen da det vældige arbejde, som førte til hans udgave af *Corpus inscriptionum Latinarum* (1863 f.), det korpus, som oprindeligt var planlagt af Kellermann i forbindelse med akademierne i København, Berlin og München, og hvis åndelige fader var Scaliger. Den direkte følge af Italiensrejsen var værkerne *Inscriptiones regni Neapolitani Latinae* (1852), *Die unter-italischen Dialekte* (1850) og et værk om det romerske møntvæsen (1850), forløber for hans *Geschichte des römischen Münzwesens* (1860). De fuldt modne resultater af hans ungdoms juridiske, historiske og epigrafiske studier ser man i værker som *Römisches Staatsrecht* (1871—88) og *Römisches Strafrecht* (1879).

Det er ganske klart, at Mommsen så vel som Madvig bygger videre på det grundlag, der var lagt af Niebuhr. Hvad Mommsen bringer ud over Niebuhr — bortset naturligvis fra alt det nye epigrafiske materiale — er først og fremmest et ganske bestemt synspunkt, nemlig det fra Savigny stammende, at man i den forfatningsretlige overlevering har et fast holdpunkt i den forvirrede romerske historie. Denne opfattelse var hævdet 1839 af Joseph Rubino i Bogen *Untersuchungen über römische Verfassung und Geschichte* I. Folkeånden er, ifølge Savigny og hans skole, det egentlig retsskabende, og i retten fandt man det tydeligste udtryk for et folks liv³⁰².

Tydeligst træder disse tanker frem i Mommsens *Staatsrecht*. Mommsen behersker alle enkeltheder i kildestoffet, og han binder det hele sammen

i et stort juridisk system. Kernen i hans fremstilling er magistraturen. Først behandles magistraturens væsen overhovedet og dernæst de enkelte magistraturer således, at kongen og princeps går ind i rækken. Derved er den statsretlige skranke imellem kongedømme og republik og imellem republik og principat brudt ned. Det egentlige monarki, som udformes af Diocletian og hans efterfølgere, er udelukket fra Mommsens værk. Han siger selv i fortalen til første bind (p. IX), at det rationelle fremskridt i behandlingen af privatretten består deri, at grundbegreberne har fundet en systematisk fremstilling ved siden af og før de enkelte kontrakter, og hvis statsretten skal være jævnbyrdig med privatretten, må man, ganske som i privatretten begrebet obligation sættes som mere primært end køb og leje, i statsretten se på konsulat og diktatur som modifikationer af grundbegrebet magistratur. Mommsen behandler således i det almene afsnit om magistraturen læren om kollegialitet og intercession.

I *Römische Geschichte* træffer man den samme konstruktive kraft. I modsætning til Niebuhrs værk, der opløser sig i kommentarer, ræsonnementer og specialafhandlinger, er Mommsens et harmonisk hele. Til forskellen bidrager også, at Mommsen, følgende reglerne for den serie, hvori bogen kom, ikke giver noter og andet lærd apparat, og at han i det hele er mere kortfattet. Niebuhr slutter med den første puniske krig, medens Mommsen fører frem til republikkens undergang — senere kom et bind om provinsforvaltningen i kejsertiden. Mommsen relativiserer med Hegel de forskellige trin i romerstatens udvikling. Først har man kongedømmet, hvis forfatning hverken er udarbejdet eller lånt, men er vokset frem i og med det romerske folk (p. 62). Ud af kongedømmets institutioner vokser republikkens. Og da republikken opløses, danner der sig af elementerne en ny helhed, principatet. Åndens redskab i denne sidste proces er Cæsar — det er han for Hegel og Mommsen såvel som Madvig³⁰³.

Madvig gør i fortalen til den tyske udgave af sit historiske hovedværk *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* nogle bemærkninger om sit forhold til Niebuhr og Mommsen. Han nævner, at hans første studier faldt i de år, da Niebuhr rettede sin opløsende kritik imod overleveringen om den ældre romerske historie. Og han fortsætter (p. IV): »Ich suchte sogleich einen festen Standpunkt zu gewinnen und zu behaupten, indem ich die Freiheit der Untersuchung festhielt, aber die Willkür in der Schätzung und Benutzung der Quellen und die Aufstellung loser, bisweilen abenteuerlicher Hypothesen verwarf, und deutete diesen Standpunkt schon in meiner Abhandlung über die staatsrechtliche Stellung

der römischen Kolonien im Jahre 1832 bestimmt an«. Madvig bygger på Niebuhrs filologiske metode. Selv om han i *Livserindringer* (p. 263) siger, at hans værk kom i modstrid med den niebuhrske retning, er der ikke tale om noget virkeligt modsætningsforhold, men blot om et andet udgangspunkt. Madvig tegner først og fremmest et billede af den eneste periode, om hvilken man har en fyldig og samtidig overlevering, nemlig republikkens sidste tid. På den måde vinder han et ståsted, hvorfra han kan vurdere det, der er overleveret om den ældre tids institutioner. Ved overalt at prøve på at finde en naturlig sammenhæng tilbage til den ældre tid kan han belyse, både hvilke forandringer der virkelig er indtrådt, og hvad der i overleveringen er misforstået. Som det hedder i programafhandlingen fra 1864 (p. 4): »Intet har i den nyere Tid anrettet større Forvirring i Forskningen over og Fremstillingen af romersk Statsvæsen end den Fremgangsmaade, der begynder med et ved Hypotheser tilveiebragt og udfyldt Billede af den ældste Tid, hvorom kun foreligge ufuldstændige, usikre, ofte ved Misforstaaelser forvanskede Efterretninger, og derefter indtvinger den senere Tids bestemte opbevaerede Skikkelse heri ved vilkaarlige og voldsomme Forklaringer og ved at skyde det, der ikke passer, tilside, istedenfor at lade den faste historiske Skikkelse tjene til Prövesteen for Forsögene paa at opklare og udfylde Billedet af den ældre Tid«.

I overensstemmelse med synspunktet for sine tidligere arbejder lader Madvig i det store værk hovedvægten ligge på romerfolket og dets forskellige klasser og stænder og på folkeforsamlingerne og senatet. Først derefter behandles magistraturen. Denne ordning af stoffet, som også findes i Bojesens håndbog fra 1839, der byggede på Madvigs forelæsninger, kontrasterer stærkt mod Mommsens. Madvig skriver i fortalen til den tyske udgave (p. VIII) om Mommsens disposition: »Eine Darstellung des römischen Staatsrechts, die mit Übergehung des Volkes und des Senates mit der Magistratur anfängt, entbehrt der nöthigen Grundlage; kommt nun hierzu ein Bestreben, die in der Wirklichkeit hervortretenden Formen und Einrichtungen aus allgemeinen, dem Bewusstsein der Römer untergeschobenen Begriffen und Theorien abzuleiten, zumal so unbestimmten wie Kollegialität u. s. w., und noch dazu eine Neigung zu nicht ganz natürlichen oder besonnenen Kombinationen und Hypothesen, geht nothwendig daraus etwas Schiefes und Gekünsteltes hervor, selbst in der späteren geschichtlichen Zeit, wie es sich in der theoretischen Konstruktion der kaiserlichen Staatsverfassung zeigt, wie gern man auch den Scharfsinn und die ausserordentliche Gelehrsamkeit des Verfassers und seine ganz einzig dastehende Beherrschung des ganzen, ausserhalb der

Litteratur liegenden monumentalen Stoffes anerkennt und bewundert«.

For det storslåede statsretlige system, der konstrueres af Mommsen, har Madvig, der er påvirket af dansk retsvæsen, ikke blik. Han forbliver elev af Niebuhr, han er historiker, ikke dogmatisk jurist. Madvig skriver forfatningshistorie mere end statsretlig systematik³⁰⁴.

Hos Mommsen hedder det i fortalen til *Römisches Staatsrecht*: »Bei der Anordnung des Stoffes bin ich davon ausgegangen, dass, wie für die Geschichte die Zeitfolge, so für das Staatsrecht die sachliche Zusammengehörigkeit die Darstellung bedingt und habe darum verzichtet auf das nothwendig vergebliche und nur die Orientirung erschwerende Bestreben in einer Darstellung dieser Art die geschichtliche Entwicklung in ihrem Verlauf zur Anschauung zu bringen. Man wird hier also die übliche Eintheilung in Königs-, republikanische und Kaiserzeit nicht, sondern jede Institution in sich abgeschlossen finden, wie dies seit langem in den Handbüchern des Privatrechts hergebracht ist«.

Madvig derimod har hele tiden for øje den historiske udvikling og de modifikationer i den hele statsform, den medfører. Der begyndes med en almindelig indledning (I p. 3—18), i hvilken ligesom i programmet fra 1840 forbundsfællekrigen og for kejsertidens vedkommende borgerrettens udbredelse betragtes som væsentlige momenter. Der er også mindelser om den hegelske historieopfattelse, som når det hedder (p. 4), at eneherreødmøet »fik den Opgave at sammenholde det hele, løst forbundne Rige og sammenarbejde det til større Enhed«. Man erindres om den netop nævnte programafhandling, når der siges, at det romerske folk var »alvorligt, uden mørk Strengthed« (p. 16), eller at den aristokratiske fasthed i romerstaten var »fri for spartansk Ubøielighed« (p. 17). Kapitel I behandler borgerretten. Kapitel II har især tydelig karakter af en samling historiske afhandlinger. Det handler om 'Romerfolkets indre Ordning, Inddelinger og Standsforskjelligheder' og indeholder blandt andet paragraffer om 'Patricier og Plebeier', 'Patroner og Klienter i den ældste Forfatning', 'De ældste Tribus', 'Kurierne', 'De senere Tribus'. I Kapitel III ('Den romerske republikanske Regeringsform, Folket, Folkeforsamlingerne, *comitia*') indledes med en almindelig skildring af regeringsformen og magtfordelingen. Det fremhæves (p. 177), at kampen imellem patricier og plebejer »blandes med en Kamp om Forandringer i selve Statsforfatningens og Statsforvaltningens Charakter, imellem Aristokrati og Demokrati, en Dobbeltthed, for hvilken de senere Skribenter ikke ret have havt Øie, og som vel allerede i de tidligste korte historiske Optegnelser ikke var tilstrækkelig tydelig« (cf. program 1840 p. 14). I kapitel IV behandles 'Senatet som Regeringsmyndighed i Republikkens Tid', i kapitel V 'De

republikanske Øvrigheder og Embedsmænd (*magistratus*)' og i kapitel VI 'Keiserdømmet, dets Former og centrale Regeringsorganer'. I dette sidste afsnit, der indledes med en skildring af overgangen fra republik til kejserdømme, siger Madvig (p. 428 Anm. 1), uden at nævne Mommsens navn, at der ingen grund er til »at tillægge Sulla en almindelig og gennemført Revision af hele Forfatningen og paa Grund heraf at henvise til antagne Foranstaltninger af Sulla paa Punkter, hvor slige ikke i Kilderne omtales eller antydes«. Man genfinder Madvigs dom om Cicero som politiker (p. 428 f.): det beroede på illusion og kortsynethed, når Cicero som lægedom imod statens brist »anbefalede Erindringen om den ældre Forfatning, blandet med lidt græsk Theori«. Også opfattelsen af Cæsar er vel i realiteten uændret siden 1840, omend ordvalget nu er mere forsigtigt. I en note til side 430 hedder det: »Det er blevet Mode i den nyeste Tid, jeg ved ikke om mest efter Mommsen eller den keiserlige Forfatter af *Vie de César*, i høje Toner at prise Cæsars storartede og klare Ideer og Planer til Romerstatens og Romerrigets Omskabning, der vilde være bleven noget ganske Andet, end hvad August udførte. Med al Anerkjendelse af Cæsars Feltherregeni og hans klare politiske Blik og energiske Villie, maa det dog siges, at vi slet Intet vide om disse Ideer og Planer, at vi dernæst i den virkelige Historie slet ikke finde en Cæsar, for hvem Udgangspunktet og det fra først af tilsigtede Formaal var en nyskabt bedre Stat, men kun en sig sin Dygtighed bevidst, ærgjerrig og ingen Medbeiler taalende Mand, og endelig, at det er høist problematisk, om Cæsar med de Forudsætninger, som hele Fortidens politiske Udvikling bød hans Aand, vilde have fundet en meget bedre Løsning af den uhyre og i sig selv kun meget langsomt og ufuldstændigt løselige Opgave, der stilledes. Cæsar har efterladt en stor men ikke politisk Reform, Tidsregningens; men den ivrige Sysselsættelse med Forberedelsen af en Partherkrig i Cæsars sidste Levetid taler ikke for, at han med Bevidsthed nærrede store Organisationsplaner. Ogsaa Geniet er ensidigt og Tidens Betingelser underkastet«. Imod Mommsens forsøg på at fremstille de forskellige kejserlige specialmyndigheder som begrebsmæssigt sammenhængende, idet den prokonsulariske myndighed tages som udgangspunkt, polemiseres der, igen uden navns nævnelser (p. 441 note 1). Allerede i 1840 havde Madvig anskuelser om det romerske kejserdømme, som var helt uforenelige med Mommsens statsretlige konstruktioner. Han siger i programmet (p. 22), at monarkiets oprindelse og udviklingsforhold aldeles havde hindret dannelsen af en fast, anerkendt statsret, og han er, såvel i programafhandlingen som i det store værk, helt fremmed over for Mommsens opfattelse af principatet som en særlig statsform, der

intet havde med den monarkiske idé at gøre (Mommsens *Römisches Staatsrecht* II, 1875, p. 716). Det ligger desuden i Madvigs disposition, at han ikke som Mommsen kan anse princeps som en magistrat³⁰⁵. Han går så vidt i sin opposition mod Mommsens opfattelse, at han kalder principatet en faktisk tilstand, som udviklede sig til et ved vanen sanktioneret absolut monarki (p. 436). I kapitel VII skildres 'Rigets Dele og deres særlige Orden og Bestyrelse', og i dette kapitel behandles både forfatningsretlige og forvaltningsmæssige spørgsmål. Det danner derved en overgang til resten af værket, som omfatter retsvæsen, finansvæsen, militærvæsen og den offentlige gudsdyrkelse. Også i disse kapitler bevares, hvad der naturligvis er mindre mærkeligt, overalt det historiske synspunkt. Det træder stærkt frem i kapitel VII, hvor, som det hedder p. 2, først indretningerne i republikkens tid betragtes og »dernæst Udviklingen i Keisertiden og i kort Omrids Afslutningen i den sidste Keisertid«. Kapitlet om retsvæsenet er et meget smukt eksempel på, hvordan et stof fra en anden disciplin, romerretslæren, er behandlet i særlig tilpasning. Det romerske retsvæsen er fremstillet »i dets Almindelighed som Statsindretning, der gaar ud paa at skabe og vedligeholde en ordnet Retstilstand, saa at det sees, ad hvilken Vei Rettens Indhold fastsattes og udvikledes (privatretlig og kriminel Lovgivning), og hvorledes Staten sørgede for, at baade den Enkelte kunde faa sin Ret og den selv værnes mod Forbrydelser (Retspleie), hvorimod selve Retssystemet i dets hele specielle Udfoldning falder udenfor vor Opgave« (II p. 120). Den opgave, der stilles, er måske endnu klarere formuleret i program 1879 p. 2 f. Under finansvæsenet er der en særlig behandling af leges agrariae, hvor udtrykkelig anerkendes Niebuhrs grundlæggende studier af dette emne³⁰⁶.

Værket slutter med en vurdering af Livius og Dionysios fra Halikarnassos som kilder til den romerske historie³⁰⁷.

Madvig følger i sin historieskrivning den kritiske tradition, der var grundlagt af Niebuhr. Han ligner også Niebuhr deri, at han ikke tilføjer historieforskningen konstruktive ideer. Begge udnytter de deres erfaringer fra administrativ og politisk virksomhed. Mommsen derimod er teoretiker. Han er påvirket af Savignys retshistoriske skole og den der herskende organisme-idé. Af Hegels dialektik er Madvig kun lidet påvirket, men den har uden tvivl skærpet hans sans for væsentlige punkter i historiens gang³⁰⁸.

VI

SLUTNING

Det er ikke tanken i denne afhandling at skildre Madvigs betydning for eftertiden. Blandt udenlandske vurderinger af hans værk henviser jeg til den, der er givet af Charles Thurot. Endvidere til Nettleships essay om Madvig og til Wilamowitz-Moellendorffs omtale i *Geschichte der Philologie*. Af danske til de velkendte skildringer ved hans elever Ussing, Siesbye, Gertz, Goldschmidt, Heiberg og Drachmann³⁰⁹.

Madvig kaldte sig i en samtale med John Mayor i 1875 for autodidakt³¹⁰. Et sådant udsagn kan naturligvis kun til en vis grad være rigtigt. Han overgik sine lærere i begavelse og originalitet, men var som de et barn af sit land og sin tid. Selv siger han (ovenfor p. 29), at hans ånd »i visse Retninger hænger stærkt sammen med det nordiske Hjem og deler de romantiske og moderne Interesser«. Men man må huske, at den romantiske periode i dansk litteratur tillige var den klassiske, vel at mærke en periode, der især søgte de græske kilder.

Det mest anskuelige billede af begejstringen for antikken ved det attende århundredes udgang får man ved at se på Frankrig. Revolutionen inspireredes i antikken, staten blev regeret af senatorer, konsuler, tribuner, og Napoleon så i Paris det nye Rom. De store navne inden for malerkunstens klassicisme er David og Ingres, og ved siden af dem står en af revolutionstiden inspireret romantik³¹¹.

I billedhuggerkunsten blev den antikiserende retning herhjemme repræsenteret af Wiedewelt, der havde studeret i Rom sammen med Winkelmann. Og efter ham kom Thorvaldsen, der skylder Zoëga meget af sit kendskab til antikkens kunst. Inden for arkitekturen kan man nævne Harsdorff og derefter C. F. Hansen. Denne sidste bidrog i Madvigs barndom og ungdom til at give København dens klassiske præg, jeg behøver blot at nævne Domhuset, Christiansborg slot, Slotskirken, Vor Frue kirke og henviser for resten til professor Christian Ellings *Det klassiske København* (1944). Til nyklassicisterne inden for malerkunsten hører Abild-

gaard og Carstens. Det sidste store dekorationsarbejde i denne stil var Hilkers og Constantin Hansens freskomalerier i Mallings universitetsbygning.

Inden for litteraturen var den romantiske skoles store digter Oehlenschläger gennem Steffens inspireret af den tyske idealisme, der i det store og hele betegner en platoniserende tydning af tilværelsen³¹².

Men jeg skal nøjes med at tage Oehlenschläger som eksempel på tidens entusiasme for det græske. I sine *Erindringer* siger han (IV p. 185), at Thorvaldsen i Rom blev »en lærd Græker; thi han studerede den græske Billedhuggerkunst med en Dybde og Fortrolighed, som ingen græsk Philolog havde en Anelse om«. Og selv roste Oehlenschläger sig af, at have skrevet den første græske tragedie på dansk, nemlig *Baldur hin Gode*. Det hedder i hans *Erindringer* (III p. 58): »Schiller og Goethe beundrede med Rette Grækerne, og troede i dem at finde de sande Forbilleder for deres Kunst. Schiller beklagede sig for Humboldt, at han ikke kunde Græsk, og vilde lære det paa sine gamle Dage; men Humboldt fraraadte ham det, og meente: han behøvede det ikke«. Og videre sammesteds: »Hverken Thorvaldsen eller jeg kunde Græsk; men naar jeg lægger min Baldur, Yrsa, Langbarden, Landet fundet og forsvundet hen i hans Billedsal, saa vover jeg at spørge, om Mange, der kunde Græsk, kunde det meget bedre end vi«? Cf. hans *Svar paa Hr. Capt. Abrahamsons Recension over mine nordiske Digte* (1808).

Poul Møller, græcitetens lykkelige elsker og en stiv latiner, var ligesom Madvig på tale som Thorlacius' vikar i 1826, men foretrak stillingen som lektor i filosofi ved Frederiksuniversitetet i Christiania. Han havde planer om en homerisk psykologi, der skulde bygge på undersøgelser af ordenes betydning. Vilh. Andersen har i sin monografi om Poul Møller (3. udg. 1944, p. 139) fremdraget en bemærkning af ham blandt nogle bidrag til latinsk synonymik: »Sprogundersøgelser er interessante, fordi Sproget er det fineste Udtryk af Nationens Liv. Er Grammatik interessant, da maa Synonymiken være det lige saa vel, thi det er blot Begrebernes Forskel, der læres i begge. Synonymiken er endogsaa mere kødfuld end Grammatiken, fordi denne sidste kuns handler om Begrebernes Forhold«. Og hos F. C. Olsen³¹³ finder man (p. 109) et fragment af fortællingen til en homerisk psykologi, hvor det bl. a. hedder: »Ved den psykologiske Betragtning aabnes ogsaa i lexicalsk Henseende en aldeles ny Erkjendelseskilde, som ikke flyder for den, der vil bestemme et Ords Betydning, idet han udriver det af den organiske Tankekreds, hvortil det hører«. Et resultat af disse studier er Poul Møllers oversættelse af *Odysseens* seks første sange, den mest kongeniale oversættelse af Homer

til dansk, man har. Den udkom i 1825 og blev udførlig recenseret i Dansk Litteraturtidende for samme år, vistnok af F. C. Petersen (Vilh. Andersen p. 145). Poul Møllers værk gav stødet til, at Chr. Wilster senere udarbejdede sin fuldstændige oversættelse af Homer.

Studenterlivet i Poul Møllers studieår kender man fra F. C. Olsens biografi. »Der hvilte«, siger han (p. 23), »over det akademiske Liv ligesom en Begeistringens Atmosfære, i hvilken Mange følte sig indbyrdes beslægtede ved de fælleds universelle Interesser . . .«. I 1818 kommer de Tolvs latinske udfordring til Baggese, i 1820, Madvigs dimissionsår, Algreen-Ussings angreb på Oehlenschläger. Madvigs ungdom falder i den heibergske periode, og selv sluttede han sig til denne retning i æstetikken. Blandt hans venner og bekendte var P. V. Jacobsen, C. A. Thortsen, Henrik Hertz (*Livserindringer* p. 76), blandt de filologiske fagfæller N. B. Krarup, Henrichsen, F. C. Olsen og C. W. Elberling. Ved at deltage i stiftelsen af Maanedsskrift for Litteratur i 1829 kom han i nærmere forbindelse med H. C. Ørsted, J. L. Heiberg, Poul Møller.

Der var dengang mening i, at Oehlenschläger digtede om Sokrates, at Kierkegaard skrev om den sokratiske ironi, Forchhammer om konflikten imellem Sokrates og samfundet, for man talte om sager, der var en naturlig bestanddel af samtidens almene dannelse³¹⁴.

Efter Frederik VI's død droges Madvig efterhånden ind i tidens politik, efter en æstetisk periode følger en politiserende. Denne side af hans virksomhed ligesom hans syn på nationaliteten er skildret andensteds i dette værk. Hans videnskabelige ideer er udformede inden hans indtræden i politik, selv om han naturligvis arbejder videre, især med sprogteori og romersk historie.

Hos Thorvaldsen og Oehlenschläger er forholdet til antikken ureflekteret og næsten drømmende. Det er, som Oehlenschläger siger, ikke nødvendigt at kunne det græske sprog, men han finder umiddelbart sin egen tid, den heroiske³¹⁵ tid efter 1801, belyst og forklaret i den græsk-romerske oldtid. Filosoferne finder den menneskelige tanks højdepunkt i Platon, og i tilværelsen fornemmes en platonisk harmoni. Alt har mening, fordi det står i forbindelse med en højere åndelig virkelighed, eller, som Schelling udtrykte det, virkeligheden er een stor organisme, naturen er den synlige ånd, ånden den usynlige natur, kunsten er den bevidste efterligning af den ubevidste natur i dens højeste udvikling. Sådanne tanker finder man også hos Sibbern og Ørsted.

I den danske litteraturs guldalder — den periode, hvis afslutning Poul Møller ser i digtet *Kunstneren imellem Oprørerne* fra 1837, — er man sig det antikke præg fuldt bevidst. Man tænke blot på det sted i *En Sjæl*

efter Døden (1841), hvor Heiberg, da sjælen nævner København, lader Aristophanes spørge:

Er du fra hiin Stad i Nord,
Hvor Antikens ædle Stamme,
Pleiet ved Geniets Flamme,
I barbarisk Jordbund groer,
Og hvor stolte Værker bramme
Med et Navn, som kom fra Thor?

Også Kierkegaard så i København et nyt Athen. Ifølge Brøchner har han i Thorvaldsen set en Pheidias, i Oehlenschläger en Sophokles og i Heiberg en Aristophanes i nutiden. Han holdt Mynster for den ypperste prædikant, Heiberg for den bedste æstetiker og Madvig for den første filolog i Europa³¹⁶.

Kierkegaards pseudonyme skrifter fra 1843 til 1846 betyder et sokratiske opgør med hegelianismen. Han havde i disputatsen (1841) i hegelsk ånd skildret Sokrates som den tragiske heros, der har udrevet individet af substantialiteten. Nu er Sokrates det store eksempel på en eksisterende tænker. Kierkegaard var om nogen i den danske litteratur grækernes lærling. For at citere professor Rubow (*Georg Brandes' Briller*, 1932, p. 83): »Kierkegaard ser dybere i Grækerne end hans Samtid i Danmark; for hans mindre skolerette Blik viser de adskillige Træk som man plejede at overse. Han finder et Vemodspræg over Alt, hvad de har efterladt; han skildrer deres Filosofer som eksistentielle og lidenskabelige Tænkere; han søger ind til Livsfølelsen og de drivende Kræfter i deres Aandsliv»³¹⁷.

Poul Møller siger i sin recension af *Extremerne* i 1836³¹⁸: »Efter Anmelderens Mening, som han forresten ikke paatrænger Nogen, er en Periode af den europæiske Poesies Historie nær ved sin Slutning. Den Periode, som man vel kan give Navn af den göthiske, lider stærkt mod sin Aften. Hvad der nu gives for Poesie, hører for det Meste til en af to modsatte Classer, dels en mat Efterklang af den forsvindende græsk-tydske Poesie, dels det politiske Natpartie med det skurrende Vægterskrig, som endnu synes at være langt fra sit Morgenvers. Saadanne Gaver som Forfatterens Noveller, og lignende Digtninger i den nærværende Tid, kunne sammenlignes med de eenlige friske Æbler, som hist og her vise sig paa Træerne, naar Løvfaldet er begyndt«.

Efterromantikken varer til det moderne gennembrud og kan nærmere betegnes som den nationalliberale periode. Den klassiske dannelse har stadig en fremtrædende plads i åndslivet, man tænke blot på Julius Langes

og Georg Brandes' og Fr. Nutzhorns hellenisme, men den trænges mere og mere tilbage. Udviklingens slutfase er karakteriseret af Vilh. Andersen (*Tider og Typer, Goethe II*, 1916, p. 355): »Bevidstheden om Kultursammenhængen, der helt eller delvis er tabt i de levende Kulturorganer, opretholdes kunstigt i Filologien. Ved Indgangen til det tyvende Aarhundrede var Lærerne i klassisk Filologi ved de nordiske Universiteter i samme Stilling som Dyden hos Horats: de rostes, men de frøs. Højt ansete som Indehavere af Sprog- og (delvis) Litteratur-Videnskabens klassiske Teknik og lidet søgte af de Studerende, der dyrkede yngre Guder og mindre strenge Gudinder. Man havde Indtrykket af en lille Flok sjældne Sirfugle, der holdtes for »Metodens« Skyld ligesom Paafluglen for Halens, eller for, ligesom de capitolinske Gæs, at give Hals, naar Respublica var i Fare«³¹⁹.

Sin egen plads i dette forløb har Madvig nævnt med stor præcision i en strøbemærkning (nr. 5) nedskrevet ved afslutningen af *Livserindringer* i 1885: »»Den største Latinist« = »den sidste Mohikaner«! Erkendelse deraf«.

Madvigs videnskabelige virksomhed har sin baggrund i romantikkens begejstring for den antikke oldtid og bæres deraf. Men han underkastede denne begejstring en renselsesproces. Han gjorde op med Böckhs store platoniske tankebygning. Han var en formidabel kritiker. Han gjorde oldtidsvidenskaben herhjemme til en streng videnskabelig disciplin. Hans krav om autopsi kunde kun gælde de få, og prædikatet primitiv, som han tillagde oldtiden, kunde kun fængsle de mest tænksomme.

Madvig så meget vel, hvad der var stort i den danske guldalder. Da han modtog elefantordenen i 1879, var han, siger han i *Livserindringer* (p. 269), overvældet ved denne æresbevisning, som ingen universitetslærer før havde opnået, »og jeg havde dog havt H. C. Ørsted og A. Øhlenschläger til Kolleger«. Han var utvivlsomt en varm beundrer af de heibergske dannelsesidealer. Men altid var der i hans juridiske hoved en stille tvivl, en resignation, der gjorde, at hans indsats især kom til at ligge på filologiens formale gebeter. Han skrev ikke om Roms historie, men om Roms forfatning, han var ikke litterat, men tekstkritiker og lingvist, ikke filosofihistoriker, men Cicero-interpret, ikke hellenist, men latinsk filolog.

Inden for de rammer, han således satte for sig selv, eller hans natur satte for ham, skrev han en række værker, der er geniale og grundlæggende, og som er af klassisk karakter. Hans videnskabelige indsats er et monumentum aere perennius.

Når Madvig i så høj grad viser ud over sin tid, skyldes det dels det

mådehold, hvormed han accepterer romantikkens ideer, dels hans opposition til dem. Han tilegner sig tidens historiesyn, hvad der er afgørende for hans opfattelse af den klassiske filologis stilling inden for videnskaberne. For Madvig såvel som for Böckh og Wolf er filologien en historisk disciplin, således at forstå, at den skal levendegøre en svunden tid ud fra dens egne forudsætninger. Men Madvig er ikke historisk teoretiker, han ligner heri Niebuhr. Han bliver ikke hængende i noget system, men har sin styrke i at fastslå kendsgerninger. Derfor er *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning* på en måde mindre forældet end Mommsens *Staatsrecht*. For tekstkritikken accepterer han det nye historiske grundlag, man fandt i håndskriftgenealogien, men hans tekstkritik bygger dog først og fremmest på hans ingenium. Hans sprogbetragtning danner en bro imellem den førromantiske tradition og vor tids lingvistik.

Madvigs digt i anledning af prins Ferdinands og arveprinsesse Carolines formæling 1829³²⁰.

Celsa ales veluti devolat arbore
Silvas suavisono carmine perstrepens,
Illi se agglomerat læta auium cohors
Cantus iungere gestiens,

Sic emissa domo nuntia regia
Danorum peragrat fama per oppida
Et mentes cupidas munere civium
Dulci lætitiæ beat;

Dein conversa retro labitur, undique
Votorumque precumque insequitur manus
Regis sese agilis sedibus inferens,
Gratum agmen patriæ patri

Danarum ibat enim quæ modo virginum
Cuncto prima choro, stirpis amabilem
Virtutem referens, accipit expetens
De matris iuvenis sinu.

Dignosque in thalamos ducit amans suam
Noscentem patriæ gentis imagines;
At regum veterum pervolitant leves
Lætantes animæ atria.

Prisci nam roboris progenies recens
Ætatum innumeros polliciti ordines
Floret foederibus uincta novis, amor
Quæ dux conciliat bonus.

At cives memores imperii domo
Hac salvi domina, vocibus insonant
Concordesque animos et nitidos dies
Votis ingeminant suis

Regum connubiis omina concinit
Non fallax populus. Ducitur in novas
His sedes avibus nupta bonis bona
Justi filia principis.

At celsorum animis grata parentium
Exsistit species gaudia gaudiis
Nuper capta novans, et dubitant, magis
Mentes utra pias iuvent.

Hic tu summe parens, connubii dator
Felicis, maneat perpetuus, sinas,
Error, nec populi sperne fidelibus
Missas pectoribus preces.

NOTER

Over for Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab og Carlsbergfondet beklager jeg dybt, at jeg, propter valetudinem, ikke før i foråret 1962 kunde aflevere manuskriptet til denne afhandling, som skulde have foreligget ved Madvigs hundredeoghalvtreds års jubilæum i 1954. Jeg udtaler en hjertelig tak til professor Johs. Pedersen, kontorchef E. Spang-Hanssen og professor Johnny Christensen, der alle har bistået mig ved korrekturlæsningen. Af Det kongelige Biblioteks embedsmænd takker jeg især lederen af håndskriftsamlingen, førstebibliotekar Kåre Olsen, samt bibliotekarerne Niels Alkjær, Karsten Friis Johansen og Sven Jacobsen for kyndig meddelelse af forskellige enkeltheder. Endelig bør jeg takke min hustru for mangfoldig hjælp under arbejdet.

Madvigs afhandlinger i Københavns universitets programmer.

8. aug. 1829 De Apuleii fragmentis de orthographia commentatio.
28. jan. 1830 De locis aliquot Iuvenalis interpretandis disputatio.
12. juni 1830 De loco Ciceronis in libro IV de re publica ad ordinis equestris instituta spectante disputatio.
28. jan. 1831 De L. Attii didascalicis commentatio.
9. juli 1831 De emendatione locorum aliquot orationum Ciceronianarum disputatio.
28. jan. 1832 De coloniarum populi Romani iure et condicione quæstionis historicæ pars prior.
26. maj 1832 Disputatio de aliquot lacunis codicum Lucretii.
30. juni 1832 De coloniarum populi Romani iure et condicione quæstionis historicæ pars posterior.
29. dec. 1832 De locis aliquot Ciceronis orationum Verrinarum dissertationis criticæ pars prior.
28. jan. 1833 De locis aliquot Ciceronis orationum Verrinarum dissertationis criticæ pars posterior.
1. juni 1833 De emendatione aliquot locorum orationis Tullianæ pro M. Caelio disputationis part. I.
15. juni 1833 De emendatione aliquot locorum orationis Tullianæ pro M. Caelio disputationis part. II.
31. dec. 1833 De emendandis Ciceronis orationibus pro P. Sestio et in P. Vatinius disputationis P. I.
28. jan. 1834 De emendandis Ciceronis orationibus pro P. Sestio et in P. Vatinius disputationis P. II.
15. maj 1834 De emendandis Ciceronis orationibus pro P. Sestio et in P. Vatinius disputationis P. III.
7. juni 1834 De emendandis Ciceronis orationibus de provinciis consularibus et pro L. Balbo disputationis P. I.
28. jan. 1835 De emendandis Ciceronis orationibus de provinciis consularibus et pro L. Balbo disputationis P. II.

17. juni 1835 De formarum quarundam verbi Latini natura et usu disputationis pars prior.
28. jan. 1836 De formarum quarundam verbi Latini natura et usu disputationis pars posterior.
4. juni 1836 Disputatio de emendandis Ciceronis libris de legibus.
28. jan. 1837 De locis aliquot Iuvenalis explicandis disputatio altera.
10. juni 1837 De locis quibusdam grammaticæ Latinæ admonitiones et observationes.
28. jan. 1838 De tribunis ærariis disputatio.
6. juli 1840 Blik paa Oldtidens Statsforfatninger med Hensyn til Udviklingen af Monarchiet og en omfattende Statsorganisme.
18. sept. 1842 Første Stykke af en Afhandling om Sprogets Væsen, Udvikling og Liv.
10. nov. 1852 Disputatio de Livii Libri XLIII initio e codice Vindobonensi emendando.
6. okt. 1856 Om de grammatikalske Betegnelser Tilblivelse og Væsen, første Stykke.
6. okt. 1857 Om de grammatikalske Betegnelser Tilblivelse og Væsen, andet og sidste Stykke.
8. april 1864 Befalingsmændene og Forfremmelsesvilkaarene i den romerske Hær, betragtede i deres Sammenhæng med Standsforholdene hos Romerne i det Hele.
8. april 1867 Kortfattet græsk Metrik eller Fremstilling af de græske Digteres Versebygning.
8. april 1871 Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger.
8. april 1879 Bemærkninger om enkelte Punkter af den romerske Strafferetspleie i Republikens Tid.

De latinske programmer fra 1829 til 1838 citeres, hvor intet andet bemærkes, efter *Opuscula academica*, 2. udg. (1887).

Madvig i Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter, historisk og filosofisk afdeling.

1835 Om Kjønnet i Sprogene især i Sanskrit, Latin og Græsk (referat i Oversigt 1834–35).

Madvigs afhandlinger i Oversigt over Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger.

- 1841 Udtog af en Afhandling om den antike Metriks Grundbegreber.
- 1857 Om de af K. A. F. Pertz udgivne Gaii Granii Liciniani Annales.
- 1859 Bemærkninger om to Huller og nogle Forvanskninger i Texten af Livius' romerske Historie.
- 1863 Bemærkninger om den dramatiske Poesies Frugtbarhed og de ydre Betingelser derfor hos Athenæerne.
- 1864 Bemærkninger om Forholdet imellem Folkemyndigheden og Dommermyndigheden i Athen.
- 1866 Bemærkninger om Sprogenes Udvikling af deres syntaktiske Midler med særlig Anvendelse paa nogle Phænomener i Latin.
- 1876 Bemærkninger om T. Livius' Fremstilling af den romerske Historie med Henblik paa den antike Historieskrivning i det Hele.
- 1884 Bemærkninger om Forskjellen imellem de hos Grækerne og Romerne gjældende Bestemmelser og Vedtægter om Slavers Frigivelse og de Frigivnes Stilling.

Madvig i Beretning om det Kongl. danske Videnskabernes Selskabs hundredaarige Jubelfest den 25de November 1842.

Om nogle Punkter af Sprogenes Forhold og Stilling i Culturudviklingen.

¹ Det danske Sprog- og Litteraturselskab udgiver et *Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi*, hvori foreløbig er udkommet Johannes Dacus (ved Alfred Otto, 1955), Martinus Dacus (ved Heinrich Roos, 1961) og Simon Dacus (ved Alfred Otto, 1963). Se i øvrigt Heinrich Roos: *Die Modi significandi des Martinus de Dacia* (1952). Af Boetius' skrift *De mundi aeternitate* findes en udgave ved Géza Sajó (Budapest 1954).

² William Norvin: Københavns Universitet i Middelalderen (Kbh. 1929), p. 43 f., og den der anførte litteratur, især Ellen Jørgensens afhandlinger.

³ Bjørn Kornerup: *Ribe Katedralskoles Historie*, I (Kbh. 1947), p. 18 f., med yderligere litteraturhenvisninger. William Norvins ovenfor anførte værk.

⁴ Erasmus om Saxo i Ciceronianus (*Opera omnia* I p. 1013). Jodocus Badius om Peder Låle i et brev trykt foran i udgaven.

⁵ *Ordinatio lectionum* 1537 er optrykt i Norvin: Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder, II (Kbh. 1940), p. 4 f. Dette værk er desværre uafsluttet, idet skildringen af det videnskabelige liv ved universitetet mangler.

⁶ Anders Krag's broder Niels Krag, ven med Tyge Brahe, udgav i 1593 *De republica Lacedaemoniorum libri IV* (optrykt i Gronows *Thesaurus antiquitatum Graecarum* V, oversat på tysk 1799). William Norvin har fremhævet ramismens betydning for Tyge Brahe, Niels Stensen og Ole Rømer (Petrus Ramus og Danmark, *Lychnos* 1943, p. 97 f.). Som repræsentant for den aristoteliske reaktion kan nævnes teologen og lægen Caspar Bartholin. Cf. Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie*, Goethe II (1916), p. 122 f.

⁷ Ved siden af Scaliger må som tidens berømteste filologer nævnes Henri Estienne og Isaac Casaubon.

⁸ Kay Schmidt-Phiseldeck: *De humanistiske Videnskaber, i Holland Danmark* II (1945) p. 251—285. Cf. nedenfor p. 92.

⁹ Meibom var født i Tønning. Se i øvrigt f. eks. Ernst Cassirer: *Drottning Christina och Descartes, ett bidrag till 1600-talets idéhistoria* (1940).

¹⁰ Stephanus' betydning for Saxos tekst skildres i J. Olriks prolegomena til hans og H. Ræders udgave (I, 1931) og i Franz Blatts *praefatio* til udgavens toms II (1957). Man finder også begge steder omtalt Madvigs bidrag til Saxofilologien. Professor i Sorø var også Johann Lauremberg.

¹¹ Mest kendt er Thomas Bang for sin lærebog *Aurora Latinitatis*.

¹² Danske oversættelser fra klassikerne opregnes i Christen Thaarup: *Fortegnelse paa danske Oversættelser af græske og latinske Skribenter* (1822, 2. udg. 1836), der afløser G. L. Badens tilsvarende værk fra 1816.

¹³ Hertugdømmernes litterærhistorie er skrevet af Morhofs elev Johannes Møller: *Cimbria literata* (1744). Om gottorperbiblioteket se William Norvin i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* III (1916) og V (1918); cf. nedenfor p. 125.

¹⁴ Poul Vinding inddeler litteraturhistorien efter årstiderne. Cf. nedenfor note 247.

¹⁵ I J. F. Noltens *Lexicon Latinae lingvae antibarbarum* (1729) nævnes (2. udg., 1744, p. 1918) følgende som *Latinitatis restitutores in Dania*: Thomas Bang, Thomas Bartholin, Caspar Bartholin, Bertel Bartholin, Rasmus Bartholin, Iver Bertelsen, Vitus Bering, Ole Borch, Bertel Knudsen Aquilonius, Henrik Ernst, Christian Falster, Marquard Gude, Christen Lauridsen Aagaard, Jørgen Eilersen, Jens Dinesen Jersin, Steen Kierulff, Søren Lintrup, Christen Ostenfeld, Jørgen Rosenkrantz, Frederik Rostgaard, Arnold Rhuman, Wolfgang Rhuman, Saxo Grammaticus (jam Saeculo XII in ipsis tenebris fulgens sidus, vir bonarum litterarum gloria toto terrarum orbe clarissimus), Hans Rasmussen Skomager, Poul Vinding, Ole Worm; fra Island anføres Arngrímur Jónsson, Jonas Rugman og Snorri Sturluson(!), fra

Norge Iver Pedersen Adolph og Anders Iversen Borch; blandt danskerne nævnes fejlagtigt Adriaan Hoffer fra Zeeland.

¹⁶ Madvigs Livserindringer p. 60.

¹⁷ Georg Brandes: Ludvig Holberg, et Festskrift (1884), Samlede Skrifter I (1899) p. 74. Det var væsentlig på Grams initiativ, at Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab stiftedes i 1742. Han skrev skolebogen *Nucleus Latinitatis* (den ældste bevarede udgave er fra 1722). Om Grams bidrag til udenlandske lærdes værker se Det Skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 1810 p. 51.

¹⁸ Cf. Per Krarup i *Humanister i Jylland* (1959).

¹⁹ Friedrich Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, 3. Aufl., II (1921), p. 9 f. Også Frederik Sneedorff studerede (ligesom sin fader) i Göttingen; hans magisterafhandling *De hymnis veterum Græcorum* (1786) er dediceret Suhm og Heyne.

²⁰ Hans Schulz: *Friedrich Christian Herzog zu Schleswig-Holstein* (1910), p. 95 f.

²¹ Øjvind Andreassen: *Kardinal Borgia og de Danske i Rom* (i *Rom og Danmark gennem Tiderne I*, 1935, p. 268 f.).

²² Madvigs Livserindringer p. 74 og p. 75.

²³ *Antik-Cabinet* 1851, udgivet i Hundredaaret af Nationalmuseet (1951).

²⁴ *Danske Samlinger III* p. 383. Ny kgl. S. 4°, nr. 2125, b. I sin biografi af Zoëga (1819) gør F. G. Welcker denne til et slags tysker. Man fristes til at citere Georg Brandes (i *Goethe og Danmark*, Samlede Skrifter I, 1899, p. 305): »Overhovedet er det tyske Aandspræg de Danske mere fremmed, end man efter Slægtskabet mellem Folkene og den lange Afhængighed af Tyskland skulde tro, især meget mere fremmed end de Tyske aner«. Madvig siger i *Livserindringer* (p. 114, note): »I en Anmeldelse i de berlinske »Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik« af Napoleon III's »vie de César« bemærkes det, at Keiseren kun har benyttet og citeret tre tyske Lærde: Mommsen, Zumpt und Madvig, »den wir uns erlauben bei dieser Gelegenheit zu annectiren«.

²⁵ *Livserindringer* p. 74. Hans Schulz: *Herzog Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein und Friedrich August Wolf* (*Neue Jahrbücher für das klassische Altertum etc.*, 1901, p. 505—514).

²⁶ Kong Christian VIII's Dagbøger og Optegnelser udg. ved Axel Linvald I (1943) p. 123.

²⁷ Om Thortsen se Paul V. Rubow: *Heiberg og hans Skole i Kritiken* (1953); her også om P. V. Jacobsen og Hertz (nedenfor p. 185). Om Henrichsen se Carsten Høeg: *Nutidens Grækenland og Antikken* (1936), p. 57, note 50. For dette kapitel henviser jeg i øvrigt, foruden til de almindelige litteraturhistoriske håndbøger og leksika, til H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* (I—IV, 1868—74); Rasmus Vinding: *Regia Academia Hauniensis* (1665); Albert Thura: *De studio philologico in Dania* (I—III, 1722—23), *Idea historiae literariae Danorum* (1723), *Conspectus Danorum*, qui partim commentariis suis erudit, partim quoque versionibus Danicis de linguæ Romanæ et Græcæ scriptoribus hactenus optime et præclarissime meruerunt (1740); P. A. Wedel: *Merita Danorum in Latinis scriptoribus edendis atque illustrandis* (1790); Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie* (4 bd., 1907—16); artikler i *Dansk biografisk Leksikon* af M. Cl. Gertz, Ellen Jørgensen, Bjørn Kornerup, R. Paulli, Carl S. Petersen, Hans Ræder, H. F. Rørdam m. fl.

²⁸ Louis Bertrand: *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle et les premières années du XIXe en France* (1897). L. Hauteceur: *Rome et la renaissance de l'antiquité à la fin du XVIIIe siècle* (1912). Albert Wifstrand: *Bakgrunder, uppsatser om tider och tänkesätt* (1961). M. L. Clarke: *Classical Education in Britain 1500—1900* (1959), p. 75: »In Germany, where the classics had fallen into sad decline by the early eighteenth century, the 'new humanism' of Gesner and Heyne, and later of von Humboldt, had all the appeal of novelty. For the Englishman a classical education was part of the established system, and its advocates in the nineteenth century had the disadvantage of being on the defensive«. G. Highet: *The Classical Tradition* (1949).

²⁹ W. v. Humboldts Gesammelte Schriften hrsg. von der Kgl. Preuss. Akademie der Wissenschaften, 1903 f., VI p. 548. Af interesse i denne forbindelse er foruden det anførte skrift især afhandlingerne: Über das Studium des Alterthums, und des griechischen insbesondere; Latium und Hellas oder Betrachtungen über das classische Alterthum; Über den Charakter der Griechen, die idealische und historische Ansicht desselben; Geschichte des Unfalls und Unterganges der griechischen Freistaaten; Das achzehnte Jahrhundert. Selvstændig kritisk værdi har den udgave af Humboldts værker ved Andreas Flitner og Klaus Giel, hvoraf foreløbig tre bind er udkommet (1960—63). Christian Elling: Rom (1956).

³⁰ III p. 196; VII p. 609; cf. f. eks. Corinne, éd. 1851, p. 182.

³¹ III p. 196; VII p. 609—610. Det samme Goethe-citat findes I p. 137.

³² III p. 197—198; VII p. 610.

³³ III p. 198—199.

³⁴ III p. 213, p. 205; VII p. 611; III p. 212, p. 216; VII p. 612; III p. 138, p. 218.

³⁵ II p. 25—26.

³⁶ II p. 127, p. 134, p. 135, p. 149; III p. 147.

³⁷ VI p. 548; III p. 166. Über die Kawi-Sprache p. XLIII f.

³⁸ Franz Blatt: Fra Cicero til Copernicus (1940), p. 17 f. Vilh. Grønbech: Sprogets musik (1943), p. 118. E. R. Curtius: Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter (1948), p. 253 f. Fr. Aug. Wolf's Vorlesung über die Encyclopädie der Alterthumswissenschaft hrsg. von J. D. Gürtler (1831), note til p. 11. Rasmus Laetus taler om boni ac classici scriptores (De nato baptisatoque primo Friderici II filio, Monumenta historiæ Danicæ II, 1875, p. 669). Herder om ordet klassisk (o, det forbandede ord klassisk), se Vilh. Andersen: Tider og Typer, Erasmus II (1909), p. 263.

³⁹ Fr. Paulsen i det i note 19 anførte værk II p. 224 f. og p. 130. Cf. Alfred Gudeman: Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie, 2. Aufl. (1909), p. 221 note 1.

⁴⁰ Wolf p. 124 f. (Brøndsted p. 102 f.); cf. p. 46 (Brøndsted p. 33). P. 141 (Brøndsted p. 117) citerer han »ein Lieblings-Autor unserer Nation« (det er Jean Paul, i Levana), der siger: »Das jetzige Geschlecht versänke unergründlich tief, wenn nicht die Jugend vorher durch den stillen Tempel der grossen alten Zeiten und Menschen den Durchgang zum Jahrmarkte des späteren Lebens nähme«. Om den mærkelige komparativ humaniora se Krebs-Schmalz: Anti-barbarus (7. Aufl., 1905), s. v. humanus. Cf. f. eks. Bruno Snell: Die Entdeckung des Geistes (3. Aufl., 1955), p. 333 f., og Paulus Svendsen: Renaissancehumanisme og renaissancehumanister (Vetenskaps-Societeten i Lund, årsbok 1958—1959). Glosen humanisme stammer vistnok fra 1808.

⁴¹ Brøndsted p. 88 (Wolf p. 109 f.).

⁴² Brøndsted p. 107 (Wolf p. 130).

⁴³ Wolf p. 130 f. (Brøndsted p. 107 f.).

⁴⁴ Wolf p. 138 f., (Brøndsted p. 114 f.).

⁴⁵ Wolf p. 126 f. og p. 133 f. (Brøndsted p. 104 f. og p. 110 f.). W. v. Humboldt's Ges. Werke 1846 V p. 1 f.

⁴⁶ Wolf p. 91 f. (Brøndsted p. 72 f.).

⁴⁷ Wolf p. 30 (Brøndsted p. 19).

⁴⁸ Cf. min afhandling om D. G. Moldenhawers Katalog (Fund og Forskning VII, 1960, p. 7 f.).

⁴⁹ Encyklopädie p. 5 f.

⁵⁰ Ibid. p. 9 f. Wolf siger, at filologen hist og her må nøjes med at betegnes med et beta (Darstellung p. 39, Brøndsted p. 26).

⁵¹ Ibid. p. 16, p. 25; cf. E. Bratuscheck: August Boeckh als Platoniker (Philosophische Monatshefte I, 1868, p. 257 f.).

⁵² Encyklopädie p. 31, cf. p. 258 f.

⁵³ Hvad der så menes med disse ord, Encyklopädie p. 71: »Die Philosophie steht mir über dem Christenthum, so sehr ich dies achte. Die antike und die christliche Bildung sind zwei

Pole; das Höchste liegt in ihrer Indifferenz, die der Zukunft vorbehalten bleibt, oder was dasselbe ist, in der Regeneration des Christenthums durch Verbindung mit dem rein Menschlichen und Auflösung in dieses».

⁵⁴ Ibid. p. 52 f., p. 77, p. 127, p. 141, p. 172, p. 253. Böckh polemiserer p. 743 imod Steinthal, der imod hans eidografiske metode havde indvendt, »dass man dabei die literarischen Gattungen als Ideen ansehe und diesen eine innewohnende Kraft zuschreibe sich zu verwirklichen».

⁵⁵ Ibid. p. 255 f., p. 56.

⁵⁶ Ibid. p. 263 f.

⁵⁷ Ibid. p. 257 f., p. 58 f.; cf. ovenfor p. 24.

⁵⁸ Ibid. p. 554 f., p. 62 f., p. 763 f. Novalis: Schriften (1826), II, p. 94.

⁵⁹ Encyklopädie p. 84, p. 258, p. 54, p. 46 f., p. 21.

⁶⁰ Friedrich Schlegels Briefe an seinen Bruder August Wilhelm hrsg. von Oskar F. Walzel (1890) p. 255.

⁶¹ Hegel: Vorlesungen über die Naturphilosophie (1847), p. 656. H. Steinthal: Die Sprachwissenschaft Wilh. v. Humboldt's und die Hegel'sche Philosophie (1848), p. 60.

⁶² Hegels Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte 3. Aufl. (1848) p. 74 f.

⁶³ Kleine philologische Schriften p. 285—90.

⁶⁴ Cf. Livserindringer p. 238.

⁶⁵ Cf. Madvig i Beretning om det Kongl. danske Videnskabernes Selskabs hundredaarige Jubelfest den 25de November 1842 p. 22 f.

⁶⁶ Clausens Hermeneutik er oversat på tysk af C. O. Schmidt-Phiselde(c)k (1841).

⁶⁷ Gertz's referat p. 271—72.

⁶⁸ Gertz p. 272—73.

⁶⁹ Cf. f. eks. Böckhs Encyklopädie p. 151.

⁷⁰ Gertz p. 24—25.

⁷¹ O. Siesbye: Til minde om Johan Nicolai Madvig (Nordisk tidskrift for filologi, ny række, VIII), p. 93.

⁷² Jeg kan ikke se, at Madvig nævner F. C. Petersens Almindelig Indledning til Archæologiens Studium (1825, oversat på tysk af P. Friedrichsen 1829).

⁷³ Über die Kawi-Sprache p. LVII. Jeg citerer efter værket, som det foreligger i Abhandlungen der preussischen Akademie 1832. Cf. Die sprachphilosophischen Werke Wilhelm's von Humboldt, hrsg. und erklärt von H. Steinthal (1884).

⁷⁴ Ibid. p. CXVIII f.

⁷⁵ Ibid. p. LXXX.

⁷⁶ Ibid. p. LXIII.

⁷⁷ Ibid. p. XLVIII.

⁷⁸ Ibid. p. L.

⁷⁹ Ibid. p. CVII f.

⁸⁰ Ibid. p. XXVI.

⁸¹ Ibid. p. XLVII, p. CVII f.

⁸² Cf. Madvig program 1842 p. 28.

⁸³ Madvig program 1842 p. 4. Om Madvig og sprogvidenskaben cf. Giacomo Devoto: Madvig grammairien et linguiste (Acta Congressus Madvigiani I, 1958). Om Madvigs plads inden for dansk lingvistik se Louis Hjelmslev: Essais linguistiques (1959), p. 9 f. (inauguralforelæsning fra 1937).

⁸⁴ Program 1842 p. 5, p. 7. Cf. Sextus Empiricus Pyrrh. hypotyposes II 214, Adversus mathematicos I 142 f.

⁸⁵ Program 1842 p. 27, p. 34.

⁸⁶ Sprogvidenskabelige Strøbemærkninger p. 29; Om Kjønnet i Sprogene p. 25. I Strøbemærkninger p. 30 tager Madvig stilling til Renans tanker om sprogets oprindelse, cf. Kleine philologische Schriften p. 107 note 2.

⁸⁷ Program 1871 p. 28.

⁸⁸ Aristoteles *De interpretatione* om nomen og verbum. Cf. den i note 1 anførte afhandling af H. Roos p. 142 f. Program 1871 p. 32.

^{88b} Her og p. 58 citeret efter udg. 1959. Cf. *Vorlesungen über die Ästhetik I* (1836) p. 114.

⁸⁹ Program 1842, p. 12 f. Cf. nedenfor p. 130.

⁹⁰ Ibid. p. 12 note. Program 1871 p. 31. Humboldt: *Über die Kawi-Sprache*, p. XCV. Humboldts tegnsætning har, som man ser, den særhed, at der står komma imellem artikelen og en længere attributiv bestemmelse til et substantiv.

⁹¹ Program 1842 p. 14 note, efter Humboldt: *Über die Kawi-Sprache*, p. CCCCVIII note 1. Madvig tilføjer parentetisk efter det citerede: »hvilken Opregning og hvilket cet.!« Humboldt udtaler sig i øvrigt langt mere forsigtigt, end man efter Madvigs polemik skulde tro.

⁹² Humboldts *Gesammelte Schriften* (ovenfor note 29) III p. 170. *Über die Kawi-Sprache* p. CCXIII, p. CCXXXVIII. *Ges. Schriften IV* p. 29.

⁹³ Madvig: *Hvad er sprogvidenskab* (*Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 1881), p. 482.

⁹⁴ Om Kjønnet i *Sprogene* p. 5 f. Program 1842 p. 6. Program 1856 p. 21. Humboldt i *Adelungs Mithridates IV* (1817) p. 317.

⁹⁵ Program 1856 p. 21. Om Kjønnet i *Sprogene* p. 7. Program 1842 p. 27. Om Madvigs forhold til Becker gøres en bemærkning i P. Hjort: *Om pædagogiske Mangler og Misgreb i Prof. Madvigs latinske Sproglære til Skolebrug* (1842), p. 7; Hjort siger, at han ved, Madvig »har været begravet i Indianismen, at han har fordybet sig i Hegelsk Philosophi, i dansk Poesi, i almindelig Grammatik, hvori han en Tidlang var en Tilhænger af den bekjendte Becker, o. s. v., o. s. v.«.

⁹⁶ Cf. *Livserindringer* p. 105 note 2, ved omtalen af programmet fra 1842: »Mod den Maade, hvorpaa en aandrig, men ikke altid aandelig ædruelig Kollega nogle Aar efter med en aldeles uvæsentlig Modifikation af Udgangspunktet optog Afhandlingens øvrige Indhold som sit eget i et større Værk og derfor af en ungdommelig Tilbøder pristest som den, der havde naaet et højere Stade, maatte jeg nedlægge en Indsigelse, der ikke blev modsagt«.

⁹⁷ Program 1842 p. 21, p. 25. Cf. nedenfor p. 73.

⁹⁸ Program 1842 p. 27, p. 25. Om Kjønnet i *Sprogene* p. 11. Cf. Humboldt: *Über die Kawi-Sprache*, p. XC.

⁹⁹ Humboldt: *Über die Kawi-Sprache*, p. XLIX. Cf. Steinthals ovenfor i note 61 anførte værk p. 61 f.

¹⁰⁰ Program 1856 p. 4.

¹⁰¹ Den i note 93 nævnte artikel p. 493. Det danske Sprog- og Litteraturselskab forbereder nu en samlet udgave af de vigtigste af Madvigs på dansk skrevne sprogvidenskabelige afhandlinger ved Jørgen Glahder og Karsten Friis Johansen.

¹⁰² Program 1856 p. 10.

¹⁰³ Program 1842 p. 25.

¹⁰⁴ Program 1856 p. 10.

¹⁰⁵ Program 1856 p. 10.

¹⁰⁶ Se f. eks. Humboldt i det anførte værk (*Gesammelte Schriften IV*, 1905) p. 300, p. 304, p. 305, p. 306. Overensstemmelsen imellem Humboldt og Madvig på dette som på andre punkter er naturligvis ikke særlig mærkværdig. Madvigs polemiske bemærkning lyder således (program 1856 p. 11): »Naar Humboldt etsteds, kæmpende med sig selv, ytrer, at han dog ikke seer, hvorfor der ikke kan gives oprindelige Ord for Forhold ligesaa vel som for Forestillinger, glemmer han, at Forudsætningen for Ordet er Forestillingen (og oprindelig Forestillingen om det sandelig Paaviselige) og at et oprindeligt Ord for Forholdet vilde være en abstract Forholdsnævnelse, men ikke en Antydning af en Skuen af Noget (der nævnes) i dette Forhold, og det er, hvad et Forholdsord i grammatisk Betydning skal være«. Det sted hos Humboldt, der sigtes til, er formodentlig dette, *Gesammelte Schriften IV*, p. 296: »Aus dem Gefühl mögen wohl einige Bezeichnungsarten entstanden seyn, wie z. B. die langen Vocale und Diphthongen, mithin ein anhaltenderes Schweben der Stimme im Griechischen

und Deutschen für den Conjunctivus und Optativus. Allein da die ganz logische Natur der grammatischen Verhältnisse ihnen auch nur sehr wenig Beziehungen auf die Einbildungskraft und das Gefühl verstattet, so können dieser Fälle nur wenige gewesen seyn. Einige merkwürdige finden sich jedoch noch in den Americanischen Sprachen. In der Mexicanischen besteht die Bildung des Plurals bei Wörtern, die in Vocale ausgehen, oder ihre Endconsonanten absichtlich im Plural wegwerfen, darin, dass der Endvocal mit einem, dieser Sprache eignen, starken, und dadurch eine Pause in der Aussprache verursachenden Hauche ausgesprochen wird. Hierzu tritt zuweilen zugleich die Silbenverdopplung, *ahuatl*, Weib, *teotl*, Gott, plur. *ahud*, *teteô*. Bildlicher lässt sich durch den Ton der Begriff der Vielheit nicht bezeichnen, als indem die erste Silbe wiederholt, der letzten ihr scharf und bestimmt abschneidender Endconsonant genommen, und dem dann bleibenden Endvocal eine so verweilende und verstärkte Betonung gegeben wird, dass der Laut sich gleichsam in der weiten Luft verliert«. Madvig omtaler denne passage i program 1857 p. 46, men siger, at lydmodifikationer dog overalt måtte «faae en indskrænket Anvendelse, sædvanlig kun understøttende mere directe Midler (som i den græske og Latinske Perfectdannelse) og især udelukket ganske fra den specielle Forholdsbetegnelse imellem to Led». Cf. Madvig: Hvad er sprogvidenskab? (Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri 1881), p. 484.

¹⁰⁷ Program 1856 p. 18 f. Program 1857 p. 81. Om Kjønnet i Sprogene p. 19.

¹⁰⁸ Program 1856 p. 20 f. Bemærkninger i Anledning af Professor Madvigs latinske Sproglære af dens Forfatter, p. 67. H. G. Wiwel: Synspunkter for dansk sproglære (1901), p. 95.

¹⁰⁹ Program 1856 p. 28.

¹¹⁰ Program 1856 p. 54 f. Program 1871 p. 37. H. Steinthal: Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee (1850), en bog, Madvig (program 1856 p. 55 note) kalder «temmelig daarlig og uklar».

¹¹¹ Program 1856 p. 43 f. Cf. f. eks. Humboldt: Über die Kawi-Sprache p. XXI: «Es ist kein leeres Wortspiel, wenn man die Sprache als in Selbstthätigkeit nur aus sich entspringend und göttlich frei, die Sprachen aber als gebunden und von den Nationen, welchen sie angehören, abhängig darstellt».

¹¹² Program 1857 p. 31. Ibid. p. 30: «Paa enkelte Punkter viser sig endog særlige Modificationer midt inde i en vis Art af Sætninger, udgaaede fra en Bestræbelse for at betegne et ganske specielt Forhold, som naar Grækeren, hvor han angiver det Maal, for hvis Skyld Noget burde være skeet (— »Du burde have gjort det, for at jeg kunde have« —), aldeles afvigende bruger Indicativ ved Hensigtspartiklen *ivα* og det i en Sætning, som i høieste Grad betegner noget Uvirkeligt (da det just siges, at Forudsætningen ikke er indtraadt), alene for at undgaae at betegne Hensigten som en, der har været tilstede, hvilket vilde synes antydnet ved *ivα* med Optativ». I sin latinske Sproglære (§ 346) har Madvig denne formulering: «I Conjunctiv udsiges Noget som en *blot tænkt Forestilling*, saa at den Talende ved at udsige det ikke tillige betegner det som virkeligt, f. Ex. *curro*, ut sudem». Det ovenfor p. 55 citerede sted fra program 1856 p. 32 er omarbejdet og modificeret i Kleine philologische Schriften p. 138 f. Cf. Paul Diderichsen: Realitet som grammatisk Kategori (Nysvenska Studier 1939).

¹¹³ Program 1857 p. 55 f. Bemærkninger om Sprogens Udvikling af deres syntaktiske Midler (Overs. Dan. Vid. Selsk. 1866) p. 6 f.

¹¹⁴ Program 1857 p. 64. Cf. Humboldt: Über die Kawi-Sprache, p. CCCIII.

¹¹⁵ Program 1857 p. 61, p. 33.

¹¹⁶ Program 1857 p. 81. Ovenfor p. 37 og 49 f. Cf. f. eks. program 1871 p. 10: «medens vi i Danmark ere glade over og ved en og noget, ere vore Brødre i Norge glade i noget, i En, hvoraf en aandrig Betragter let vil udfinde, at Glæden og Tilfredsheden i Norge opfattes dybere som en Indtrængen i den tilfredsstillende Gjenstand».

¹¹⁷ Program 1842 p. 4. Program 1857 p. 79 f. Rasks Samlede Afhandlinger I (1834) p. 7; cf. Marie Bjerrum: Rasmus Rasks afhandlinger om det danske sprog (1959), p. 50 f.

¹¹⁸ Program 1857 p. 82, p. 87 f.

¹¹⁹ Program 1871 p. 45. Nedenfor p. 62 f. Madvigs græske Ordfoiningslære, 2. tyske udg.

(1884), p. VIII f. Cf. polemikken imod N. M. Petersen i program 1857 p. 37 f. Madvig anfører her et sted i Petersens *De danske gerningsords teori* (1854, p. 16), hvor der er tale om den historiske erkendelse af lydforandringer i verbalformerne, og hvor det hedder: »Uden denne iagttagelse må ingen vente at få forstand på sit modersmål og indsigt deri. Uden det er han kun en kræmmer, der sælger varerne som han får dem, ligemeget om de ere ægte eller falske«. Til dette siger Madvig: »Men igjennem lutter saadanne jævne, ikke Kræmmere, men Eieres og Brugeres Hænder er vort »herlige Oldsprog« gaaet, og af dem har det faaet sin Skikkelse, ikke af lydforskende Grammatikere«. Cf. også Livserindringer p. 256 f.: »Min (og Whitneys) hele Sprogbetragtning gaaer ud paa i Sproget at erkjende og eftervise det af Menneskets Forestillingsliv umiddelbart fremkaldte og skabte Meddelelsesmiddel i dets af Forestillinger-nes Udvikling uden beregnende Bevidsthed fremdrevne Uddannelse at forfølge de naturlige Analogier og deres tilfældige Brydninger og Spring, altsaa overhovedet at se Sproget i det hele i dets Forhold til Aandslivet, af hvilket det bæres, og hvilket det tjener, og dernæst tillige i dets Sammenhæng med Folkelivet paa dettes forskellige Trin og i dets historiske Forgrening. I den saavel Sprogbevægelsens Natur opklarende som Folkenes Sammenhæng igjennem Sprogene opsporende sammenlignende Sprogforskning erkjender jeg da ogsaa fuldkomment Betydningen af Lydforskningen, forsaavidt den efterviser de sammenhængende Bevægelser og Overgange i det af Naturen tilbudne bløde og for Tilfældigheden mangesidig tilgængelige Stof og de deri liggende fint udspundne Slægtskabsmærker, men jeg negter ikke, at jeg tillægger en Phonetik, der forsøger at opstille et regelmæssigt System af faste Love og ensidig fordyber sig i denne rent ydre Side af Sproget, næsten ligesaa ringe Værd som de overvundne Forestillinger enten om Sprogets usvigelige Logik eller om dets Liv som en i sig selv udenfor Menneskene voxende og skabende Organisme«.

¹²⁰ Se f. eks. *Gesammelte Schriften* IV p. 47. Cf. ovenfor p. 46.

¹²¹ *Über die Kawi-Sprache* p. LXXX.

¹²² Program 1842 p. 9 (cf. ovenfor p. 42). Program 1871 p. 31. Madvig: Om de små folks stilling og vilkår i det almindelige åndsliv og kulturbevægelsen (*Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 1880), p. 489. Jeg er ikke klar over, under hvilken form Whitney gjorde indsigelse.

¹²³ Program 1871 p. 42 note; p. 41 note 2. Cf. ovenfor note 119.

¹²⁴ På de første sider af Bemærkninger i Anledning af Professor Madvigs latinske Sproglære af dens Forfatter (1841) og lidt mere udførligt i den tyske udgave af disse Bemærkninger (*Bemerkungen über verschiedene Punkte des Systems der Lateinischen Sprachlehre und einige Einzelheiten derselben*, von J. N. Madvig, als Beilage zu seiner Lateinischen Sprachlehre für Schulen, 1843) tager Madvig stilling til tyske fremstillinger af den latinske grammatik. Han nævner: »Arbejder, der mere bevæge sig i den gamle Form med stor Riigdom paa enkelte praktiske Bemærkninger og Iagttagelser (skjøndt ingenlunde altid noksom correct udtrykte og begrændsede), men med iøinefaldende Mangel paa System, stræng Anordning og sammenhængende, klar Udvikling af Grundbegreberne og uden synderligt Hensyn til det Lys, som nyere Sprogforskninger i andre Retninger have kastet ogsaa paa den latinske Grammatik, navnlig Formlæren«. Som den bedste repræsentant for disse grammatikker nævnes den, der skyldes K. G. Zumpt (1818). Man kan tilføje, at Madvigs egen grammatik ligger i fortsættelse af denne tradition, og han leverede tilføjelser til 8. udgave af Zumpts grammatik (cf. program-afhandlingen *De locis aliquot grammaticæ Latinæ admonitiones et observationes*, 1837). Han tager i sine Bemærkninger dernæst afstand fra to tendenser hos »systemreformatorerne«. Den ene er den teoretiserende tendens, der i tilslutning til K. F. Becker og S. A. Herling f. eks. opererer med en sætningslære gående ud på, at de afhængige sætninger svarer til substantiv, adjektiv og adverbium i den enkelte sætning og altså lader sig inddele i substantivsætninger (som subjekt eller objekt), adjektivsætninger og adverbialsætninger (cf. Bemærkninger p. 56). Den anden tendens er, hvad man har kaldt »sanskritiseringen« af de klassiske sprogs grammatik (Madvig bruger ikke denne glose). Som et eksempel på, hvordan disse tendenser krydses, nævner han W. Weissenborns grammatik (1835, cf. Weissenborns anmel-

delse af Madvigs Sproglære i Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik XLIII (1845), p. 310 f., og kritik smst. XLIV og XLIX). Han taler videre om manglerne »i *Ramshorns* vidtløftige Schematismus af snart aldeles indholdstomme, snart sig selv indbyrdes modsigende Regler med det tilføiede rige Aggregat af forresten ikke sjelden forvanskede eller misforstaaede eller Reglerne gjendrivende Exempler, eller i *Reisigs*, naar der er Tale om System og Forklaring af Phænomenen, usammenhængende og spidsfindige Indfald, der af Mangel paa et fast Udgangspunkt næsten altid forfeile det Simple og Rigtige«. Om Reisig: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft, hrsg. von F. Haase (1839) hedder det i en note: »Reisig's Vorlesungen enthalten eine und andere gute Einzelbemerkung von ihm selbst (unter verschiedenen falschen) und Erinnerungen an ältere Bemerkungen. Sonst sind die reichhaltigen Anmerkungen des Herausgebers an sich wichtiger als der Text. Reisig's Mangel an einem natürlichen, der wirklichen Bewegung der Sprache folgenden System ist übrigens eigentlich der Mangel der Hermannschen Grammatik, der Mangel, der aus der Unanwendbarkeit der erborgten Kantischen Kategorien auf die Sprachformen entstand, und durch eine fortgesetzte sporadische, oft tumultuarische Aufstellung von Bemerkungen befestigt wurde«. (Om Reisigs opstilling af semasiologien imellem formlære og syntaks se Bemerkungen p. 58 f.). I Program 1857, p. 43, angribes G. Hermann på samme måde for den misforståelse, der »bestaaer i den vilkaarlige Magt, der ikke sjelden tillægges Individet, den enkelte Skribent, over Bøiningsformerne i de gamle Sprog, saaledes at der idelig paaberaabes specielle Hensigter, som Forfatteren skal have havt, Antydninger, som han skal have givet ved at skrive paa en fra al Regel og Analogie afvigende Maade«. Samstedts nævnes L. Ramshorns latinske grammatik (1824) som vidnesbyrd om en opfattelse modsat den hermannske: »En Art Modsætning til den her nævnte Forkeerthed, den Forestilling, at der i de gamle Sprog ikke gaves mindste Vaklen i Brugen af en Form, ikke mindste syntaktisk Synonymie (virkelig, d. e., en ligegyldig Anvendelse af to Former i enkelte Tilfælde inden visse Grændser), en Forestilling, der i *Ramshorns* latinske Grammatik culminerede ved Forglemmelse og Benægtelse endogsaa af den chronologiske Forskjel i Sprogbrugen og gennemførtes ved Hjælp af complet Tankeløshed i Samling og Forklaring af Exempler og Beviissteder, fortjener ikke, at man dvæler længere ved den«. Om Hermann tales også i Madvigs Syntax der griechischen Sprache (1847) p. VIII f. I Bemærkninger p. 53 siges det, at »nogle af de nyeste latinske Grammatikere have (efter Forsøg, der først ere gjorte paa den tyske Grammatik) deelt Syntaxen i Læren om den enkelte Sætning og Læren om den sammensatte Sætning eller om Sætningernes Forbindelse, ifølge hvilken Inddeling den almindelige Lære om Modi og Tiderne skal høre til det første Afsnit,« og der polemiseres imod denne inddeling. Cf. Madvigs Syntax der griechischen Sprache (1847) p. IX.

¹²⁵ J. J. G. Scheller: Ausführliche lateinische Sprachlehre (1779). Bemærkninger p. 4 og p. 30 note. H. F. H. Nissen: Latinsk Grammatik, til Brug for de lærde Skoler (1839). J. L. Ussing (J. N. Madvigs videnskabelige Betydning, Overs. Dan. Vid. Selsk. 1887) fremhæver med rette Billroths grammatik og siger (p. 104), det var »et fortjenstfuldt Arbejde af Oppermann at bearbejde Billroths Grammatik paa Dansk (Latinsk Sproglære til Skolebrug, udarbejdet især efter Billroth, 1870), og hans Bog vilde uden Tvivl være bleven Badens Afløser, hvis ikke Madvigs var udkommet Aaret efter«.

¹²⁶ Jacob Baden: Grammatica Latina, det er Anviisning til det latinske Sprog udgivet til Skolernes Brug i Danmark, 6. udg. ved Nikolai Fogtmann (1824), p. 264.

¹²⁷ Bemærkninger p. 32.

¹²⁸ Se note 94. Der er ingen grund til nærmere at redegøre for Hermanns forvirrede anvendelse af Kants kategoritavle. Jeg nøjes med at henvise til hans bog De emendanda ratione Graecae grammaticae (1801). H. G. Wiwel: Synspunkter for dansk sproglære (1901), p. 81. Louis Hjelmslev: Omkring sprogteoriens grundlæggelse (1943), p. 67 f.: »Naar man i ældre grammatik ofte blindt overførte det latinske sprogs kategorier og kategoriled til moderne europæiske sprog som f. ex. dansk, skyldtes det at man ikke var klar over kommutationsprøvens relevans for det sproglige indhold«.

- ¹²⁹ Bemærkninger p. 29. Program 1857 p. 8.
- ¹³⁰ Om Kjønnet i Sprogene p. 18. Program 1857 p. 7. Program 1856 p. 18 f.
- ¹³¹ Om Kjønnet i Sprogene p. 25 f. Cf. ovenfor note 106.
- ¹³² Om Kjønnet i Sprogene p. 44. Program 1857 p. 8 note 1. Humboldt i Adelungs Mithridates IV (1817) p. 316. Der tænkes på den såkaldte ergativus.
- ¹³³ Om Kjønnet i Sprogene p. 39 f. Bemærkninger p. 26 f. Program 1856 p. 22 f. Om akkusativ som almen-kasus cf. W. Mohr: Dialektik der Sprache (1840), p. 175. Madvigs opfattelse kritiseres af Georg Curtius: Die Sprachvergleichung in ihrem Verhältniss zur classischen Philologie (2. Aufl., 1848) p. 66 f. Kritik ligeledes i H. A. Stolle: Über die Bedeutung des Accusativs (1847).
- ¹³⁴ Bemærkninger (se ovenfor note 124) p. 24.
- ¹³⁵ (—¹³⁷) Også Nissen og Oppermann følger på dette punkt Madvig.
- ¹³⁸ Louis Hjelmslev: Omkring sprogteoriens grundlæggelse, p. 78 f. Madvig bruger ikke denne terminus, der vistnok først anvendtes inden for sprogvidenskaben af Pott (se Georg Curtius: Erläuterungen zu meiner Schulgrammatik, 3. Aufl., 1875, p. 167).
- ¹³⁹ Om Kjønnet i Sprogene p. 41. Program 1856 p. 22. Hjelmslev: La catégorie des cas, I (1935), p. 118 f.; cf. Knud Togeby: Structure immanente de la langue française (1951), p. 124.
- ¹⁴⁰ Ovenfor p. 54 med note 107. Cf. Bemærkninger p. 46 note 1, hvor syntaxis concordantiae betegnes som for størstedelen hørende til sprogets luksus.
- ¹⁴¹ Essais linguistiques (1959) p. 222 note 1. Madvig polemiserer imod Jacob Grimm program 1856 p. 44 note 1, program 1857 p. 4 note 1, p. 34, p. 41 og p. 79.
- ¹⁴² Om Kjønnet i Sprogene p. 40.
- ¹⁴³ Louis Hjelmslev: La catégorie des cas, I (1935), p. 78.
- ¹⁴⁴ Program 1871 p. 16.
- ¹⁴⁵ Program 1856 p. 21 note 2.
- ¹⁴⁶ Program 1856 p. 23.
- ¹⁴⁷ Program 1856 p. 24, p. 25. Program 1871 p. 8 f.
- ¹⁴⁸ De kan støtte sig på en antik teori, ifølge hvilken genitiv betegner hvorfra, dativ hvor og akkusativ hvorhen (H. Steinthal: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik, 2. Aufl., II, 1891, p. 267).
- ¹⁴⁹ Program 1856 p. 25. Program 1871 p. 13. Bemærkninger p. 30.
- ¹⁵⁰ Bemærkninger p. 66. Hjelmslev taler om en kasus' idé (La catégorie des cas I p. 86).
- ¹⁵¹ Bemærkninger p. 66.
- ¹⁵² Program 1871 p. 3 f.
- ¹⁵³ Program 1871 p. 6 f. Program 1857 p. 34.
- ¹⁵⁴ Rask: Samlede Afhandlinger, II (1836), p. 183 f. Cf. J. Johanssen: Grammatiske Studier, I, Stoikernes Inddeling af Verbets Tider (1875).
- ¹⁵⁵ G. Hermann: Dissertatio de Madvigii interpretatione quarundam verbi Latini formarum (1843).
- ¹⁵⁶ Opuscula academica p. 487.
- ¹⁵⁷ Opuscula academica p. 452—465. Program 1857 p. 41 note 1. Adversaria critica I p. 173 note 1; om den der omtalte A. O. F. Lorenz se Bursian: Geschichte der classischen Philologie (1883), p. 831 f.
- ¹⁵⁸ Opuscula academica p. 488. Bemærkninger p. 75 f.
- ¹⁵⁹ Opuscula academica p. 474. Cf. ovenfor note 124 og nedenfor p. 77.
- ¹⁶⁰ Macrobius V p. 626. Om betegnelsen gerundiv se Steinthal (det i note 148 citerede værk) II p. 292. Cf. Jacob Wackernagel: Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch, 2. Aufl., I (1926), p. 277.
- ¹⁶¹ Bemærkninger p. 71. Interessant er redegørelsen i Bemærkninger p. 45 f. for dispositionen af syntaksen, cf. ovenfor note 124. I den ovenfor p. 57 anførte afhandling fra 1866 behandles de i Latinsk Sproglære § 396 Anm. 3 (cf. ovenfor p. 56 f.), § 413 Anm. 3 og § 428 Anm. 4 registrerede fænomener.

¹⁶² Hvad er sprogvidenskab? (ovenfor note 93) p. 488. Bemerkungen über einige Punkte der griechischen Wortfügungslehre p. 4. Hjeltslev: Omkring sprogteoriens grundlæggelse, p. 41.

¹⁶³ Bemerkungen p. 5 f.

¹⁶⁴ Bemerkungen p. 11 f., p. 8. Program 1857 p. 30.

¹⁶⁵ Bemerkungen p. 11. Program 1856 p. 33 f. Cf. ovenfor p. 120.

¹⁶⁶ Bemerkungen p. 13 f.

¹⁶⁷ Bemerkungen p. 15 f. O. Siesbye gør i nogle bemærkninger: Til Madvigs græske Ordfoiningslære § 132 og 133 (1907), opmærksom på, at man også i andre sætninger end de af Madvig anførte kan finde optativ, og at der således opstår en tvetydighed; denne har dog, som Siesbye siger, »næppe været større end når i declarative gjenstandssætninger præsens optativ kan svare både til præsens og til imperfectum indicativ, i afhængige spørgesætninger optativ både til indicativ og conjunctiv, eller når en sætning som *εἰκός ἐστι ταῦτα γενέσθαι* både kan betyde: det er rimeligt at dette er skeet og: det er rimeligt at dette vil ske, eller når *λέγω σε παρῆναι* både kan være = *dico te adesse* og = *jubeo te adesse*».

¹⁶⁸ Ovenfor p. 77. Cf. program 1857 p. 11 note 1.

¹⁶⁹ Cf. Dawes i *Miscellanea critica* (1745).

¹⁷⁰ Græsk Ordfoiningslære § 172 a Anm. 1. Om Thomas Magister Bemerkungen p. 38 note 25. I Ordfoiningslæren § 173 Anm. 2 læser man: »*Ἄν* med Futurum Infinitiv maa hos de attiske Skribenter ansees for en Feil i Udgaverne, idet enten *ἄν* urigtig er tilsat eller Aorist forandret til Futurum». Hans Ræder: Ein Problem in griechischer Syntax, die Verbindung der Partikel *ἄν* mit Futurum (Dan. Hist. Filol. Medd. 33, no. 5, 1953).

^{170b} Madvig tænker vistnok på Curtius: *Griechische Schulgrammatik* (1852).

¹⁷¹ Cf. Cobet: *Variae lectiones quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos* (1854), p. 23.

¹⁷² Madvig anfører i sine Bemerkungen p. 39 kun, at Dobrée i begge tilfælde har rettet aorist til futurum.

¹⁷³ *Novae lectiones* p. XV.

¹⁷⁴ Cf. program 1856 p. 27; Bemerkungen über verschiedene Punkte des Systems der Lateinischen Sprachlehre p. 76 note 1.

¹⁷⁵ Cf. *Opuscula academica* p. 487.

¹⁷⁶ J. D. van Lennep: *Praelectiones academicae de analogia linguae Graecae* (1790). J. G. Trendelenburg: *Anfangsgründe der griechischen Sprache* (1782). På den græske grammatiks område nævner Madvig i fortalen til 1. tyske udgave af sin græske Ordfoiningslære R. Kühner som repræsentant for det ovenfor i note 124 nævnte tyske system, ifølge hvilket syntaksen deles i læren om den enkelte sætning og læren om sætningernes forbindelse. Han fortsætter p. X i den nævnte fortale: »Ausserdem noch durchzugehen, was ich, neben vielem Anerkennungswerthen, bei den übrigen neueren Bearbeitern der griechischen Syntaxe, von dem wackeren *Matthiä* an (dessen Modus- und Tempuslehre wegen gänzlichen Mangels an zusammenhängenden Regeln und dadurch an Platz zur Einordnung von Stoff, nicht einmal, wie das übrige Buch, eine reichhaltige Materialsammlung hat werden können) bis zu dem durch seinen Sprachtakt und selbständige Beobachtung vorzüglichen, aber in der Anordnung nach meiner Ueberzeugung besonders unglücklichen *Krüger*, in Anlage und Form vermisste, würde hier weder angenehm noch nützlich sein». Kühners græske grammatik udkom 1834—35, Krügers 1843. I fortalen til den første danske udgave af Ordfoiningslæren hedder det p. X: »Jeg opfylder en Taknemmelighedspligt især fra mine tidligste Studier ved at nævne A. Matthiæ . . . Ogsaa Rost bør jeg tildeels af samme Grund særskilt nævne».

¹⁷⁷ Cf. Paul V. Rubow: *Den kritiske Kunst* (1938), p. 6.

^{177b} *Encyklopädie* p. 175.

¹⁷⁸ Nedenfor p. 127, p. 129. Cf. Wolf: *Darstellung der Alterthumswissenschaft*, p. 40 f. (Brøndsted p. 28).

¹⁷⁹ Ada Adler: D. G. Moldenhawer og hans Haandskriftsamling (1917), p. 13.

¹⁸⁰ *Ibid.* p. 4 f. med videre henvisninger.

¹⁸¹ H. Rigault: *Histoire de la querelle des anciens et des modernes* (1856), p. 68. Blandt de franske filologer kunde der også være grund til at fremhæve den fortræffelige madame Dacier.

¹⁸² Vossii Opera II (1695) p. 398. Den samme forklaring, at den ene akkusativ styres af et underforstået *κατά*, finder man også i Sanctius' *Minerva* IV 13 og hos Schoppe: *Grammatica philosophica* (Scavenius' udgave, 1664), p. 42.

¹⁸³ Se den i 1628 skrevne forteale til Schoppes grammatik. Cf. Vossii Opera II (1695) p. 6 b. De nedenfor p. 92 anførte sidetal fra Vossius henviser til dette samme bind.

¹⁸⁴ Vossius *ibid.* p. 3 a.

¹⁸⁵ Foran i Schoppe: *Verisimilia* (ed. 1662). Om Schoppe kan man læse i Ch. Nisard: *Les gladiateurs de la république des lettres aux XVe, XVIe et XVIIe siècles*, II (1860). Cf. Böckh: *Encyklopädie*, p. 173.

¹⁸⁶ Jeg citerer Clericus efter 6. udg. af hans *Ars critica* (1778). De peccatis a dictante II p. 28—87 (de 5 første punkter); de peccatis a scribente p. 87—123 (punkt 6—8); de omissione distinctionum p. 123—145; de signis parentheseos etc. p. 145—164; de compendiarie scriptura p. 165—179; de incuria librorum p. 179—193; de mendis criticorum p. 193—211; de mendis falsariorum p. 212—244; de mendis a vetustate p. 244—256.

¹⁸⁷ *Leges emendandi* *ibid.* p. 256 f.

¹⁸⁸ Rubow: *Den kritiske Kunst*, p. 73, 77, 130 f.

¹⁸⁹ J. H. Monk: *The Life of Richard Bentley* (1830), p. 154. Det citerede brev er optrykt i 2. udg. af Ruhnken's *Elogium Hemsterhusii* (1789) p. 88 f.

¹⁹⁰ Se det ovenfor p. 9 anførte værk af Gregory II p. 966.

¹⁹¹ *Poesie di G. Leopardi* (1869) p. 19. Citeret i Ludwig Traube: *Vorlesungen und Abhandlungen I* (1909), p. 99.

¹⁹² Det er den ovenfor p. 86 omtalte August Matthiä, der i sin kommentar til Euripides' *Bacchae* (1824) v. 957 siger: *Nulla gravior pestis his litteris inferri potest, quam si, quid scribi potuerit, non quid scriptum fuerit, spectes.*

¹⁹³ I programafhandlingen om De legibus fra 1836 hedder det (*Opuscula academica* p. 507) ved omtalen af de gode manuskripter (nedenfor p. 110 f.): *Sed quod hos codices ceteris integrioribus iudico aut saltem nullos tam integros diligenter collatos esse dico, confirmabitur ea sententia paucorum locorum documento, quos extra reliquorum ordinem præcipiam. Et primus quidem iam ante emendatus ab Oudendorpio et me est, in libro I, 4, 14, ubi soli hi, quos dico, codices et præterea duo alii Leidenses ab Oudendorpio inspecti ea vestigia servarunt, ex quibus veritas emersit: ceteri varie interpolati sunt.*

¹⁹⁴ Ad Orellium epistola critica (nedenfor p. 102) p. 2 note 1: *Illud vero risi, quod Moserus Heindorfium defendendum suscepit, cuius ego memoriam nunquam læsi, virtutes amavi semper; oblitusne erat, se libros de natura deorum edidisse? Cf. Siesbyes mindetale om Madvig (ovenfor note 71) p. 84 og p. 85.*

¹⁹⁵ E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*, 2. udg. (1844), p. 89 note p.

¹⁹⁶ *Bibliotheca critica nova* V (1830) p. 6. Cf. nedenfor p. 108.

¹⁹⁷ William Peterson: *Collations from the Codex Cluniacensis s. Holkhamicus* (*Anecdota Oxoniensia, Classical Series*, IX, 1901) Cf. nedenfor p. 108.

¹⁹⁸ Cf. W. Peterson: *The MSS of the Verrines* (*The Journal of Philology* XXX, 1907), p. 166 f. Det er lige så sandsynligt, at det er S (Par. 7775), Lambin har benyttet, *ibid.* p. 170 note 2.

¹⁹⁹ Ad Orellium p. 38—41. *Madvigii disputationis de Q. Asconii Pediani et aliorum in Ciceronis orationes commentariis appendix critica* (1828) p. 35 med note 9. *Madvigs Latinsk Ordfoiningslære* (udg. af A. B. Drachmann 1895) § 434 Anm. 1 med yderligere henvisninger. Cf. nedenfor p. 109.

²⁰⁰ Ad Orellium p. 51—58. Cf. Petersons udgave af *Verrinerne* (*Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), 1907, *praefatio* p. XV f.

²⁰¹ Cf. Latinsk Ordføiningslære (1895) § 472 b, hvor en henvisning til brevet til Orelli mangler.

²⁰² Ad Orellium p. 88, cf. p. 20 f. Ibid. p. 130 note 1, *Opuscula academica* p. 326.

²⁰³ M. Tullii Ciceronis Verrinarum libri septem, ad fidem codicum manu scriptorum recensuit et explicavit Car. Timoth. Zumptius (1831) p. XX. Cf. ovenfor p. 105.

²⁰⁴ Ibid. p. XII. Denne formodning er næppe rigtig; se Peterson i den i note 198 anførte afhandling p. 164 note 1.

²⁰⁵ Zumpt's udg. p. XXIII. Cf. nedenfor note 209 og ovenfor p. 104.

²⁰⁶ Zumpt's udg. p. XXIX.

²⁰⁷ Ibid. p. XXIX. Peterson i *The Journal of Philology* XXX (cf. note 198) p. 170 note 2.

²⁰⁸ Zumpt's udg. p. XXXIII. Peterson i *Anecdota Oxoniensia, Classical Series IX* (cf. note 197) p. XXIV og p. XLVI.

²⁰⁹ Madvig's *Opuscula academica* p. 288 note 1, p. 293. cf. ovenfor p. 104. C. A. Jordan i *Ciceronis Opera ex recensione J. Casp. Orellii II 1* (1854) p. 323.

²¹⁰ *The Journal of Philology* XXX (1907) p. 167. I *Opuscula academica* p. 288 note 1 siger Madvig: Ne cui autem nimis mirum videatur, plus quam unum huiusmodi codicem duos solos extremos libros habentem Parisiis fuisse, sunt etiam nunc ibi duo huiusmodi simillimi codices et pæne gemelli, ut ex iis patet, quæ Zumptius ad libr. IV c 30 et 31 et ad libr. V c. 33 et 34 annotavit, ubi tamen hos codd. (7774 A et 7775) parum distinxit, ut, uter littera E, uter F notetur, ignorem.

²¹¹ Zumpt's udg. p. XII note 1 og XXX.

²¹² *Opuscula academica* p. 287 note 1. Cf. Bemerkungen über einige Punkte der griechischen Wortfügungslehre p. 37 note 24 slutningen.

²¹³ Jeg ved ikke, om man kan identificere denne filolog.

²¹⁴ *Opuscula academica* p. 752 f.

²¹⁵ Madvig *Opuscula academica I*, 1. udg. (1834), p. 425 note 2 og p. 405 note 2. Albert C. Clark: *The Vetus Cluniacensis of Poggio being a Contribution to the Textual Criticism of Cicero pro Sex. Roscio, pro Cluentio, pro Murena, pro Caelio, and pro Milone* (*Anecdota Oxoniensia, Classical Series, X*, 1905), p. XI og XVI. Parisinus 14749 er fra abbediet Saint Victor i Paris.

²¹⁶ Karl Halm i *Ciceronis Opera ex recensione Orellii ed. alt. II 2* (1856) p. IX og p. 928 note 1. Madvig *Opuscula academica* p. 338 f. Om Krarup se i øvrigt: Mellem klassiske Filologer, af Niels Bygom Krarups Brevvekslinger, udgivet med en biografisk Ramme og Kommentar ved Morten Borup (1957).

²¹⁷ Cf. Madvig *Adversaria critica I* p. 106.

²¹⁸ *Opuscula academica* p. 339. *Ciceronis Orationes V* rec. Gulielmus Peterson (1910, *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), p. IX note 1 og p. XII. *Ciceronis Orationes I* rec. Albertus Curtis Clark (1905, *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*), p. VI. Halm benyttede Baiters kollation af G i *Ciceronis Opera ex recensione Orellii, ed. altera, II 2* (1856). *Variae lectiones librorum aliquot M. T. Ciceronis ex codice Erfurtensi enotatae* ab Eduardo Wundero (1827). Cf. Clark: *The Descent of Manuscripts* (1918), p. 270 f.

²¹⁹ *Opuscula academica I* (1834) p. 434. Albert C. Clark: *Inventa Itolorum* (*Anecdota Oxoniensia, Classical Series XI*, 1909), p. 27 f. Cf. ovenfor p. 97.

²²⁰ Cf. Albert C. Clark: *The Vetus Cluniacensis of Poggio* (se ovenfor note 215), p. XXX f. Om Monacensis 15734 (s), som jeg nævner p. 118 og 121, se samme afhandling af Clark p. V. Man må huske på, at såvel k som s er skrevet i Italien på et tidspunkt, da den nu tabte Cluniacensis endnu eksisterede i dette land.

²²¹ Wesenberg: Kritiske Bemærkninger til M. Tullius Ciceros Tale for M. Caelius (1836).

²²² Den i note 215 anførte afhandling p. XXXI.

²²³ Ibid. p. XXXIV.

²²⁴ Til Cato benyttede Madvig Krarups kollationer af Parisinus 6332 fra det 9. årh. Dette håndskrift indeholder også Tusculanerne, og Madvig konstaterede, at Krarups kollationer

stemte overens med Gudes i Bibliotheca Fabriciana (udgaven af Cato og Laelius p. V f., cf. *Opuscula academica* p. 618 note 1). Krarups kollationer af Tusculanerne benyttede Tregder i sin udgave.

²²⁵ M. Tullii Ciceronis *De Finibus Bonorum et Malorum Libri I, II* ed. by J. S. Reid (1925) p. V f.

²²⁶ Madvigs *De finibus* 2. udg. p. XIX note 1 (3. udg. p. XXI note 1). Halm i *Archiv für Philologie und Pädagogik* XV (1849) p. 171 note 15.

²²⁷ R. J. F. Henrichsen: *De fragmento Gortorpiensi Lucretii* (1846), p. 6. Cf. E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*, 2. Udg. (1844), p. 379, og ovenfor p. 6.

²²⁸ *Opuscula academica* p. 711, p. 334, p. 376 (ovenfor p. 116 og p. 117). *Adversaria critica* I p. 106. Cf. Wolf: *Darstellung der Alterthums-Wissenschaft*, p. 40 f. (Brøndsted p. 28). Ruhnken: *Elogium Hemsterhusii* (se ovenfor p. 95), p. 49.

²²⁹ *Badens Grammatica latina*, 6. udg. (1824), p. 329. Bemærkninger i Anledning af Professor Madvigs latinske Sproglære p. 52 note 1: »Det Pulterkammer, som man har kaldet syntaxis ornata, har næsten Ingen misbrugt mere end Zumpt, der desuden har benyttet C. 63, 65 og 67 af Formlæren omtrent paa samme Maade«. Cf. ovenfor note 124.

²³⁰ (—²³¹) 3. udg. p. L f.

²³² J. L. Ussing: *J. N. Madvigs videnskabelige Betydning* (Overs. Dan. Vid. Selsk. 1887), p. 117.

²³³ Cf. *Opuscula academica* p. 95.

²³⁴ O. Siesbye siger i sit mindeforedrag om Madvig (1887, p. 142), at wienerhåndskriftet til den sidste pentade af Livius, om han husker ret, var det eneste betydeligere håndskrift, Madvig selv, og endda kun til dels, havde undersøgt (cf. ovenfor p. 134).

²³⁵ *Adversaria critica* I p. 10 og p. 21 note 2.

²³⁶ *Ibid.* I p. 11 note 1. Cf. Ludwig Traube: *Vorlesungen und Abhandlungen*, II (1911), p. 68.

²³⁷ Lehrs udtalte sig til gengæld nedsættende om Madvig i *Rheinisches Museum* 1875.

²³⁸ *Emendationes Livianæ* citeres efter 2. udg.

²³⁹ Cf. Rubow: *Den kritiske Kunst*, p. 37.

²⁴⁰ Note til *Hor. Carm.* III 27, 13.

²⁴¹ Madvig om den først anførte konjektur: *non Dindorfii, sed alius ingeniosi et docti hominis hoc inventum est.*

²⁴² Cf. *Livserindringer* p. 93: »Det philologiske Arbejde var mig vel ogsaa kjær ved den virtuosmæssige Sikkerhed, der deri lader sig opnaae i Løsningen af Detailopgaver, men denne Kjærlighed kunde ikke fjerne den videregaaende Higen«.

²⁴³ 3. udg. af Ciceros *De finibus* p. LI. Cf. *Adversaria critica* I p. 124 og *Opuscula academica* p. 94 f.

²⁴⁴ Madvig i *Adversaria critica* I p. 124 f. Ruhnken: *Elogium Hemsterhusii* p. 12.

²⁴⁵ *Ciceronis Opera* ed. Orellius V 1 (1833) p. I. Cf. ovenfor p. 106.

²⁴⁶ O. Crusius i *Philologus* XLVII p. 434 f.

²⁴⁷ *Opuscula academica* p. 71. Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie*, Erasmus I (1907), p. 222. Albert Wifstrand: *Bakgrunder* (1961), p. 70.

²⁴⁸ Blichers *Aristarchos Autodidactos* i *Samlede Digte* (1836) p. 132. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, II (1899), p. 141 f.

²⁴⁹ Paul V. Rubow: *Heiberg og hans Skole i Kritiken* (1953), p. 134.

²⁵⁰ *Ibid.* p. 135, om anmeldelsen af Blicher.

²⁵¹ *Søndagsblad til Kjøbenhavnsposten* 23. juni 1835.

²⁵² Madvig anmeldte 1. bind af 2. udg. af fru Gyllembourgs *Samlede Skrifter* i *Dagbladet* d. 7. Dec. 1866.

²⁵³ Madvigs udg. af *De finibus*, 3. udg., p. 815. De filosofihistorikere, Madvig tænker på, er vel foruden Lipsius (*Manuductio ad philosophiam Stoicam*, 1604) og D. Tiedemann især Heinrich Ritter, hvis *Geschichte der Philosophie* udkom 1829—53, og Hegel, hvis *Vorlesungen*

über die Geschichte der Philosophie publiceredes første gang 1833. Chr. A. Brandis, der tog doktorgraden i København 1813 og derefter var lektor i filosofi ved Københavns universitet indtil 1815, havde i 1839 kun udgivet 1. bind af sin betydningsfulde Handbuch der Geschichte der Griechisch-Römischen Philosophie, i hvilket fremstillingen slutter med sofisternes. Begrebet *prima naturae* er, med hensyntagen til Madvig, udførlig behandlet i Rudolf Hirzel: Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften, II 2 (1882), p. 805—840, cf. III p. 190 note 2. Om Antiochos se Georg Luck: Der Akademiker Antiochos (1953), med videre henvisninger. Et forsøg på at forklare det teoretiske grundlag for den chrysippeiske etik finder man i Johnny Christensen: An Essay on the Unity of Stoic Philosophy (1962), p. 62 f.

²⁵⁴ Når jeg har skrevet »mål«, er det i et forsøg på at gengive det latinske *finis*, der i sig indbefatter både *σκοπός* og *τέλος*. Zeller bruger i sin *Die Philosophie der Griechen* III 2 (4. Aufl., 1903) p. 213 betegnelserne »das höchste Gut« og »der höchste Zweck« og tilføjer i en note: »Welche Begriffe ich hier gleichbedeutend gebrauche, ohne Berücksichtigung der Haarspalterei, mit der die Stoiker (Stob. Ekl. II 136) dreierlei Bedeutungen des *τέλος* zählten, zwischen *τέλος* und *σκοπός* unterschieden usw«. Til Madvigs kritik af Karneades' skema (ovenfor p. 150) kan bemærkes, at Varro lod Epikur repræsentere kombinationen af lyst og frihed for smerte som det højeste gode (Augustin *De civitate dei* XIX 1, cf. Madvig p. 824). Om Panaitios' definition af det højeste gode, hvortil der hentydes ovenfor p. 148, hedder det hos Clemens Alexandrinus Strom. II p. 179 (Sylb.): *πρὸς τοῦτοις ἔτι Παναίτιος τὸ ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἐκ φύσεως ἀφορμὰς τέλος ἀπεφύρατο* (cf. Hirzel, det i note 253 anførte værk, II 1, 1882, p. 430 f.). Det er klart, at den formel, Cicero lægger Cato i munden III 31, og som man også møder II 34, er »eine Beschränkung des ursprünglichen stoischen Tugendbegriffs, die zu seiner Auflösung führen musste. Denn die Tugend, deren ganze Function in der Wertberechnung und entsprechenden Auswahl der Naturdinge besteht, sinkt hinab zu einem blossen Mittel für die Aneignung jener Werte« (Hans v. Arnim i Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, V 1 (1903), s. v. Diogenes, sp. 775).

²⁵⁵ Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften I (1877) p. 1. Jeg gad vidst, om Madvig med alibi hentyder til *Opuscula academica* p. 509 f.

²⁵⁶ Hegel's Werke, 3. Aufl. IX (1848), p. 13. Jeg indskrænker mig til at give nogle antydninger fra Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, idet det ikke er meningen at skildre Hegels historiefilosofi som sådan, men kun at anføre nogle for Madvig direkte relevante tanker. Madvig henviser selv til 1. udg. (1837).

²⁵⁷ Ibid. p. 14 f.

²⁵⁸ Ibid. p. 17, p. 20, p. 89, p. 67, p. 70.

²⁵⁹ Ibid. p. 22 f.

²⁶⁰ Ibid. p. 23 f., p. 128.

²⁶¹ Ibid. p. 25.

²⁶² Ibid. p. 30, p. 33 f.

²⁶³ Ibid. p. 41, p. 38.

²⁶⁴ Ibid. p. 48.

²⁶⁵ Ibid. p. 58.

²⁶⁶ Ibid. p. 98. Sammenlign med det følgende Povl Bagge i nærværende Mindeskrift I p. 26 f. Madvigs programafhandling er oversat på tysk af F. H. W. Sarauw i Falck's Archiv für Geschichte und Statistik der Herzogtümer I (1842) p. 12 f.

²⁶⁷ Program. 1840 p. 6, Hegel p. 282.

²⁶⁸ Program 1840 p. 6, Hegel p. 217.

²⁶⁹ Program 1840 p. 7, Hegel p. 292.

²⁷⁰ Program 1840 p. 24, Anm. til p. 10, Hegel p. 326.

²⁷¹ Program 1840 p. 24, Anm. til p. 10. Hegel p. 260.

²⁷² Program 1840 p. 24, Anm. til p. 10. Hegel p. 275.

²⁷³ J. Himmelstrup: Søren Kierkegaards Opfattelse af Sokrates (1924). Carl Weltzer i Kirkehistoriske Samlinger 6. Række VI (1948—50) p. 284 f. og p. 511 f.

²⁷⁴ Hegel p. 364.

²⁷⁵ Hegel p. 340.

²⁷⁶ Hegel p. 385 f.

²⁷⁷ Hegel p. 389.

²⁷⁸ Hegel p. 387, 390, 132, 133.

²⁷⁹ Hegel p. 341. Cf. ovenfor p. 153 og nedenfor p. 167.

²⁸⁰ Niebuhr: *Römische Geschichte*, I, 3. Ausg. (1828), p. 446 f. Cf. note 295.

²⁸¹ Cf. Madvigs *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning I* p. 66 f.

²⁸² Hegel p. 347.

²⁸³ Madvig: *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning II* p. 41.

²⁸⁴ Hegel p. 376.

²⁸⁵ Hegel p. 379.

²⁸⁶ Cf. Hegel, der p. 371 taler om Romerne, »die das grosse Recht der Weltgeschichte für sich haben«.

²⁸⁷ Ovenfor p. 34. Madvigs *Livserindringer* p. 95 og p. 100.

²⁸⁸ Om den derved foranledigede polemik imellem Niebuhr og F. Steinacker se Conrad Bursian: *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart* (1883), p. 651 note 1.

²⁸⁹ Madvig: *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning I*, p. 92.

²⁹⁰ Niebuhr: *Römische Geschichte*, I, 3. Ausg. (1828), p. 487 note 1016.

²⁹¹ I en note føjet til afhandlingene i 1. udg. af *Opuscula academica* (1834) læser man: *Nuperrime ex hoc genere exortus est in Germania, qui quum Latine parum sciret, Græce omnino nesciret, tamen idoneum se putaret, qui totam rei publicæ Romanæ rationem expediret. Saltem aperte confessus est, quod alii dissimulant* (2. udg. p. 170). Det værk, der her tænkes på, er vistnok C. L. F. Schultz: *Grundlegung zu einer geschichtlichen Staatswissenschaft der Römer* (1833).

²⁹² William Norvin: *Aus der Werdezeit der Römischen Geschichte von B. G. Niebuhr* (*Wirtschaft und Kultur* 1938, *Festschrift A. Dopsch*, p. 667 f.). Af Niebuhrs *Römische Geschichte* citeres 1. bind i 3. udg. (1828), 2. bind i 2. udg. (1830).

²⁹³ *Opuscula academica* p. 172: *illud de poemate antiquissimo epico Romanorum commentum, iure a magno philosopho reprehensum. Hegels Encyclopädie*, 3. Ausg. (1830), § 549. Cf. ovenfor p. 153 og p. 158.

²⁹⁴ Niebuhr: *Römische Geschichte II*, p. 57. Madvig: *Opuscula academica* p. 203 note 3: *Non libenter insector veterem scriptorem, quem multa excusant; sed eorum est culpa, qui, qualis est, talem haberi nolunt, quoties ipsis commodum est*.

²⁹⁵ Madvig: *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning, I* p. 67 f. *Opuscula academica* p. 187.

²⁹⁶ *Opuscula academica* p. 189 note 1. *Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning I* p. 38.

²⁹⁷ Cicero *De oratore III* 168 (Ennius ed. Vahlen fr. 440). *Opuscula academica* p. 204 f. Cf. *ibid.* p. 206 note 3: *Unus ex iis, qui has res accuratius attigerunt, P. Manutius cives in colonias deductos suffragium habuisse sine exceptione dixit (in libris postumis de civitate Romana p. 16 tom. I Thes. Græv. et de comitiis p. 188 ibd.), sed ita graves errores adiuncti erant, ita sibi aperte contradixerat (in ipso libro de Civ. Rom. p. 30), ut pro indictis illa fuisse non sit mirum*.

²⁹⁸ *Opuscula academica* p. 603 note 2.

²⁹⁹ *Ibid.* p. 604.

³⁰⁰ *Kleine philologische Schriften* p. 490: »es zeigt, wie willig sie den Standesunterschied in ihrer Republik auf eine Weise gelten liessen, die sogar uns, die wir in altbegründeten Monarchien leben, befremdend vorkommt«. En beskrivelse af danske standsforskelle har man i Madvigs *Livserindringer* p. 26 ved omtalen af Svaneke: *honoratiores bestod af Byfogden, Byskriveren, to Borgerkaptainer, et Par Kjøbmænd og Skibsrhedere samt Degnen*.

³⁰¹ Mommsen: *Römische Geschichte I* (1854), p. 134, 171, 293.

³⁰² Alfred Heuss: *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert* (1956), p. 23. En afvisende

vurdering af Rubinos bog finder man i Madvigs Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning I p. 298 note 2.

³⁰³ Heuss (det i note 302 anførte værk) p. 79.

³⁰⁴ Ibid. p. 51.

³⁰⁵ Cf. Lothar Wickert i Pauly-Wissowa, Realencyclopädie, XXII 2 (1954), sp. 2295.

³⁰⁶ Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning II p. 299 note 2. Niebuhr: Römische Geschichte II, p. 146 f., III, p. 13 f.

³⁰⁷ Bemærkningerne om Livius var tidligere trykt i Dan. Vid. Selsk. Overs. 1876. I Livs-erindringer p. 31 siger Madvig, under skildringen af sin bornholmske barndom: »Om Vinter-aftenerne kartede og spandt Pigerne i samme Værelse under min Moders Tilsyn og Deltagelse omkring et fælles paa en høi Træopsats stillet Lys, og Billedet af hele denne Virksomhed under alle Slags munter og alvorlig Samtale og Fortælling, ja stundom Sang, er ofte fremtraadt for min Erindring, naar jeg læste Livius's Skildring af Lucretias og hendes Terners sildige Arbeiden med Ulden ved Lys«.

³⁰⁸ Ernst Troeltsch: Gesammelte Schriften III (1922) p. 304: »Mommsen schildert die Entwicklung des Römertums als Entfaltung der im Latinitum gesetzten Anlage zur Herrschaft über Italien, dann über das Westmittelmeer und dann über den Osten, schliesslich zum Cäsarismus und Imperium und zur Verbindung mit der griechischen Kultur wie einen logischen, organischen, ganz in sich selber selbständigen Prozess. Ganz das gleiche tut J. G. Droysen in seiner Geschichte des Hellenismus, die ja nur eine Ausweitung der bisher auf das Griechentum der Polis und der Siedelungszeit beschränkten Denkweise Böckhs und Otfried Müllers auch auf den Hellenismus ist«.

³⁰⁹ Omtalen i J. E. Sandys' A History of Classical Scholarship III (1908) er ikke synderlig interessant. For Thurot henviser jeg til Revue critique 1870 I (p. 17 f. og p. 380 f.), 1872 I, 1874 I, 1875 I (p. 11 f.) og II (p. 241 f.) og 1877 II (p. 249 f. og p. 383 f.). H. Nettleship i Essays II (1895). U. v. Wilamowitz-Moellendorf: Geschichte der Philologie (1927). Ussing i Overs. Dan. Vid. Selsk. 1887. Siesbye i Nordisk Tidskrift for Filologi 1887—88 og i Tilskueren 1904. Gertz i Berliner philologische Wochenschrift 1887 og i Dansk biografisk Leksikon, 1. udg. XI (1897). M. J. Goldschmidt i Wochenschrift für klassische Philologie 1887. Heiberg i Biographisches Jahrbuch für Alterthumskunde 1886 og i Det ny Aarhundrede 1904. Drachmann i Udvalgte Afhandlinger (1911). C. v. Prantl i Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Klasse der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften 1887. Hans Ræder i Dansk biografisk Leksikon, 2. udg., XV (1938). Carsten Høeg: Johan Nicolai Madvig (1954). Ludvig Daae om Madvig og Norge i Vidar 1887. I øvrigt henviser jeg til den af E. Spang-Hanssen udarbejdede Madvig-bibliografi.

³¹⁰ Classical Review I (1887) p. 124.

³¹¹ Den franske empire var mere romersk end græsk. For Norges vedkommende se C. W. Schnitler: Slægten fra 1814 (1911).

³¹² Paul V. Rubow: Heiberg og hans Skole i Kritikken (1953), p. 142. Samme: Kierkegaard og hans Samtidige (1950); det hedder her prægnant p. 63: »Hellenismen, som i vore Dage er gaaet fuldstændig i Glemme, var hin Tidsalders Kulturelement«.

³¹³ F. C. Olsen: Poul Møllers Levnet med Breve fra hans Haand (Efterskrift til Efterladte Skrifter af Poul M. Møller, 3. Udg., VI, 1856). F. C. Olsen vandt i 1822 universitetets guldmedaille for en besvarelse af opgaven: Investigatis, quæ in Verrinis Tullii orationibus memorantur de monumentis artis antiquæ a Verre Siciliae prætore collectis, detur musei ab hoc viro instaurati brevis conspectus; tumque, comparatis, quæ Cicero passim suis scriptis inseruit, iudicii de his aliisque artis operibus, disquiratur, qua dexteritate quaque peritia orator Latinus in talibus æstimandis sit versatus. For en besvarelse af samme opgave erholdt Madvig accessit.

³¹⁴ P. W. Forchhammer (f. i Husum 1810): Die Athener und Sokrates, die Gesetzlichen und der Revolutionär (1837). P. O. Brøndsted skrev et smukt digt til Oehlenschläger i anledning af

tragedien Sokrates, der kom i 1836; det er trykt i Oehlenschlägers Erindringer IV (1851) p. 146 f.

³¹⁵ Om slaget på reden se f. eks. Die Briefe Barthold Georg Niebuhrs, hrsg. von Dietrich Gerhard und William Norvin, I (1926). D. 3. april 1801: Es ist eine Schlacht die völlig mit Thermopylä verglichen werden muss. D. 11. april 1801: Vous saurez déjà avec tout le détail dont une relation militaire qui ne peut pas être accompagnée d'un plan est susceptible, l'histoire du combat du 2 d'Avril: journée qui fait un honneur immortel à la bravoure de la nation à laquelle j'ai l'honneur d'appartenir, qui lui mérite une renommée d'héroïsme supérieur à tout celui qui a été déployé dans les batailles sur mer; et qui enfin ne peut être comparée qu'au combat des Thermopyles, car nos marins voyaient bientôt que ce n'était que leur mort qui pouvait faire échouer l'ennemi en s'anéantissant dans un combat contre des forces huit fois plus grandes que les nôtres. D. 17. april 1801: Mit seinen Freunden trauren über das was nicht ist wie mans sich wünscht; übrigens aber die Regierung verteidigen, und wie es auch geht, zum Wohl des Ganzen an ihr hängen, wie an einem Vater, über den man ja auch wohl an Freunde gesteht dass er nicht alles mache wie es sein solle: das deucht mich ist Pflicht jedes braven Mannes, der stolz ist zur Nation der Helden vom 2ten April zu gehören.

³¹⁶ Vilh. Andersen: Tider og Typer, Goethe II (1916), p. 67. Cf. Oehlenschlägers Erindringer IV (1851) p. 212 (München, d. 27. juli 1844): »Jeg har gjort den udmærkede Philolog Thiersch's Bekiendtskab; han kom mig høist kiærligt imøde, og da jeg nævnede vor Madvig for ham, sagde han: »Der ist unser grösster Lateiner!« Thurots vurdering en menneskealder senere var den samme (se note 309).

³¹⁷ Se især Paul V. Rubow: Kierkegaard og hans Samtidige (1950); her sammenlignes Kierkegaard med sofisterne.

³¹⁸ Efterladte Skrifter af Poul M. Møller VI (3. Udg., 1856) p. 68.

³¹⁹ Cf. L. L. Hammerich i Maal og Minne 1959 p. 100 f.

³²⁰ I det program, hvori er trykt afhandlingen De Apuleii fragmentis de orthographia. Dette program, siger Madvig i sine Livserindringer (p. 103), blev »skrevet saa hurtig, at jeg nær ikke selv havde faaet Bryllup«.